

ст. 821(477)

0-54

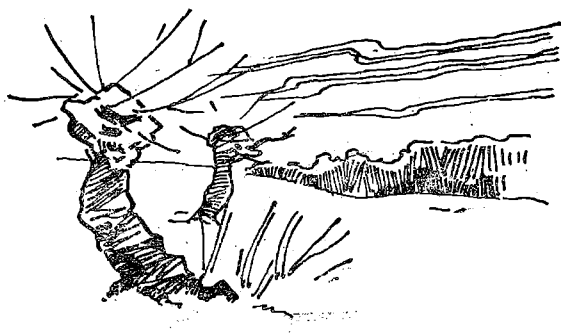
Микола
Олійник

Судний день

Микола
Олійник

Судний день

Роман

Київ
«Радянський письменник»
1982

У2
О-54

Широкому кругу читателей хорошо известна дилогия М. Олейника «Жилюки».

Новый роман украинского советского писателя продолжает и завершает события предыдущей книги, хотя и написан как целиком самостоятельное произведение. Это острсюжетное повествование о сложном и драматическом периоде становления Советской власти на западноукраинских землях.

Судьбы людей, их личные отношения, любовь раскрываются на широком социальном фоне.

Рецензенты: *Козаченко В. П., Речмедін В. О.*

О $\frac{70303-006}{M223(04)-82}$ 12.82. 4702590200

Звільна, смертельно трудно заживлялося у Великій Глуші життя. Палена, плюндрована, лежала вона серед боліт і пуц напівбезлюдна, мов у далекі доісторичні часи. Війна знову прокотилася нею, цього разу в зворотному напрямі, на захід, полишила по собі круті могили у центрі та на околицях, у яких навечно і не своєю власною — природною — смертю полягло хліборобське та ратне воїнство, розбиті важкими гусеницями дороги, що ними й так небагате Полісся, недогарки танків, машин, остови потрощених гармат на узбіччях. Все це було тепер бездоглядне, нікому вже не потрібне, обростало чортополохом, де ночами справляли свої хижацькі оргії вовки та інша значно примножена за воєнні роки звірина; вибої потроху затягувало гряззю, палим бур'яном та листям, лише зрідка, траплялося, застрявали в них якась пізня підвода чи автомашина; у виповнених іржавою болотною тванню, збуялих по краях молодим вільшаником та верболозом вирвах плодилися дрібненькі, мовби ковані з черленої міді, карасики і ціле літо полохливими зграйками вигрівалися на осонні вертляві пуголівки.

Скоряючись прадавньому інстинктові, щовесни поверталися до Глуші лелеки. Надлетівши до села, вони довго над ним кружляли, певно, облюбовували місце для нехитрої, усім вітрам відкритої оселі, і, не знаходячи його, не пагледівши якоїсь старої хати чи клупі, важко опускалися на болота, на поля, спочивали, аби назавтра мандрувати далі.

Втім, ті, котрі осідали на приглушанських околицях, рідко вирушали в подальшу путь, — вабили їх тут достаток поживи, озерне та річкове привілля. Єдине, з чим не могли примиритися птахи і що не вкладалося в їхнє розуміння, — це відсутність осель і якась дивовижно мала кількість людей. Старші з лелек пам'ятали Велику Глушу справді великою, густонаселеною, де в кожному обійсті чекали на них коли не клуня чи щербата шопка, то принаймні стара всохла груша або явір, яких господарі зумисно не чіпали, бо присутність птаха здавна вважалась тут священністю, знаком добра та щастя. Певне ж, відали про це і молодші лелечата, що народились пізніше, однак так само прагнули сюди, до вітчого ір'ю, вкотре засвідчуючи природну єдність людського й пташиного, що, можливо, найбільше виявляється в постійному потягу до волі, стихії, до злету.

Цього разу птахам було з чого подивуватися. Край села, що ніби надбігав до колишнього графського мастку і якливо зупинявся на півдорозі, повертав до Прип'яті, вони запримітили чималий гурт людей. Люди й раніше вешталися побіля Великої Глуші — орали, сіяли а чи жнивували, однак ці не були схожі ні на орачів, ні на сівачів, щось інше — веселе, розгульне — рухало ними і кермувало. То вони пристоявали, збившись до купи, то раптом пускалися в танок, кружляли, з юрми виривалися якісь мелодійні звуки, линули у високість.

Старий, але ще дужий лелека, що здавна селився на глушанських подвір'ях і ось уже кілька літ по праву займав місце вожака, повів зграю на коло. Запахло йому річковим рідним привіллям, та й уцілілі будівлі, де можна гніздитися, були його ж таки володінням. Уцілілі й ті, що мали з'явитися. Бувалий птах знав: де люди, там неодмінно виростуть житла.

— О, лелеки!.. — закричали у гурті. — Прилетіли лелеки.

— Лелеко, лелеко, чи до осені далеко?

— Яка тобі в дідька осінь? Весна осьдечки починається.

Притихли нехитрі музики, що, здавалося, з нічого — бубонець та скрипочка — видобували хай не чарівні, усе ж приємні слухові звуки, поліщуки скинули погляди, завмерли, гейби зроду не бачили того дива.

— Добра, Андрію, прикмета — птахи на весілля, — сказав Устим Гураль.

— Авжеж, — не дали згинутися його словам, — надто для Марійки... Як кожен принесе по дитинчаті...

Вив'язана по-весільному, хоча й без належних в такому

випадкові розкішних уборів, Марійка зашарілася, кров туго вдарила їй у скроні.

— А хай би й кожен,— притупнув Гураль,— аби рід наш хліборобський не переводився.

— Кому що, а курці просо.

— Бо й так, чуєш чи ці,— не здавався Устим,— ви собі п'єте-гуляєте, а мені за вас думай. І хліб аби був, і до хліба, й хати, фашистом попалені... Що ж воно, все це, само вчиниться? Чи вашими руками?.. Мало їх. Он наші руки,— кивнув на високий курган,— лежать на вічному спочинку. А земля не жде, не жде, хоч сядь та плач.

Він трохи захмелів, і все, що нуртувало в ньому, бувало, стримувалося, нині просилось на слово, на люди, хоч вони й самі розуміли незгірше, бо разом же, укупі, кому пощастило вижити в отій веремії, і ховали побитих, і стягували головешки на згарищах, і висівали перші пововнні зерна.

— А чого їй ждати, Устиме, землі нашої? — устряв Іван Хомин, давній, либонь, головин побратим.— Земля ніколи не яловіє, родить собі коли не жито-пшеницю, так дерево, птахів різних...

— Авжеж, авжеж,— притакував Гураль і вів своєї: — Дерева, птахи — це, чуєш, добре. Одначе хліба ниньки бракує. Хліба і до хліба.

— А годі-бо вам,— обірвала чоловіків Ганна Гуралева.— Весілля, а вони... завели.

— Коб ти, жінко, знала,— доводив Устим,— все на цім світі змоцновано. Що не роби, об чім не говори, а думай одне: о житті. Людина живе раз, а діла ж її на віки. А в нас тих діл — гай, гай... Тож мусимо клопотатися.

Знову запілікала скрипочка, гучно задзвонив брязкотьюлами бубон, весільний похід рушив до села. Попереду молоді, за ними дружки, бояри, гості. Давно не бачили глушани такої оказії. Перші кілька літ по війні коли хто з ким і сходився, еднав свої долі, то тихо, без гуку,— надто свіжі були рани, надто пекучий біль, щоб веселитися.

Андрій Жилюк був перший, хто повернув Великій Глуші оце дзвінке слово «весілля». Та й кому б, як не йому, повертати? Знаний, панований. І за натуру свою тиху, невередливу, й за працьовитість, і за те, недавнє, якого ще малим, недорослим, хапнув по самісіньке годі.

Якось і виріс отак, ніби й на очах, ніби й непомітно, без батьківського ока. «Гай, гай,— сказав би старий Андрон,— то маю вже парубка, холєра ясна! Панські пси його рвали,

німчура хтіла на той світ загнати, а він — біг дав — вижив. Вигнався, мов той дубок на приліссі. Грім-хлопець!»

Юнак справді розкрилився, ніби й не збиткувалося з нього життя, паче виростав не в скруті та злиднях, не під дощами пастушими, а в добрі та у статках. Міцної статури, смаглявий та чорпобривий, брав її, Марійку, своєю суджену, самим богом, здавалося, послану...

Непогідної днини зав'язалося воно, їхнє кохання. Вважай, дітлахами, як ото наймитували,— він біля псів, а вона посудницею,— потяглися одне до одного, заронили в душі свої зернятка чогось тремткого, невідомого, леліяли ті насінинки, самі не відаючи, самі не знаючи, що ростять велике, вічне, бентежне. Самі незчулися, як вижило воно у всіх отих буревіях, шаленостях, не піддалося літам та розлукам і ось тепер вибухнуло, розпросторилось на всю велич сердець.

— Пам'ятаєш, Андрійку, як були ми колись у засаді, небо зоряне-зоряне, і ти хотів дістать мені зірку?

— А ти сказала: не час...

— Бо війна ж...

Самі не раз дивувалися витривалості такої та живучості...

Поминувши кілька крайніх дворів, де з-поміж голого ще галуззя проглядала сув'язь нових, розпочатих та в клопотах чи й нестатках сього та того незакінчених будівель, весільний похід зупинився перед старим жиликівським обійстям. Понад вулицею, як і раніше, стояв ряд верб, тягнувся ще батьківськими руками зладнений пліт, розмежований широким багnistим в'їздом, що його вічно проклинав, та так і не вимостив, не справив Андрон; верхів'я верб, обернене до оселі, було зчорніле, підпалене,— павіть всесильна природа ще не змогла здолати того, що вчинила тут німчура.

У глибині садиби, там, де Андрон Жилик, батько Андрія та двох старших братів, ставив собі шестистінку і де 'дної неділі й застала усіх їх війна, світилася ще не зашкеленими вікнами хата.

Коли люд ввалив на просторе, в першій весняній позелені дворище, Устим Гураль зіп'явся на якийсь окоренок, попросив тиші.

— Оце вам, Андрію й Марійко, наш весільний дарунок,— сказав.— Правління...

— Чого там — тільки правління? — перебили його.— Усі ми, всім, як є, селом,

— Еге ж,— вів далі Устим.— Правління і вся, чуєте, громада... все село... даруємо вам оцю хату.

— А так!

— За неї дорого заплатили ваші батьки...

— І Яринка, сестра,— підказували Гуралеві з гурту.

— І Яринка, сестра, значить, котру замучив фашист. Та й ви, партизанами будши... Радянська влада, як істинно наша, народна влада, не забуває цього. Любіться на здоров'я та на радість собі і державі. Гарної пори зачинаєте ви своє подружнє життя. Журавлі он летять, весну несуть...— Чи святковість події, чи солодка захмеленість, що панувала в природі і в душах селян, спонукали Гуралья до красномовності. Хотілося йому нині говорити, як ніколи, гарно та ніжно, щоб зворушити людей, розбудити в них піднесеність та урочість. Він мав на це підстави. Кілька літ, навіть оцих, повоевних, їм було не до сміху, і гутірка в них була одна — без особливих церемоній. Карався потім, зарікався ніколи більше не підвищувати тону, не гарячкувати — і не витримував, зривали його то посівні, то хлібоздача, то заготівлі, то позики. Вибачався, коли все те минало, але ж усім не поясниш, у душу не влізеш і не заглянеш, а вони, душі ті, зболені, зранені, кожна сприймає по-своєму. І відповідає по-своєму. Хто правильно, хто затаїть зло, і, підсилене чутками та залякуванням «лісовиків», буває, переростає воно у ворожнечу.

— Ти їм ключа, ключа давай, а не журавля в небі,— весело гукнув Хомин.— Журавлів вони й самі побачать.

— Так там же й дверей нема! — долинуло з гурту.

— Нічого. Буде ключ, будуть і двері. Хати без дверей не буває.

Гураль простягнув на широкій плескатій долоні — аби всі бачили! — довгого, кованого в колгоспній кузні ключа.

— Ось вам ключ,— сказав.— Вибачайте, що не встигли закінчити, але...

Андрій узяв зчорнілого від окалини ключа, на однім кінци якого, між розцілиною, теліпався «язычок», а другий просто завершувався на гаряче закрученим «бубликом», передав зашарілій од загальної уваги Марійці і мовив, не давши закінчити Гуралеві:

— Спасибі, люди добрі. І вам, товаришу голово, спасибі.— Юнак хвилювався, голос його тремтів, на очах зблискували сльози.— Ми, значить, з Марійкою... ви знаєте... рішили побратися...

— Гірко! — респетнув п'яний чоловічий голос, та його одразу ж прибили інші.

— Говори, Андрію!

— Що багато говорити? Обіцяємо вам, як своїм батьку-матері, шануватися, бути чесними та роботящими. За дарунок віддячимо... — Андрій обняв наречену, міцно поцілував у розпашілі уста.

— Молодець, Андрію!

— Степана б сюди, Андроновича, — почувлось за спинами. — Нехай порадів би... Де це він?

— У від'їзді, кажуть.

— То підождали б.

— Добре діло не жде.

— Та вже ж...

— А тепер заходьте, заходьте до хати, — шепотіла молодим Ганна Гуралева. — Нічого, що без дверей, заходьте. Так звичай велить.

Марійка зиркнула на чоловіка, руки їхні сплелися, подружжя рушило до порога. Тої ж миті, услід їм, з жіночого гурту небагатоголосо зринуло:

Андрійкова мати на походечках стоїть,

На зороньки глядить:

— Зороньки мої та вечірнії,

Принесіте мої дітоньки —

Іднеє рожконєє, а другєє сужконєє...

Гай, гай! Десь вона й справді стоїть отут, стара Жилиучиха. На походечках, на поріжечках — приклада руку до очей своїх, видивляється. Ждала невістоньки Степанової, затим Павлуневої... Десь витає отут невмирущий дух материнський. Глядить вона з волошкової високості, де сонце, білі каравели хмар плинуть у безвість, а вночі рояться зорі й зірниці, місяченько срібним човником виграє, — дивиться нині й радіє тихою радістю. Бо не може ж того бути, щоби така подія, така урочистість обійшлася без материнського благословення. Тут воно, тут! Може, в пестливості проміння, що залило двір і стелиться, лягає під ноги; може, в пісні оцій неодмінній; може, в отім натрудженім перегукуванні журавлів, що висівають над світом весни...

Як ступили молоді до порога, услід їм полетіла пашниця — аби багаті були, під ноги упало, дорогу встеляючи, ялинове галуззя — аби ніжні були та сердечні, кроки їхні потонули в звуках музики й гомоні — аби веселі були.

— Гостей годиться частувати, Марійко, — сказав моло-

дій своїй господині Андрій, як зайшли, стали в світлиці. —
Давай порядкуй.

Молода розгубилася.

— А ми осьдечки, — де не взялася зі своїм жіночим цоч-
том Ганна. — В нас і чарочки, і до чарочки. — Вона хапцем
добула з кошика закутану в хустку суліюку.

Вишнівочка-краса
У чарочки леться,
Щасти, доле, молодому —
Андрійком зоветься.

Вишнівочка-краса,
Як мед-вино, п'ється,
Щасти, доле, молодій го —
Марусею зветься.

Першому їй належало випити Гуралеві, найшанованішо-
му гостеві. Устим узяв чару, знову звернувся до молодих:

— Тож нехай у цій хаті мир та злагода водяться, добрі
люди її не минають. — Гураль хильцем випив, кречнув і
вистер губи.

— Е-е, хіба ж так, Устиме? — обізвалася Ганна.

— Ану покажи, покажи йому, Ганно! Бач, і забувся.

Ганна так само — уже без примовки — налила, пригу-
била для годиться, а решту вишнівки хвацько вихлюпну-
ла на стелю. Бризки од питва полетіли на стіни, на голови,
проте ніхто не ремствував.

— Отак!.. Переважила-таки чоловіка.

— Де ж музики? Музик давайте!

Раді, що про них забули, музиканти закушували, при-
мостившись у закутку майбутньої кухні. Виштовхані на
світ божий, вони недружно вдарили щось схоже на тропак-
ка, ніхто не звернув уваги на недоречність цієї мелодії,
бо в хаті стало тісно, гамірно — чарка пішла за чаркою,
слово за словом, хтось і притупнув уже об підлогу, сві-
жостругана, червонястої живиці сосна обізвалася розкоти-
сто, весело, ніби ждала цієї миті, мовби надокучило їй,
самотній, безмовній, — гула, відлунювала, наче жива.

— А давай, давай, давай!.. — пішов навприсядки Гриб,
що був колись Грибовим і — партизаном — прибрав собі
прізвище на український лад. — Давай, хлопці! Ріжте, щоб
чортів у пеклі завидки взяли!..

— Хату розвалиш! — кричав Хомин.

У світлицю набилося люду, коло стискувалось, Микола
вертівся в ньому, мов дзига. Розпашілий, шалений, роз-
бурханий, він, здавалося, весь обернувся на ритм, що кру-

тив ним, підкидав. Певне, прокинулись в ньому енергія, сила, що, прибиті війною, пригнічені сумом, ждали слухного часу, щасної нагоди вибухнути, перетворитися в оцю розкішну веремію усмішок, звуків та гуків. Ніхто й не пізнав би нині в оцьому невтримному, наче з самої тільки рухливості збитому чоловікові того, з літа сорок першого здибаного в глушанських пушах оточенця. Далека од його орловських «деревенек» сторона полюбилася йому своєю вічнозеленістю, широчінню й багатствами, що ними обдарувала і що, певне, берегла для нащадків. Втім, про це потім, зараз-бо не до цього, весілля гуде, з хати воно знову вивалило на подвір'я, надриваються музики, стугонить од танцю земля, дзвенить над жиликівським обійстям повітря.

Невмирущий, неминущий же люд! Морено його, плюндровано, стріляно-вішано, здавалося, під самісінький корінь корчовано, — а він осьдечки! Одпустило, полегшало — і він уже витанцьовує, жениться, плодиться-родиться... Якими чарами?!

Андрон Жилюк, Андріїв родитель, який весь вік звоював неправду та кривду, а нині лежить собі на вічнім спочині в недалекій лісовій господі, відповів би на це просто: «Люди ми. А люди на землі вічні, не може вона без людей». Хто знає, від кого запозичив Андрон істину, над якою з віку-правіку ламають списи і сушать голови філософи, тільки ж істини в його словах море. Люди на землі вічні. Не стало ні окупантів, ні посіпак їхніх, — Жилюки ж невмирущі. Бо — Жилюки, бо в жилах їхніх кров од землі, цілющих її джерел.

...А весілля гуде. Вдарили бідою об землю глушани, чаркуються та веселяться, аж луна розлітається понад Прип'яттю.

— Гуляйте, бо... — казав і не докінчував Гураль.

— Бо що, Устиме? — допитувалися, хоч кожен знав, що за тою недомовкою.

— Бо весна, — цілком серйозно відповідає голова, — роботи почати та кінчити.

— Робота не вовк...

— Стара, чуєш чи ні, пісня і не про нас.

— А як її на новий лад?

— Як на новий, то не роботи ждати, а самим її брати.

— Складно!

— Тож-бо, — не вгавав Устим. — І ще скажу тобі, Печерого: празникувать ти мастак, байки різні розказувать

так само — бач, скільки довкола тебе цікавих! Проте ниші й тобі доведеться пула порвати.

— Це ж якечки?

— А отакечки. Скільки вас, чоловіків? На пальцях можна порахувати. От і доведеться натужитись за двох, за трьох... Так що підв'язуй його, аби не лопнув.

Хто засміявся, хто зітхнув — таки-так: і земельку треба попорати, й худібку доглянути, й будуватися... Доки ж його по землянках нидіти? Держава дає ліс, а вже рук своїх треба докласти, своїх...

— Не будь того навісного гицля, не попалі він нас, це б он як сягнули, — ніби про себе мовив Іллях. — Гляди, й ферми стояли б, і клуб, і лікарня... Все ж було розпочате — що па папері, а що й на землі вже, реально.

— Еге! — підхопив Хомиц. — За десяток літ, одколи поєдналися, та з такою підмогою, яка пішла нам зі Сходу, не те що з колишнім, панським, розпрощалися б, а твердо в соціалізмі жили б.

— А певно!

— Казав той, було б видно, — знов обізвався Печерога. — Не знати, як би повернулося.

— Всяк дивиться по-своєму, — спокійно відповів Іллях. — І рак он дивиться, тільки очі в нього, звиняйте, ззаду. Так от і ти, Михтодю.

— А що я? Що я? — озливсь Печерога.

— Нічого. Тільки завжди в усьому сумпівавшся. Невідомо, чи й існуєш на цьому світі. Мов оте в ополонці, вертишся в людей під ногами.

— А ти не вихвачуйся, не вихвачуйся! — набундючився Печерога. — Знаємо таких. Не думай, що бога за бороду схопив. Бригадир-р-р...

Розмова в душі весільному, коли основне лицедійство там, серед дворища, де музики й танці, а тут, на колодках, зібралися кому десь за полудень віку, хто не мастак викрутасити, жартувати, вести перед у пісні, тільки отак-от, присівши-приставши, побалакати, поміркувати, посперечатися. Михтодь з'явився в селі недавно і невідомо звідки. Отак прибився чоловік, а що було їх мало, надто мало, то й зраділи йому, повірили. Походження його ніхто не знав — сказав, що десь із Житомирщини, навіть папірець показував. Стріляній, паленій, повитій тугою Великій Глуші, здавалося, сама доля послала цю дивну людину.

Печерога ніде не працював, жив у обладнаному під землянку чьомусь погребі край села, тримав там городець,

який сам обробляв, маючи з того сякий-такий зиск: ціле літо і осінь пропадав у лісах, запасаючись грибами та ягодами, що їх частково споживав, решту ж одвозив до Кошаня. «Що мені з ваших трудоднів? — казав, як приступала до нього місцева влада. — Я своїм промыслом проживу. Ні в кого не краду, нікому на заваді так само не стою. Ви — своє, я своє...»

Михтодь справді жив тихо, по-своєму чесно, любив, як оце цині, вийти в люди, а що виявився геть увесь з сумніву, то спочатку дивувалися, потім при звичаїлись.

...Сонце, що так само ніби ждало нагоди втішити людей і, на відміну од інших днів, щедро вигрівало настуджену зимовими хуртовинами землю, втомлено сідало за сусідні бори. І як тільки воно сховалось, зачервонивши крайцеба, десь за Побужжям, з-за поодиноких хат, стовбурів дерев, з-за плотів посунули ріденькі, наче літній польовий тумалець, сутінки. Забрівши на Жилокове подвір'я, вопи зупинились, застигли, притемнивши обличчя людей, їхні усмішки, погляди, навіть хату, що досі визолочувалась новим сосновим брусом.

— На погоду, — видивляючись на захід, задумливо мовив котрийсь із тих, що сиділи на колодках.

— Коли б же, скоро сіяти, а воно...

— Як зима не скаче, а весна своє візьме.

— Казав той, побачимо, — не міг не втрутитись Михтодь.

Чоловіки засміялися.

— А що, хіба не було, що в маю сніг? — стояв на своєму Печерога. — Ще й який!

— Ну а ніч сьогодні буде? — кепкуючи, запитав зневіру Іллях. — Чи, може, посутеніє, посутеніє і знов розвиднятися почне?

— А що, і таке буває, — цілком серйозно відповів Михтодь. — Сам, казав той, бачив. На Соловках. Тамечки саме так і буває: посутеніє, посутеніє, а тоді й світать не світать, і ночі нема. Хоч спи, а хоч що хоч.

— Це ж коли тобі довелося там бути? — поцікавивсь Іллях.

— Було, — певне спохватившись, що бовкнув зайвого, махнув рукою Печерога.

— Ні, ти давай точно, — наполягав Микита.

— Було, кажу. Чого причепився? В колективізацію.

— Он що ти за птиця!

— А що? В мене документ на руках.

Запала мовчанка. Усім стало незручно од такого відкриття.

— Ну як ви тут? — підійшов розгарячений від танців Грибов. — Все міжнародні діла рішаєте?

— Та ось, — кивнув на Михгодя Іллях, — зневіра нашу нову байку вигадав. Каже, що буває таке — ні день ні ніч...

— Буває, — твердо сказав Грибов.

— О! — підхопив Печерога. — А ви кажете.

— Білими ночами називається, — пояснював Грибов. — Видно як удець. Я під Ленінградом кадрову служив, то знаю.

Нараз у весільні згуки та перегуки, в тирликання скрипки увірвалося лунке, трохи приглушене далиною бемкання. На колгоспному подвір'ї били на сполох. Всі обернулись туди і побачили високий, підпертий язиками ярого полум'я стовп диму.

— Пожежа!

На мить усе оніміло, принишкло, і тоді з гурту вихопився Гураль.

— За мною!.. — гукнув і круто-прекруто вилаявся.

Так кричав він хіба що тоді, як ходив у партизанські атаки. Устим добіг до ворітець, розчахнув їх, мов перед повинню, що ось-ось мала хлинути, вискочив на вулицю.

Чоловіки, а за ними й дехто з жінок гуртома висипали на дорогу, що було сили подалися на пожежу.

— Зоставайся тут, — сказав розгубленій Марійці Андрій. — Тітко Ганно, — звернувся до Гуралевої, — побудьте з нею. — Скинувши весільного піджака з червоним бантом на вилозі, він схопив якусь сірачину, побіг доганяти чоловіків.

2

Коли Степанові Жилюку, голові Копанського райвиконкому, доповіли, що у Великій Глуші спалено конюшню, перше, що навіть підсвідомо збігло йому на думку, — весілля. Андрієве весілля. Чому пожежа сталася саме того дня? Звичайно, міг бути збіг обставин, але... По-перше, в селі не так багато будівель, щоб вогонь непомітно міг виникнути і зжерти чимале приміщення, по-друге, конюшня

кам'яна, по-третє, він знає — глушани обачні з вогнем, тому певен, що випадковість у даному разі неможлива. Отже... Проте — ні! Степан гнав од себе надокучливу думку про зумисний підпал. У районі, тим паче побіля Великої Глуші, де навіть під час війни був сильним радянський вплив, радянський дух, ось уже кілька років не траплялося якихось подібних випадків.

І все ж злочин — справа, очевидно, ворожих рук. Це підтверджували дані розслідування, що відкидали версію чийсь халатності. Добре, що конюшня виявилася майже порожня, а то злостивець свого домігся б, посівну у «Світанку» було б зірвано.

Цікаво, що ж думає про це безпека? Начальник райвідділу Малець, якого Степан запросив, так само приставав до думки, що подія не випадкова.

— Тоді хто?

Начальник стенив плечима.

— Є один момент,— сказав він.— Нібито в Карпатах, на Станіславщині, скинуто групу парашутистів. Майже всіх їх знешкоджено...

— Давно? — не дав доказати Жилюк.

— Тяжпів два тому.

Степан замислився.

— І що ж,— запитав нараз,— гадаєте, їх скинуто для підпалу конюшні? Важливішого завдання їм не знайшлося?

— Звісно, не заради конюшні,— згодився Малець.— Однак ситуація склалася так, що бандити мусили тікати. Кільком це вдалося.

— Тоді чому саме до нас? — наполягав Степан.— Де Станіславщина, а де Велика Глуша...

— У тому й заковика, Степане Андроновичу.

— З обласним управлінням зв'язувалися? Що вони?

— Окрім цієї інформації, нічого.

— Не густо, товаришу Малець,— дорікнув Жилюк.— Доповідайте про найменші подробиці.

— Зрозуміло, Степане Андроновичу.

Вони розсталися. Жилюкові було ніяково: ніби дорікав чоловікові, а виши ж за ним, по суті, нема, працівник Малець сумлінний.

Випадок, надто розмова не давали Жилюкові спокою. Цілий день Степан був під її враженням, в думках йому варіювалися десятки можливих і неможливих пояснень, причин, що могли стосуватися пожежі, тільки жодні з них

не підходили, не могли вдовольнити його допитливості, вгамувати неспокій. Певне, краще було б поїхати на те весілля, можливо, нічого цього й не сталося б... Проте як? Як він міг поїхати? Саме нагодилися шефи, аж з Підмосков'я, — ось уже кілька літ допомагають їм налагоджувати господарство. Не залишиш же їх, не скажеш, що весілля... Та й те немаловажно: з селом, рідною його Великою Глушею, в нього стільки трагічних споминів, що ворушити їх зайвий раз не хочеться — боляче. Весілля неодмінно нагадало б жахливу і материну, і батькову, і Яринчину смерть... Та й Михайликову і Софіїну... Густо смертей у жиликівському роду. В інших немало, а в них аж надто вже густо. Що не рік війни, то й смерть. Пекельна, підступна.

Згадка про рідних щемом одізалася в серці, і Степан, аби вгамувати пекучий біль, звелів водієві готувати «козлика» в дорогу. Подзвонив першому, Кучієві, сказав, що навідається до «своїх» сіл — кожен з членів бюро мав постійно закріплені села, куди час од часу приїздив для допомоги місцевому керівництву, — на зворотному шляху, можливо, заверне до Великої Глуші.

— Поїдь, поїдь, — без особливих розпитувань погодився Кучій. — Та не барися, увечері зйдемося, порадимося з деяких питань. — Про пожежу він навіть не натякнув, певне, розслідування її вважав справою суто відомчою або ж просто ще раз не хотів нагадувати того, що зрозуміло само собою, тим паче такому досвідченому працівникові, як Жилюк.

За містом вихопилися на розбиту танками, автомашинами, підводами, а подекуди — на узбіччях — бомбами та снарядами шосейку, і Жилюк з приємністю вдихнув вільготний запах талої землі, води, що свинцево зблискувала у вирвах, торішнього, збляклого, вже трохи розігрітого різнотрав'я, крізь яке блідо-рожевими гострячками пробивалася свіжа мурава.

Весна була на тій найцікавішій своїй порі, коли за непомітним пробудженням, ще майже півсонним і ніби нерішучим, зріють уже наготові сили, що невдовзі вибухнуть ярою зеленню, квітінням, пожепуть угору тугі житії або пшеничні стебла. Стояв би отак чи йшов і вдихав, пив оцей п'янкий легіт, що несе з собою пахощі далини, простору, незнаних країв. Такої миті ти справді часточка все-світу, і, здається, від твоєї волі, твого бажання залежить усе. І нехай потім настане інша мить — прозріння, отям-

лення, — заряду, що дасть та, перша, вистачить принаймні на те, щоб зорати й засіяти поле, посадити дерево чи просто приязно комусь осміхнутися.

Степан часто дивувався цьому своєму почуттю, цій, як її називають учені люди, сентиментальності. Скажи — не повірять, насміються, візьмуть на кпини. Бо — справді! — звідки б їй узятися в його згрубілій од життєвих випробувань душі? З дитинства? Так було ж воно гай-гай яке скупе та скороминуче! Ото й тільки, що серед полів та берегів, між лісів їхніх безкраїх... Але й те, виколисане, народжене ними, ніби ж розносилося, розтрусилося по всіх усядах. Де Іспанія, де Франція, Польща... Тисячі вітрів замітали сліди, тисячі дощів змивали їх на дорогах Європи. Де там було утриматись якимсь дитячим споминам, почуванням?..

Дорога йшла лісом. Безкрайній масив тягнувся десь із Пінцини, з Білорусії, Житомирщини, а на заході, пересягнувши Буг, переходив до Польщі, Мазурщини. Хто-хто, а він, Степан Жилюк, обходив його та об'їздив — і тоді, до тридцять дев'ятого, коли — ще з батьком — працював узимку на лісорозробках, і пізніше, ховаючись од дефензиви, і недавно, як партизанів тут... Скільки його, Степанових, товаришів лежить отут, у знаних і незнаних могилах!..

Проїздили Березову Рутку, урочище, де...

— Зупинимося? — запитав водій і, не чекаючи відповіді, вагальмував.

«Козлик», підстрибнувши на придорожнім корінняччі, звернув убік, зупинився біля ледь помітної стежки, що вела в глибину лісу.

— Спасибі, — кинув Степан і неспіхом, якось ніби втомлено виліз з машини.

Глибока тиша щільно обступила його, Жилюк аж поточився, паче вона, та безмовність, раптом поклала на його рамепа якийсь невидимий тягар. «Засидівся, голово, — подумки дорікнув сам собі. — Закляк за зиму, од повітря хитавшися». Пересиливши миттєву слабість, пішов повагом. М'яко шелестіло зворніле і ще не зовсім протряхле листя, зусюди тягло вільглим холодком, крізь який пробивались ледь уловими пахощі провесни.

Кроків за сто від дороги в оточенні дерев стояв певисоккий, метрів у півтора, обеліск. Оддалік він був майже непомітний — сіра, витесана з дубового стовбура пірамідка, яку вінчала пофарбована в червоне жерстяна зірочка, що,

однак, зблякла, втратила блиск і так само не одразу впала в очі. Підступивши до могили, Степан зняв шапку.

— Здрастуйте, тату,— мовив глухо.— Як ви тут?

У відповідь десь у верхів'ї крякнув старий ворон — луна пішла лісом і стихилась, зачала між молодого паростю. Степан обійшов могилу, ступив за огорожу, підняв збиту вітровієм соснову гілку. «Треба перенести. Самотньо йому, непривітно...» В уяві знову постала та ніч, коли вони клопотали біля хворої Софії, таємнича батькова смерть, що, напевне, призначалась йому, Степанові, і тільки внаслідок невідомих обставин випала старому.

Щоразу, їдучи цією дорогою, він не може не зупинитися, не провідати рідного. На серці постійно якась ніби вина, ніби свідомо, зумисне відіслав тоді батька, не дав посидіти біля невістки і таким чином уникнути наглої смерті.

Нараз погляд упав на щось біле, що лежало, прим'яте гілкою. Степан знову ступив за огорожу—авжеж! Невеликий, акуратний аркушик. Передчуття чогось лихого, недоброго війнуло в душі. Підняв змокрого папірця, розправив на долоні. «Жилюки! Не сподівайтесь, що на цьому кінець. Так буде з усіма совіцькими прихвоснями. Слава Україні!...» Без підпису. Літери нерівні, розмиті. Однак — зауважив — написано грамотно, без помилок, навіть з окликами... Хто ж бо?! Свій, тутешній, що сидів десь причасно в схроні й не витерпів, мов той пацюк, що потрапив до капкана, почав гризти самого себе, чи забрюха, чужий, викурений десь з іншого району, іншої області?

Степан дивився на листівку, бентега і невідомість, які щойно холодили серце, враз полишили його, зникли, давши місце твердості та рішучості, що завше беруть у ньому гору. «Дивак! — подумалося чомусь зовсім спокійно.— Погрожує, корчить з себе... А те й невтямки, що ця ж цидулка виказує його з головою».

Авжеж! Пам'ятні Степанові не такі ось — рукотворні — записочки, а справжні, з чітким відбитком фабричного шрифту, виготовлені десь у закордонних друкарнях і завезені таємно, злочинницьки. Цей же дряпас самотужки... Проте — скинулась думка — він в! І пожежа, напевне, вчепена ним. Іншої гадки не може бути. Є!

Жилюк мимоволі озирнувся — не зі страху, скоріш з цікавості, бажання побачити того, хто з каменем за пазухою никає десь цією землею, скрегоче в дикій злості зубами. Що він сказав би йому? А нічого. Уззяв би на налігача,

вивів у поле і ткнув писком у молоде вруно. Дивись, мовляв: як не вбити на землі цього одвічного зела, так не знищити нас, Жилюків, бо, відколи світ стоїть, ми тут господарі...

Папір трохи протрях у руці, першим Степановим порухом було кинути його, загоптати в торішній лісовій падалиці, однак він чомусь стримався, а потім вирішив: як не є — документ, свідчення, десь колись знадобиться. Потримав ще трохи, аби підсохло, затим обережно поклав до внутрішньої кишені пальта.

Саме сідав у машину, як на думку навернувся Стецик. Це було так несподівано, що Степан аж притримав уже занесену на приступку ногу. Стецик! Авжеж, він! Хто ж інакше? Недавно відбув покарання, повернувся... А неприязнь, коли не сказати — ворожнеча, між ними давня. Вважай, відтоді, як самозваного партизанського ватажка, що, окрім власного, не визнавав будь-якого іншого авторитету, за його, Жилюковим, наказом було заарештовано, а невеличкий загін, створений з таких, як він, розформовано. Стецика могли судити тоді, однак він розкався, ніби й щиро, і все обійшлося. Вже потім, по війні, з нього таки спиталося за самоципство, та оскільки воно було незначне, великої шкоди не заподіяло, то й покара випала невелика...

Отже... Згадка міцно засіла в голові, уперто трималася невідчутними якимись щупальцями. Під кінець дня Степан зрозумів, що, поки не вирве її, не викине, не розвіє, — спокою йому не мати. Бо слідом за одним фактом вона якимось дивом видобувала з пам'яті інший, давно забутий, здавалося, неістотний, що в її освітленні тепер уже набував вагомого значення. Звідкись з найдалших тайників раптом зринуло, як Стецик нахвалявся помститися Жилюкові, і він, Степан, тоді байдуже махнувши рукою, нині напівсвідомо схопився за це, мов за рятівну соломинку.

Об'їхавши ряд господарств та ще більше розпалившись від того, що з підготовкою до весни не все гаразд, Жилюк під вечір, уже з дороги додому, наказав водієві звернути на хутір Сухий, де мешкав Стецик.

Хутір лежав оддалік, кілометрів за п'ятнадцять, поїздка туди забирала добру годину, проте Степан поклав погодити з Стециком неодмінно, і тільки сьогодні.

— Вибач,— сказав на німий водіїв позирк.

— Чого там,— відповів той,— раз треба, то треба. Я, Степане Андроновичу, фронтовик. Мені що день, що ніч — однаково. Бувало...

Степан слухав напівбайдуже, його гризло своє, минуле й теперішнє... Теперішнє — як результат, наслідок минулого. І, можливо, майбутнього... Так, так! Воно, хоча й далеке, незриме, але впливає на нас, формує наші погляди і почування. Все його, Степанове, свідоме життя підвладне майбутньому. Жив ним тоді, як тільки виходив у дорогу, ставав на свою тернисту стежу; зоріло воно йому в боях у кам'янистих піренейських долинах і горах, де кров'ю святилася воля так і не народженої тоді республіки; і ця, остання битва, битва із битв, що її він прийняв зовсім молодим радянським громадянином, — так само точилася в ім'я того майбутнього...

Тож чи має він право допускати, аби хтось бодай трохи заважав тому поступові? Він, що стільки задля нього віддав. І віддає...

Переліссям, полями вони плутали добру годину, поки трапили на хутірську дорогу. Ледь промацуючи ослабленими фарами колію, машина скочила на обсажену густим лозняком гребельку, минула її і вихопилася на широкий плаский пагорб, на яким таборився хутір.

Степанові не раз доводилося бувати в цих місцях, він знав їх, мов власну долоню, тому без особливого зусилля уявив розкиданий на сухому — звідси й назва хутірця — гурточок хатів, що в пошуках кращого клаптя ґрунтця спочатку ніби тікали одна від одної, а потім, осівши, єдналися крученими по межах стежками й доріжками. Навесні, коли стануть сніги, та й пізніше, за докучливих жнивних дощів, хутір опиняється у водяному полоні, два-три тижні сюди не добратися, коли ж припече, йдуть у хід старенькі, бозна-коли змайстровані човни-плоскодонки. На них возять людей, сіно, такий-сякий реманент, буває, й худобу.

Непогідь та пов'язані з нею незручності ніби відшкодовуються красою, що розквітає тут серединної осені. Природа мовби стямлюється, ласкавішає і з особливою щедротою віддає все, що незбагненною чиєюсь силою а чи владою визначено цьому краюві. Десь на початку травня води спадають, канавами, протоками та видолинками спливають до річок і Прип'яттю линуць аж до Дніпра. На їхньому місці, в заплавах, приласкані сонечком, буйно розростаються трави, виповнюють простір терпкуватими пахощами молоді осоки, ситнягу, рогозу, татар-зілля та очерету, між яких усе літо викахує, витьохує, випикуєптаство, а в прикритих лататтям та куширом повноводих озерцях

і стариках вигулюють золотисті лини, прудкі карасики, срібляста плотва, в'юни, зеленово-смугасті щуки.

У кінці червня, коли земля відігріється і покриється ледь примітними випарами, на зміну первоцвіту та проліскам висипає сила-силенна різноквіття. Цвіте на водах, на багнах, на врослих, віками незайманих межах, на полях і городах, навіть на дорогах та старих замшлених деревах. Скупувата на врожаї, на хлібні дари земля якийсь час здається мало не раєм, божим закутком, де тішать душу і одвічний вишум лісів, і рутяний килим лугів, і невгамовне пташине різноголосся.

Степан не раз дивувався оцій якійсь фатальній невідповідності краси природи умовам тутешнього людського існування. Один англійський мандрівник — прізвища його він не запам'ятав, — що побував у цих краях десь у тридцятих роках, пригадується, прирівнював ці умови до стану життя напівдиких індійських племен. У центрі Європи майже всередині двадцятого віку! На вершині людської цивілізації!.. Відкриття, звичайно, зробило сенсацію, буржуазна преса навперейми і з подивом писала про європейські джунглі, однак... у захваті забула головне — з'ясувати причини явища. Забракло авторам терпіння дошукатися їх, а Пілсудський та його кабінетчики, стиха підсміюючись з недалекоглядності завзятих писак, ствердно кивали головами, мовляв: так-так, панове, гірка спадщина колишньої імперії, приведемо до пуття, не все ж відразу.

Жилюк болісно скривився, крутнувся — аж рипнуло під ним сидіння, серце йому взялося щемом, ніби враз і всією своєю міццю зійшлися в ньому болі, що їх зазнає разом з крайнами за всі місяці, роки страждань і боротьби. Кажуть, старому властиво даленіти, забуватись, притуплюватися, з літами воно, мовляв, покривається пеленою байдужливості, а йому — ні, не йдуть з пам'яті, з серця і перші кроки ще, можливо, несвідомої, напівбунтарської непокори, й пізніші, в осередках КПЗУ, у лавах бійців республіканської Іспанії, й оці, зовсім недавні, що коптували стількох життів! Наче тільки після вчорашніх березокартузьких допитувань та зізнань ламає руки, свинцевою тяжістю наливається голова... Дедалі частіше й частіше. Чи щоденна — і цілоденна! — втома, чи й справді підточене уже здоров'я... У відкритих боях було простіше, легше? Авжеж. Шаленство бою знімало внутрішню напругу, натугу мозку, нервів, почувань, відкривало їм вихід. А пині? Інколи стає страшно, неймовірно, що одна люди-

на, один чоловік може витримувати таке моральне навантаження.

«Козлик» зупинився.

— Сухий, Степане Андроповичу,— обізвався водій.— Куди далі?

Еге ж, він не сказав— до кого. Жилик охоче позбавився надокучливих думок, що обсідали його всю дорогу, навіть щось поправив армійську, з штучного хутра, холодноувату шапку; якої, однак, уперто не хотів міняти на іншу, цивільну й, можливо, кращу, кинув:

— Давай до Стеценка.

Водієві тенькнуло десь біля самого серця, проте знаку він не подав, так само рішуче, як і прозвучав наказ, рвонув важіль передачі і чи не з другої узяв з місця. На гул мотора й, очевидно, на світло, що вихопило тьмяні обриси перших осель, дружно обізвались собаки.

3

Хутори на волинському Поліссі, коли не брати до уваги давніх, заснованих після зруйнування Січі та придушення козацько-селянських повстань, учасники яких, рятуючись од розправи, тікали до вікових пущ і таборилися там невеликими поселеннями, виникли, як і в центральних районах, під час столипінщини. Царському дворові припала до смаку думка міністра — душителя першої революційної бурі в Росії про створення на вільних державних землях міцних селянських господарств, що були б водночас і продуцентами хліба, і надійною опорою самодержавства на селі. Землі продавалися на вигідних, пільгових умовах, купувала їх, звісно, не бідняцька маса, а ті, в кого водилися і знайомства, й гроші.

Стецики з'явилися у верхів'ях Прип'яті приблизно тієї ж пори, незадовго до першої світової. Ніхто достеменно їхнього родоводу не знав, нікого він не цікавив, усе ж принагідно говорилося, що засновником хутірця був виходець із Дубнівщини, що збив собі грошенят на слугуванні панові, мав з того якийсь особливий хосен. Приїхав він сюди нібито парою добрих волів, запряжених у новісіньку, повну усякого домашнього скарбу, мажу, з вродливою молодидею та хлопчиком. Господарювати умів, гарячої пори не обходився без батраків, однак поводився з ними по-людському.

За кілька літ не займані досі, не торкані плугом десятини перетворилися в родючі, як на тутешні виміри, ниви, а обнесене високим плотом Стецикове обійстя обросло хлівцями й обороми, за якими з-під ганку пильнував дебелий рудий псура.

Пощади в роботі господар не знав, не давав їй і вродливий своїй дружині. Вона так само поралася біля корів, тягала свиням важкущі баняки вареної картоплі, підкидала у ясла вівцям...

— Нема краще, як робота в охоту, — казав Стедик на нечасті дружинині нарікання. — Ось обживемося по-хазяйськи, тоді й...

— Ноги витягнемо з нашим обживанням.

— Мо, й витягнемо, — спокійно відповідав, — хіба знаєш, що кому на роду написано.

В ярмаркові дні Стедик усією родиною — сам на передку, поруч дружина, а позаду, в сіні чи свіжій траві, коли влітку, хлопча — з'являвся на люди. Купляв що чи продавав, а любив похизуватися і новим виїздом, і жінкою, що викликала небайдужі погляди парубків та молодших чоловіків, і собою — був здоровий, статний, не без лою в голові. До шинку не вчашав. Щоправда, раз чи два десь після вдалих торгів бачили його добряче п'яним — на загальний подив і сміх, чорнив жінку останніми словами, називав хвойдою, а малого панським виплодком... Після такої okazji довго ніде не показувався, тихіше води, нижче трави спідів на своїм хутірці, аж поки дурна його поведінка не заслонялася чимось свіжішим.

Війна не обминула Стецика. Його мобілізували вже восени чотирнадцятого, навесні наступного, контужений десь у Галичині, він повернувся, а в шістнадцятому, під час знаменитого Брусиловського наступу, невідомо чий, пімецький чи російський, снаряд нагло обірвав Стецикове життя, коли він орав на зяб. Снаряд упав зовсім близько, перебив борозенному праву задню ногу, а йому, Стецикові, осколком рзпороло живота. Коня довелося добити, а господаря, що при повній свідомості сконав за кілька годин, аж третього дня поховали тут-таки, на обійсті, під старою грушею-дичкою, бо так велів, просив так, ще коли був при тямі, він сам.

По смерті чоловіка часи настали непевні, в Петрограді — надійшла чутка — скинули царя, в панів одбирали землю й майно, а самих проганяли з насиджених місць, і Стециха, якимсь далеким чуттям відчувши грядущі змі-

ни та аби не опинитися в дурнях, потихеньку збула нажити власним і чужим потом майно, припишкля, мовляв, нехай вже собі там крутиться-мелеться, нам за шию не капає.

Хлопець тим часом підростав, із Славка став Ярославом, у двадцятім, як фронт вмовкли і на землі, бодай непадовго, усе ж замирилося, молодий Стецик благополучно відслужив у війську і повернувся громадянином Жечі Посполитої, під чиею егідою опинилися й Волинь, і Галичина, і, звісно ж, невеликий серед боліт та пуц хутірець з невігадливою назвою Сухий. І хоч там за ці роки поселилося ще кілька родин, його по старій пам'яті нерідко йменували Стециковим. Ярослав розумів цілковиту умовність такої назви, проте в душі, потай, гордився нею. Як не є, а його рід не зітреться в пам'яті людей, поки хутір стоятиме.

Молодий Стецик виявився прямим послідовником батечка. Разом з матір'ю він відродив занехаяне господарство, політика його цікавила вряди-годи, та й то з певної якоїсь причини, і, коли довкола, у тій же Великій Глуші, біднота повставала проти новітнього гніту, вимагала землі і волі, возз'єднання з Великою Україною, що лежала за Дністром і за Збручем, — Ярослав спочатку посміхався, затим, збагнувши, що справа набирає всезагального чину, мовчав. Йому, власне, й за Пилсудського почувалося не зле: як і колись російському, пансько-польському урядові забракло вірних людей на «кресах східніх», він посилено почав запроваджувати там осадництво — невеликі, саме на зразок Стецикових, господарства; ходили чутки, що й Ярославові, мабуть, з огляду на певні материні заслуги перед панством, чого вона, до речі, по наглій чоловіковій смерті та по отому п'яному його пасталаканню не стала приховувати, — що й йому пропонувано було державні субсидії за вірність короні, однак з природної своєї обачності він нібито на цілковитий зговір не пішов, особливих заслуг перед дефензивою (осадництво головним чином було породженням саме цієї таємної і страшної опори буржуазного уряду) не мав.

Це та ще, певне, короткочасний зв'язок — уже напередодні визволення — з робітниками брестського депо, які, на превеликий подив, засвідчили, що Ярослав Стецик справді надавав їм матеріальну допомогу грошима та продовольством, і вберегло хитромудрого хуторянина восени тридцять дев'ятого. У всякім разі, очевидної причини

застосовувати до чоловіка санкцій не було, та й сам Стецик виявив до нової влади цілковиту лояльність. Навесні, як почали організовувати колгосп, він один з перших подав заяву, усупільнив усе, що підлягало, й почав трудитися незгірше від інших. Коли при нагоді до всього цікаві й не без лукавства дядьки запитували Ярослава, чи, мовляв, не жалко, Стецик, так само посміхаючись в коротко стриженій вуса, казав:

— А мене, коб ви те знали, не вчили білим ведмедям хвости крутити.

— Еге ж! — дивувалися несподіваній відповіді дядьки. — Цебто як?

— А так, — багатозначно підморгував Стецик. — Тут жарти кепські. Нема дурних на рожен перти.

Оженився він пізно, років, певно, у тридцять, та й то з материного наполягання — важко стало самій справлятися з господарством; за дружину взяв собі сусідську хутірську дівчину, непримітну вродою, зате чесну та роботящу; за кілька літ молоді прижили двійко діток, хлопчика й дівчинку, так що до нового життя Стецик приступав гуртома, родиною і не гребуючи будь-якою роботою. Випало так, що в Сухому, де було вже добрий десяток господарств, утворили бригаду, і Ярослав став на чолі її. Бригада непогано впоралася з польовими роботами, вчасно посіяла яровину та збрала перший колективний врожай, про неї навіть написали в районці, Стецик на всяк випадок придбав аж три примірники тієї газети, підсовував її при нагоді — мовляв, дивіться, ми хоч не зі страйкарів-бунтарів, а діло знаємо, нову владу шануємо і підтримуємо.

Не сподобалася йому тільки балачка, що повелася в правлінні й на зборах, про переселення з хуторів. «Землю усупільнили, майно так само, а самим чого до 'дного котла пхатися?» — казав. Йому пояснювали, що в його ж, їхніх інтересах цей захід, що в селі й з електрифікацією, й з радіофікацією куди легше, і школи скрізь відкриваються, та Стецик стояв на своєму: «Віками жили без електрики й радіва — і жили. А дітей возити до школи будемо».

Очевидно, ця проблема справді була не на порі, поговорили про неї, та й узялися за важливіше.

Під мобілізацію — у зв'язку з початком нової війни — Стецик чомусь не попав. Чи зумисне хтось десь зробив йому послугу, чи просто не встигли, а за кілька днів опинився він, як і його однохутірці та односельці, під окупантом. Щоправда, німців довго ніхто не бачив, хуторяни май-

же без пригод зібрали — хто скільки міг — колгоспний врожай, звісна річ, приховали збіжжя, однак далі не поривалися. Там, на центральній садибі, знайшлися такі, що позабирали колишніх своїх корівок та коненят, плуги та культиватори, а Стецики й нині виявили обачність. Власне, на Сухому, на хуторі, і розбирати не було чого, тут і трималося пар п'ять коней, стільки ж возів та дещо з інвентаря. Це й зосталося. Стецик бригадирство одразу склав, переміні відверто не радів, проте перший засіяв-таки кращі з колишніх своїх полів.

— Хліб при всякій владі згодиться, — говорив. — Ніжто його мужикові не припасе. Орить, люди, сійте. — І додавав: — Наші прийдуть — спасибі скажуть.

Які саме «наші» — не уточнював, розумій, як хочеш. Проте коли восени прибув посланець од старостату — нової, окупаційної, влади — з рознарядкою вивести стільки-то й стільки хліба, м'яса та іншої продукції, Стецик в очі йому сказав: «А дудки! Ви собі прийшли та й підете, а нам жити треба, дітей годувати, та й самим щось на зуби покласти, не закинемо ж їх на поліцію».

Хуторяни підтримали колишнього бригадира.

— Воно таки правду кажуть, — міркували, — гуртом і батька легко бити. Витурили посіпаку, гайнув, не солоно сьорбавши.

— А коли їх сила сюди поверне? Що ж ми... скільки тут нас?

— Не поверне... — запевняв. — Тут кожен кущик за нас. Треба тільки... — Віп умовкав, довго видобував кісета, неспіхом одривав шмат паперу і так само спроквола крутив цигарку.

— Та кажи вже... Що треба?

Проте Стецик і тоді не квапився, довго розкурював самокрутку і, тільки смачно раз-другий затагнувшись, доводив до кінця:

— Треба — чуєш чи ні? — самооборону ставити. Гуртом боронитися.

— Тю! — казали дядьки. — Чим же ти будеш боронитися? Вилами чи, може, граблями?

— Як припече, то схопишся й за вила, — твердив на голосі. — Зброю треба добути.

— Еге, так вона тобі й валяється.

— Валяється не валяється, а треба, інакше... Чули, по селах он партизани?

— Так то ж партизани.

— А ми хто? Не ті самі поліщуки? Автомати нездатні тримати?

Розмови та суперечки, в центрі яких був він, Ярослав Стецик, таки подіяли, хуторяни збагнули, що поодинці їм не вистояти,— необхідно об'єднатися, стати один за одного. Тим паче, що вісті, єдиним джерелом яких був невеликий, ще торік придбаний Стециком радіоприймач, свідчили про всепародний опір ворогові.

Допомогли ті ж таки брестські залізничники, що пам'ятали хутірського хазяїна. Між іншим, вони й тепер натякнули, що, мовляв, часи такі — можливо, доведеться знову повертатися до колишнього, то... в разі чого, аби вони, хуторяни... Стецик запевнив, наобіцяв при потребі підкинути ще чогось із продуктів, а вибралися за місто, на репліку котрогось із своїх однокашників — мовляв, все одно доведеться давати хліб,— невдоволено кинув: «Нічого парка парити, поживем — побачимо...»

Стециків загін, що нараховував чоловік п'ятнадцять хуторян, скоро привернув увагу копанських підпільників. Невдовзі до Сухого прибув посланець з пропозицією прибути Стецикові до місця наради командирів дрібних партизанських груп, на якій мали вирішуватися питання про злиття їх в одне боекдатне з'єднання. Стецик посланця прийняв, навіть почастивав самогоном, але їхати відмовився. «Нам і так непогано»,— сказав на прощання.

Поведінка псевдопартизанів не могла, звичайно, не викликати невдоволення. До самозваного командира поїхав Жилюк, однак і це бажаних наслідків не дало. Єдине, на що погодився Стецик,— силами загону брати участь у спільних бойових операціях, проте й тут хитрував...

Усе це постало перед Степаном, поки він добирався до хутора; викликало ще більшу лють та й якусь упевненість у небезпідставності нинішньої здогадки.

Стецикове подвір'я у центрі хутора. Засновувалося воно першим, на безлюдді і, звісно ж, на вигіднішому місці, то й опинилося потім, в міру заселення, всередині інших обійсть. Кованою залізом, на дебелих дубових ушулах брамою подвір'я виходило на головну вулицю, а задами, городом та левадою, що обривалися Синюхою — вузьенькою нетлявою річечкою,— підступало до густого вільшаника та верболозу, за якими непроглядною похмурою стіною стояв праліс.

Було нерано, подекуди вже й не світилося, коли Жилюк, супроводжуваний собачим лементом, підкотив до двору.

— Світиться, не сплять, — зраділо мовив водій.

Не виходячи з машини, Степан придивився: крізь голе галуззя блимало одним-єдине віконечко. «Причілкове, — зауважив. — Здається, в боківці». Разів зо два після війни йому довелося бути в цій оселі, пам'ять мимоволі зафіксувала розташування кімнат.

— Самі підете? — знову обізвався водій.

Жилюк відповів не одразу — ліктем відчипив розхлябані дверцята, спустився з сидіння, постояв.

— Дивись тут, — кинув перегода і, перетявши смугу світла від фар, ступив у темряву.

Хвіртка була не зацеплена, Степан легко штовхнув її, зайшов на подвір'я. Мало не під ноги йому з гавкотом кинувся пес. В темені його важко було роздивитися, вгадувався тільки верткий сіруватий клубок чогось злющого, ладного роздerti на шмаття будь-кого. Степан зупинився, аби зорієнтуватися. На щастя, пес гарцював на прив'язі — чулося притлумлене побрязкування ланцюга на землі, і Жилюк, притискаючись до вориння, що відгороджувало садок, бокаса подався до хати. Не встиг він перетяти і половини двору, як скригнули двері, з ганку обізвався чоловічий голос. Зачувши його, пес притих, проте не відступав, супроводив незнайомого лютим гарчанням.

— Хто тут? — владно запитав господар.

— Свої, — у тон йому відповів Жилюк. — Притримай пса.

— Хто ж свої?

— Побачиш. Притримай, кажу...

Степик спустився з ганку, загнав пса до буди, ступив назустріч.

— Жилюк? — перепитав не без подиву, хоч, видно, пізнав одразу.

— Він самий, — наблизився Степан. — Запрошуй у гості.

— Прийшов, то заходь... без запрошення.

— Тоді веди... Нічого не видно.

Господар мовчки повернувся, зачвакотів до ганку.

— Хоч би вистелив чим, — в'язнучи у болоті, сказав Степан.

— Не ждали високих гостей, то й...

— А самим не треба?

— Самі так обходимось.

— З хати дихнуло теплом, застояними запахами різного варива.

— Чого ж шофера залишив? — кинув Стецик. — Не літо.

— Нехай, — невизначено мовив Жилюк.

На голоси з кімнати, тієї ж таки боківки, де світилося, вийшла молодиця, привіталася, стала в нерішучості.

— Гості до нас, начальство, — обізвався до неї господар, — дай щось на стіл.

— Спасибі, не треба, — заперечив Жилюк. — Вибачте, що пізно, — звернувся до жінки і, глянувши на Стецика, домовив: — Поговорити треба.

— Чого ж, говори, — з викликом відповів той.

— Не тут би. Діти, певно, сплять.

— Ніби не знаєш, що вони о цій порі можуть робити. Та роздягнись, балачка, мабуть, не скоро.

Жилюк зняв і повісив на кілок біля дверей шапку та кожушок, пригладив збите волосся. Він знав, що, окрім боківки, в хаті є ще одна кімната — там, певне, діти, кухня та запічок. Саме звідти, із запічка, й почулося постогнування та покрехтування.

— Хто там, Гафіє? — запитав старечий ядушливий голос.

Гафія, дружина Стецика, поспішила туди, щось там зашепотіла, на що стара тільки й обізвалася скрушно: «О боже...»

— Ходімо сюди. — Жилюк рішуче ступив до кімнати, звідки щойно вийшла молодиця.

Стецик усміхнувся, проте нічого не сказав, мовчки пройшов слідом. Відчувши неладне, він очікував, не перечив гостеві, хоча й не приховував роздратування.

У кімнатці стояло двоє металевих ліжок, стіл, кілька грубих, видно, домашньої роботи стільців; на стінах фотографії, у кутку, під вишитим рушником, ікона, перед якою на довгих ланцюжках висіла почорніла мідна лампадка. У тому ж закуті, під божницею, стояв невеликий радіоприймач. В ньому стиха потріскувало, видно, щойно він працював, і господарі, зачувши надвірний собачий лемент, приглушили його.

Степан увімкнув гучномовець — скрипучий жіночий голос доносив останні новини світу. Передача велася українською, проте Жилюк уловив у вимові дикторки щось нерідне, чуже.

— «Землячків» слухаєш? — недружелюбно зиркнув на Стецика.

— Слухаю,— ніскільки не розгубився господар.— На те воно,— кивнув на радіо,— й вигадане, аби слухати. Маємо знати, що в світі діється.

— І як, знаєш? — Жилюк різко обернувся.— То, може, скажеш, хто підпалив стайню?

— Вибачай, чого не знаю, того не знаю,— на диво спокійно відповів Стецик.

— А як подумати.

— І як подумати... А по якому...— Стецик, мабуть, хотів сказати «праву», голос його від стримуваного напруження ледь затремтів, однак умить вирівнявся: — Чому ти вважаєш, що я повинен знати?

— Не тільки знати, а...— Нараз Жилюкові спало на думку, що Стецик не той чоловік, якого можна настрахати, взяти криком, і він, сам дивуючись такій своїй переміні, перейшов на спокійний, мало не товариський тон: — Розумієш, нікому більше... перебрав усі можливі варіанти...

— Виходить, у мене цілиш. Мало тобі моїх п'яти літ? — Тепер, відчувши, що Жилюк приїхав без доказів, без будь-яких фактів, підвищив тон Стецик.— Дзуськи, товаришу начальниче. Не думай, що як у твоїх руках влада, то й усе. За наклеп...

— Знаю, що за наклеп,— обірвав його Степан.— Але й погроз ти на вітер не кидаєш.

Стецик вдоволено посміхнувся.

— Погроза погрозою, а... не пійманий не злодій.

З полумиском квашеної капусти, поверх якої лежало кілька огірків, в одній руці і з тарілкою крупно, по-сільському нарізаного сала у другій зайшла жінка. Вона мовчки поставила квашенину на столі, відкрила хліб, що лежав тут же, під рушником, і лиш по тому сказала:

— Перекусить, може, не такі будете злі.

Поки вона розставляла, Стецик вийшов і за хвилину повернувся з карафкою та двома чарками. Він налив, зиркнув на дружину, і та, зрозумівши його без слів, вийшла.

— Давай, Жилуче, краще вип'ємо та закусимо,— підсовуючи гостеві чарку, запропонував.— Бо, мабуть же, за день і пообідати ніхто не дав.

— Не думай, що Радянська влада все простила,— незважаючи на його слова, вів далі Жилюк.— Вона справедлива, добра, однак...

— Та що ти мене страхаш?! — мало не грюкнув по столі Стецик.— Я до тебе по-доброму, а не розумієш... не хочеш, то...— Він глянув у вікно, за яким стояла незво-

рушна темінь, потупив погляд, якийсь час мовчав, затим рвучко глянув па Степана.— Кажеш, нікому більше? — процідив крізь зуби.— Я один такий ось? До кінця життя пектимеш очі минулим?..— Він перевів подих, у грудях йому спирало.— А може, мені тебе запитати, товаришу голово? — натиснув на останні слова.

— Питаї, — нерозуміоче зиркнув на нього Жилиук.

— То, може, скажеш... відповіси, де твій коханий братик? Може, його з такої нагоди згадаеш, га?

Степана мов ошелешили. Чого-чого, а такого повороту він не ждав. Усім відомо, що Павла нема, що зник він ще до кінця війни... Та й взагалі, навіть тоді, як діяв тут, між ними ладу не було. Навпаки.

— Що про нього згадувати? Може, й серед живих нема...

— Може, — іронічно повторив Стецик.— Пий краще, коли поставлено, бо... час такий...

— Пити з тобою я не буду, — піднявся Степан.

— Даремно, — сунувся той.— Ще здавна кажуть: не плюй в колодязь...

— В поганий можна й плюнути, однак толку ніякого, чистити треба.

Стецик випнув жовна, аж шкіра в тих місцях поблідла, не підводячи погляду, витиснув:

— Тоді... Он біг, а он поріг.

— Завтра явишся в міліцію, — звелів Жилиук.

— Уже бували, не стращай.

Жилиук не став продовжувати розмову, одягся і, не прощаючись, вийшов.

— Та глядіть не заблудіться, — услід йому насмішкувато кинув Стецик.— Врем'я таке...

— Провів би, — почув Степан жіночий голос.

У відповідь злостиве, приглушене:

— Хіба що на той світ.

4

Дах конюшні таки згорів, урятувати його не вдалося, тому, поки не приспіли масові польові роботи, вирішено було негайно взятися за відбудову. Правління зібрало здатних до такого діла чоловіків, власне, зняло їх із ще торік розпочатої школи, виділило кілька підвід, Андрієві Жилиуку Тураль звелів:

— Бери людей та поїдеш до лісу, дерева заготовиш. На крокви он треба, на стелю... І взагалі згодиться в хазяйстві.

— Це що, як покара? — жартував Андрій. — На моєму весіллі згоріло, мені й ладити?

— Не жартуй, — не хотів міняти ділового тону Гураль. — Робота нелегка, кому, як не тобі, за неї братися.

— А куди їхати?

— Поїдете в Поташню, з районом я домовився. Там все одно скоро почнеться державна вирубка.

Урочище — кілометрів за сім. Колись, за прадавніх часів, у ньому, кажуть, випалювали поташ, що йшов на виготовлення димного, або чорного пороху. Коли це діялось, хто облюбував далеку безлюдну місцину і кому потрібна була саморобно і самочинно виготовлена вибухівка, — можна тільки здогадуватись. Гуляли тут і Костюшко, й Кастусь Калиновський, сягало сюди хвилями розбурхане море козацьких та гайдамацьких повстань...

Кілька запряжених добрими коненятами колгоспних підвід підїхали до Поташні опівдні. Глушани знали урочище. Хоч воно й не в їхніх — сільських — володіннях, та який же поліщук не відає довколишніх лісів! Ліс для нього і годувальник за тяжких переднівків, і тепло, й матеріал для будівлі, і захисток. Скільки, траплялося, пересиджували в ньому різних лихих годин! Тож мали знати...

— Та вибирай десь ближче, — казали Андрієві чоловіки. — Аби хоч тягати менше.

Зупинилися на невисокім підгір'ї, де сухіше, на перехресті просік. Звідси справді зручно буде вивозити крижисті сосни, що, мов застигли в зимовій сплячці, стоять, здається, тримаючи на верхів'ї небо. За пагорком, у низинці, поблискує ручай — добре, водиця поряд чи коневі, чи й собі.

Андрій узяв сокиру, ступив убік і одразу провалився в неглибокому і вже по-весняному нетривкому снігу.

— Жаль, дороги ніхто не зробив, — кинув Іллях.

— Виберемося.

— Та вже ж, коли залізли в таку пущу.

— Давайте ліпше до діла, аби на вечір вернутися, — сказав Жиллюк. — По дві колодки на розвору — і досить... Дядьку Микито, — звернувся до Ілляха, — ходіть-но.

— От, от, — дістаючи пилку, бурчав той. — Гураль знав, кого бригадиром поставити.

— Замерзнете ж.

— Нема щоб покурити, поміркувати — одразу й давай.

А ліс, хлопче, спокій любить. Бачиш: він іще спить, зима над ним іще силу має.

— Зате нам піколи: Весна, дядьку Микито, на порозі. А там як закрутиться...

— А коли воно селянинові не ніколи? — вів своєї Іллюх та, бачачи, що його не слухають, не зважають на його балачку, зітхнув, поплював у шорсткі, з слідами довічних мозолів, долоні й попростував між дерева.

Андрій уже облюбував сосонку-сорокалітку («Надвоє розпустити — якраз на крокви»), підрубав її, аби лягла саме в той бік, де менше гушавини.

— Гарна ж яка! — замилувався Іллюх. — Рівна-рівні-сінька...

— До сонця пнеться, то й витягнулася, — глянув і собі Андрій.

— До сонця. Все до нього тягнеться. І ми, грішні.

Довкола вже лунко били сокири, в'їдаючись у тугі од соків та холоду стовбури, шурхотіли пилки — ліс виповнювався лункими звуками, що злітали вгору, липули низом, осідаючи десь у хащах, у видолинку, в густім верхов'їтті. Пахло смоляним духом, свіжістю, що входила в кров, бадьорила, бентежила.

— Гайда, бо нас он уже обходять, — мовив Андрій задумливому своєму напарникові. — Скажуть: огинається бригадир...

— Ну, з богом, — пагнувся, приставив пилку Іллюх. — Тільки ти не той, не спіши.

Пилка човгнула, розітнула мідно-жовту молоду ще кору, жадібно вп'ялася в тугу деревину. По кількох недружних ривках руки відчули одна одну, рухи стали плавні, на сизувату снігову шматину, мовби на спомин кинуту зимою під стовбуром, рівними цівками посипалась з обох боків золотиста тирса. Ось її почало меншати, пилка пішла вільніше, легше.

— Гаразд, — сказав Андрій, — виймайте пилку.

Він одступив на крок, уперся плечем у деревину, схляючи її на підрубане. Сосна не піддавалась, та на поміч Андрієві пристав Іллюх, удвох вони таки зрушили її, — вершок здригнувся, затремтів, стовбур нехотя похитнувся і раптом з розгону, хрустючи галуззям, суччям, гупнув на землю.

Микита й Андрій презирнулися. «Отак!» — говорив той їхній позирк. А Іллюх, усе ще милуючись сосною, прицмокнув:

— Гарна...

Вони взялися обрубувати стовбур, вивільняючи його од сучків та гілля.

— Давайте гілки сюди! — гукали їм здалека, де вже гототіло, бризкало іскрами веселе вогнище.

— Відтягніть, коли хоче погрітися, — сказав Андрій Ілюхові. — Я тим часом іншу підрубаю.

Микита взяв оберемок свіжого — ще пахло небом і провесною — хмизу, поволоік до багаття.

...Години за дві вони виволокли та повкладали дерево на розворені вози, і, поки його там ув'язували та закріплювали, аби не розсунулося в дорозі, Андрій по малій пужді одійшов у гущавину. Тут було тихо, безлюдно, якось аж моторошно. З призахідного боку пагорок обривався, внизу, метрів за кільканадцять, на ручаї виділилася невелика загата, по цей бік якої блищала водиця.

Андрій здавна любив такі місцини. Влітку, в спекотну пору, тут завжди прохолодно, можна напиться, вмитись, послухати в'оркітливе жибоніння струмка, що, наткнувшись на перешкоду, плигає через неї, радіє своїй пустотливості. «Стривай! — раптом скинулась думка. — Уже ж повинні бути проліски... а може, й сон... Марійка так їх любить». Захоплений новим своїм бажанням, Андрій нишпорив очима по підгір'ю, спускаючись все нижче й нижче. Проміння падало сюди майже під прямим кутом, у затишку дерев було тепло, навіть паркувати.

Переконавшись, що сон-зілля нема, Андрій зійшов нижче — проліски люблять саме такі низини. Ручай робив тут певелике коліно, і на півострівку, що утворивсь таким чином, на пригрітій сонцем проталині, Желюк одразу примітив квіточки. Маленькі, тендітні, вони здавались дивом серед могутніх сосен, нагромаджень коріння, зламаного буревіями, і вже підгнилого дерев'яччя, торішнього бадилля, що з настапням холодів падає, никне, мертвіє. «Які ж бо ви...» — обізвався Андрій. Він не сказав ні «гарні», ні «чудові», йому забракло слів, аби визначити своє захоплення, та й слів, навіть найкращих, мабуть, було б тут замало. Просто йому хотілося мовити до квіточок слово, зігріти їх своєю увагою, ласкою, аби не почувалися так самотньо і беззахисно. «Не бійтеся, я вас не зачеплю», — чи сказав, чи тільки намірявся сказати. Йому й справді подумалось, що не варто зривати цієї краси, — нехай живе, бо, певне, так треба, так улаштовано в природі, що надходить пора

і земля повинна розцвісти, розквітнути, аби милувалися нею і люди, іптаство, і звірина, і...

Нараз його погляд зауважив слід. Так, так, перед ним людський слід. Один, другий... Он там, де прогалина, обривається, а далі знову, знову...

Здавалося б, нічого дивного. Слід — то й слід. Хіба мало їх тут, у лісі,— людських, звіриних, навіть пташиних. За своє не вельми й довге життя Андрій навчився розпізнавати їх. Лапастий, ніби схожий на собачий, насправді вовчий; він і більший, і відстань між передньою та задньою лапами довша, і... взагалі собака ніколи сам до лісу не побіжить, тим паче в таку глибочінь; ну а дрібний, сягнистий — то заячий; короткий, скрадливий, ніби з помелом посередині, лисячий; дикий кабан виказує себе одразу: під кожним дубом розрито, вигарцювано, наче там чорти билися навкулачки; лосиний і зовсім примітний — ратиці, мов у корови...

Цей людський... Ходіння партизанськими стежками навчило Андрія розпізнавати й такі. Одна річ, коли хто йде просто, не боячись, і зовсім інша — як ховається, намагається бути непоміченим. У цім, другім, випадку і хода якась непевна, скрадлива, ніби оте серединне, що в чоловікові, рухає ним, скеровує його крок, вкарбовується в слід.

Андрій пройшов затінок, куди менше сягало сонце, і на чималім клапті незайнятого снігу знову побачив сліди. Воци вели донизу, у лісову долину, що чорніла голим вільховим віттям. Туди ж, переплигнувши гребельку, весело дзюркотів струмок. Ітц далі не було рації. Андрій постояв, оглянувся довкола, прислухався — ліс мовчав, тільки позаду десь стиха відлунювало кінське пирхання. «Пора вертатися»,— нагадало вопо, і Жилнок, чіпляючись за куці, подерся вгору.

5

Юзек біг довго, страх гнав його вперед і вперед — хай у невідомість, у безвість, аби подалі від того фатального місця. Він не знає і, певне, ніколи не знатиме, що спіткало його поплічників — раптова, нагальна смерть чи затримання, він тільки помітив, як до галяви, де мали приземлитися, бігли маленькі прудконогі постаті... Напевне ж, «яструбки», бо нічия інша присутність не передбачалася, нікто

не мав їх ані стрічати, ані супроводжувати: таємність і ще раз таємність... На краще чи на гірше, що він зараз не там, не з усіма, що сталася йому ота коротка неполадка з парашутом? Якась хвилина, а літак вийшов з квадрата, одніс його вбік, і ось... Юзек зупинився, перевів дух, обіперся змокрілою спиною об стовбур, відхекався, вслухаючись у сторожку передранкову тишу. Чи ж скоро світанок? Підніс до очей трофейного годинника — згідно з легендою, він офіцер, капітан Радянської Армії, служить в Угорщині, у зв'язку з важкою хворобою батька (про це було навіть свідчення, телеграма) одержав короткотермінову відпустку й добирається до своїх на Житомирщину, отже, наявність такої речі не повинна викликати ані пайменшої підозри — стрілки на фосфоричному циферблатику ціби зчепилися десь близько шостої. Години за дві розвідніє, добре, якщо одразу не виявлять його слідів. Чи не зізнається котрийсь із затриманих, що не всіх піймано? А питатимуть. «Яструбки» — серед них, звісно, є і «єпкаведисти» — народ досвідчений. Це видно навіть звідти, з того боку, не першу групу викидали, не перша й провалювалася, коли не одразу, то згодом. Та й застерігали в спецшколі, аби начувалися, не втрачали почуття остороги.

Попередньо їх готували на весну, на тепло, взимку взагалі групових десантів майже не практикувалося, а тут сталося непередбачене, — що, власне, ніхто з них до пуття не знає, може тільки здогадуватися, — і їм запропоновано...

Поблизу хруснуло, Юзек стенився, прикипів до стовбура, та тріск одразу ж затих, певне, відламалася і впала суха гіллячка, і він заспокоївся... Пся крив! Їм запропоновано оце провесняну прогулянку. «Несподіваність, панове, — надійний гарант вашого успіху! На вас чекають — шеф так і сказав, навіть не поправився! — чекають улітку, з теплом, а ви — мов сніг на голову... Хе-хе!..» Який бридкий у нього смішок! Здається, ніщо так не виводило з душевної рівноваги, як оте «хе-хе!..» Пихате лице, маленькі вусики, гострі, пронизливі очі... Шеф! Так прийнято було називати... З однаковим успіхом йому, здається, підходила б роль адміністратора будинку розпусти чи... навіть циркового клоуна! Так, так! Парик, грим, смугасті шаровари, зім'ятий котелок на голову й — але, гоп!

Однак — швидше звідси! Інструкція велить: у разі викриття негайно подалі від місця висадки... А куди? Неподалік від галяви, де вони мали приземлитися і звідки починати свій дальший шлях на зв'язок, явки, — залізничка

станція Стрий. Його віднесло, здається, на північ. Та коли б і не віднесло, станція зараз — пастка. Від неї треба тікати. Тут чимало автомобільних доріг. Львів, Борислав, Дрогобич... На котрусь неодмінно треба потрапити. Якнайскоріше! Поки т а м не схопилися, дізнавшись, що піймано не всіх.

Юзек чітко побачив — ніби вона справді була перед ним — підсвічею на спеціальному стенді карту північно-західної частини Станіславщини. Звідси, аби потрапити на дорогу, належало рухатися на схід. Не в бік нафтопромислів, як передбачалося, а зовсім в інший. Спочатку заховатися, загубитися, а потім... Власне, турбота про те буде п о т і м, а зараз — швидше із пастки.

Передранковий морозець очистив небо, зігнав з нього сріблясту полуду хмаринок, і він довго шукав на ньому Полярну зірку, аби зорієнтуватися. Зірниці вже померкли, схилилися над лісом, ніби справді вишукували там берлоги, де б можна було спочити до наступної ночі.

Підхопивши чемодана (він з превеликим задоволенням кинув би його геть, однак, крім належного подорожньому «сухого пайка», деяких необхідних речей та кількох — для омани — брошур, там нічого нема), Юзек з трудом одірвався від стовбура, рушив далі. Іти було важко, поли шишелі плуталися, здавалося, хапали за коліна, утримували. Дивно, досі він цього не відчував. Біг, ніби не було ні цього одягу, ні чемодана. Ще б пак! З годину ж, мабуть, продирається лісом; шляк би його трафив.

Густолісся порідшало, і він, як тільки міг, заспішив. Надія на те, що десь поблизу дорога, прагнення якомога скоріш вибратися з цієї зеленої облоги, де кожен кущ, кожен стовбур здається зачасним стрільцем, готовим увігнати в тебе певну кількість свинцю «яструбком», гнали Юзека назустріч ще невідомішому, страхітливішому. Він спотикався, подумки матюкався, однак ішов, виламувався з-поміж дерев, мовби загнаний вепр; інстинкт самозбереження заволодів ним повністю. Йому не думалося вже ні про місію, що покликала їх у цю ранню і смертельно небезпечну путь, ні про тих, з ким недавно сидів у літаку і хто, певне, щулилися зараз під хижими дулами чужих автоматів, навіть шеф, якого щойно картав останніми словами, ніби зник з пам'яті...

Юзек послизнувся, упав на бік, якусь мить лежав, прислухаючись, і, нічого нового не вловивши в нічному шепоті лісу, хотів було підводитись, як раптом краєм вуха вловив

щось подібне до гулу мотора. Він припишк, напружив слух, — схоже, недалеко дорога. Дужче загуло в скройях, до горла підкотився і став, перепиняючи дихання, давкий клубок хвилювання — радісного і ще більше гнітючого. Тільки тепер, коли підійшов до дороги, подумав, що вона і рятівниця, і цілком реальна погибель. Кожен водій, якого він наважитья зупинити, може спокійно передати його патрулеві, міліціонерові чи просто активістові. Бо чого офіцерові вештатися раннього ранку, підсідати на попутні машини, коли в частині, де він служить, їх десятки?

Думка налетіла так несподівано, що він, котрий рвався до шляху, благав усіх святих і саму матку боску швидше вивести його туди, раптом зупинився. Що ж, пане Юзеку? Ось вам дорога, ідіть, ступайте... Почуття, що прийшло на зміну попереднім, здавалося, паралізувало, він боявся поворухнутись, ступити крок і таким чином виказати себе.

Усе ж, перемігши страх, пройшов ще кількадесят метрів. Низом, за кущистим рідколіссям, сіріла дорога. Машин цієї ранньої пори майже не було, але ось-ось вони мали з'явитися. «Треба підійти до якогось пункту, якоїсь оселі, — подумав Юзек. — Ні в якому разі не витикатися серед лісу, це одразу викличе підозру». Однак пробиратися лісом вже бракувало сил, і він, поправивши пояса, підтягнувся, з осторогою ступив на асфальт.

Машин не з'являлося. Юзек пройшов з кілометр, ані зустрічного, ні попутного нічого не траплялося. Це й заспокоювало, і викликало невдоволення — не може ж він пішки долати ці відстані!.. Та ось попереду спочатку засіріли, затим почіткішали два вогники, вони швидко наближалися, і Юзек інстинктивно скочив на узбіччя, причаївся за ліщиновим кущем. Автомобіль промчав, полишив їдкий запах перегару, Юзек одразу пізнав у ньому американського «доджа» й зрозумів, що нині йому пощастило, що зараз сам себе врятував, не піднявши руки, бо такими машинами користуються здебільшого військові. Він взагалі визнав за доцільне сторонитися легковичків — угадувати їх по гулу мотора мусить кожен, хто навчався т а м.

Проте куди їхати? В який бік? Що на схід — зрозуміло, однак дорога петляє, по ній не визначиш... Раптом збігло на думку: «Рапковий транспорт рухається в основному до міста, до залізничної станції, вечірній — навпаки», — згадалося з того, чого їх навчили. Отже, треба діждатися ранку, вже недовго, світає.

Кількогодиннє блукання, страх пережитого і острах майбутнього виснажили досі, здавалося, міцний, натренований організм, він вимагав перепочинку, бодай поповнення сил, і Юзек, звернувши на якусь колію, що вела в глибину лісу, дістав з чемодана плитку шоколаду і по кусочку, не розжовуючи, смоктав його.

Була восьма. Від часу їхньої висадки минуло чотири години. Коли б усе обійшлося гаразд, вони вже мали залишити зону приземлення, зібратися в умовленому місці, залежно від обставин виробити план спільних дій. А так... на всякий випадок, у нього є явка, кожному з них дано адресу, пароль, що ними належить скористатися в критичному становищі. «Стаїслав, Верховинська, 7-ма. Тут мешкає пап Румер? Відповідь: пап Румер півтора року тому помер...» Це він пам'ятав. Але... але ні на яку явку він зараз не піде, то було би безглуздо, всі вони, як свідчать негласні, приховувані від них керівництвом вишколу докази, на обліку і рано чи пізно сприяють провалові. Немає дурників, папе «Хе-хе!» Ви своє зробили, тепер справа за нами, власне, за мною. Ті, піймані, вже, напевне, зізналися. І хоч основні відомості щодо характеру завдання в нього, керівника групи, все ж кожен з учасників дещо знає, здогадується, таємність наміру, по суті, втрачено. А коли так, діяти залежно від обставин.

Тільки тепер помітив, що звернув на просіку, що дорога сюди більш-менш укочена, колія свіжа, отже, десь там можливе господарство, навіть військове. У всякім разі, теплітися далі і весь час сахатися всього живого — мабуть, не менше ризику, ніж спробувати зупинити машину. З двох небезпек належить обрати одну.

...Здається, йому пощастило. Водій лісовоза, якого він невдовзі зупинив, без зайвих розпитувань допровадив його до околиці Дрогобича, до деревообробного заводу, а звідти автобусом Юзек без будь-яких пригод опіздні дістався до Львова.

Тепер належало... Втім, не так просто було визначити, що саме належало робити тепер. Там, у лісі, він знав, що має неодмінно і якнайскоріше вибратися з нього, потрапити до людей, загубитися в масі, а нині... Львівськими адресами їх не забезпечили, доведеться діяти на власний розсуд. Але без поспіху. Досвід, навіть не такого роду, а звичайний, житейський, набутий, щоправда, в умовах війни, заперечував будь-яку метушню, що неодмінно приводить до необачності.

Подорожній віддався волі гамірливої вокзальної юрби. Надворі було прохолодно, кожен прагнув до приміщення, у вхідних і вихідних дверях стояла постійна тіснява—людський потік заніс Юзека всередину і, розтікшись навсібіч, залишив посеред просторої зали. Юзеківі доводилося бувати тут не раз, він добре знав розташування вокзальних служб, тому одразу подався до квиткових кас. Авжеж, йому належить обміняти «вимогу» на проїзний квиток. Це буде поки що єдиний справжній радянський документ.

Біля військової каси чекали кільканадцять чоловіків. Стримуючи хвилювання, Юзек підійшов, зайняв чергу. Чемодан він нарочито недбало ткнув під стіпою.

— Дивіться, товаришу капітан, аби не поплив,— по дружньому усміхнувся молоденький лейтенант, що стояв попереду.— Тут усякий люд вештається...

— Пусте,— в тон йому відповів Юзек, у душі радіючи доброзичливості військового і тому, що його прийнято за свого. Розбалакуватися далі не став, аби якоюсь необачністю не викликати до себе зайвої цікавості.

За півгодини опинився біля віконечка, крізь яке проглядалися немолода вже, сивувата жінка і все її нехитре касирське причадалля: шафочка з маленькими поділками, компостер, стіл, чорнильниця... Юзек вимушено дивлявся в ці речі, прудкі жіночі руки, що звично робили своє, аби позбутися надокучливих думок, од яких його то морозило, то кидало в піт. Перша спроба! Перший офіційний контакт!.. Від того, як він спрацює, значною мірою залежатиме все подальше, залежатиме його доля. Папери їм видали вчора, він вивчив їх досконало, здається, там усе чисто, все гаразд, а втім...

— Вам через Шепетівку чи Здолбуново?.. Товаришу капітан!

— Так, так... Прошу,— заспішив Юзек.— Мені до Житомира.

— Вас питають — через Шепетівку чи Здолбуново? — обізвався позаду простуджений голос.

— Через Здолбуново, звісно,— кинув Юзек, відчуваючи, як все в нім холодне і опускається.

— Чому «звісно»? — знову втрутився задній.— Через Шепетівку пряміше. Одразу видно — не тутешній.

Юзек удав, що не чує, не дослухається коментарів, а сам мало не тремтів од тих слів, боявся оглянутися, аби очима, видом, усім своїм виглядом не виказати замішання. Бзус Марія! Чому він такий полохливий? Адже не на вакації

зібрався... Гаразд, хоч та, жінка, не придирається... Здається, пронесло... Трепетною рукою узяв папірці, нагнувся, підчепив чемодана і, вдаючи, ніби роздивляється квиток, заспішив від каси. Однак не до військової зали — подалі, далі від цих до всього цікавих, уважних, здається, ще з одсвітом палахкотючих атак ув очах людей! У гущину, в самісінький центр цього виру! Нехай крутить, поглинає, ховає в собі, аби не прями чийсь позирки, що сверд-лять душу.

Вокзал вирував. Цивільні, військові, демобілізовані, що ще не скинули шинелей та бушлатів з темними смужками з-під погонів на плечах, залізничники, селяни й міщани з чемоданами, речмишками, клунками та просто без них — всі налаштувалися в дорогу близьку і далеку. Хто сидів, хто сновигав, хто вистоював біля буфетів, що тулилися по закутках, розпросторювали нудотні запахи котлет, бутербродів і чаю. Проходячи повз буфет, Юзек раптом відчув, що голодний, що йому давно вже смокче під грудьми, і за-вернув. Тут було простіше, не те що в касі. Після купівлі квитка зосталася здача, і він всю її виклав перед молоди-цею, що порядкувала за прилавком.

— Котлету, хліба й чаю.

— Таж тут а й на чарку вистачить! Сто чи півтора-ста? — запитала лукаво.

— Ні! — твердо мовив Юзек і забрав решту грошей.

Столів, де можна було б сидячи спожити куплене, відом-ство не передбачило, кожен влаштувався по-своєму. Юзек протиснувся до широкого підвіконня, де вже стояло кілька осіб, і похапки з'їв нехитрий дорожній харч.

— Склявочку, товаришу капітан, — обізвалася молоди-ця, ледве він устиг допити чай. — Сюди, сюди. — Бачачи, що її не розуміють, додала: — Прибиральниці в нас нема.

Він покірно одніс їй склянку, подякував, хоча в душі й спалахнуло обурення.

Перекуска, удача з квитком трохи заспокоїли Юзека, врівноважили його настрої. Зрештою, може, й удасться ви-плутатися. Кому спаде на думку запідозрити в ньому чужинця, що таємно проник з недобрими намірами? Чи мало ось таких капітанів, майорів, лейтенантів? Що в нього, на лобі написано, хто він і які його задуми?.. Провали? Звіс-но, без них не буває, проте... він вірить у щасливу свою зо-рю. Щось же є над ним, що оберігало його досі. Пан Євус, матка боска ченстоховська? Однаково він молитиметься їм, багатиме їх, аби допомогли, принаймні зараз, у цьому

ділі. Можливо, воно буде першим і останнім, а там доля повернеться до нього щасливим боком, і він, поляк, родовитий шляхтич, займе належне місце в історії своєї ойчизни, нової, не збільшовиченої, не такої, якою постала вона по цих трагічних роках. Йдеться ж до незабарної війни зі сходом. Так принаймні їм твердять керівники вишколу. І оця, власне, його місія — частка тої програми...

До відходу поїзда ще був час, і Юзек — дихати задушним повітрям йому набридло! — подався до невеличкого привокзального скверу. Безлюдний, незатишний цієї провесняної пори, він нікого не маїв, і Юзеківі була навіть приємна ця самотинність. Він знайшов більш-менш чисту лавицю, поставив чемодан і вперше за весь сьогоднішній день вільно одкинувся на спинку. Закурити б — саме враз, та ось уже літ шість, як він за вимогою лікарів позбавив себе цієї розкоші. В сорок четвертім, як тікали перед наступом Червоної Армії, схопив запалення легенів, і з тих пір... Втім, при нинішньому занятті куріння й вадило б.

...Був полудень, з гучномовця, що висів поруч на стовпі, передавали останні вісті. Чоловічий та мелодійний жіночий голоси (до них він звик ще там, у школі, прослуховування радянського радіо входить до програми підготовки), по черзі інформували про найвидатніші події життя республіки і міжнародного. Південні райони України приступають до весняної сівби; стала до ладу ще одна шахта Львівсько-Волинського вугільного басейну: США нарощують воєнний атомний потенціал... Нічого надзвичайного. Світ крутиться, одне зривається з тієї орбіти, летить шкереберть, інше стає на його місце.

Передача, здавалось, скінчилася, гучномовець на якусь мить припинив, і Юзек уже був відвернув од нього увагу, як нараз той обізвався знову. Говорив Львів. Диктор звертався до громадян міста і області. «Цими днями, — повідомляв він, — органами державної безпеки під час операції поблизу Львова знешкоджено запеклого ворога українського народу, одного з провідників так званого центрального проводу організації українських націоналістів Романа Шухевича (Тараса Чупринку)»... Втім, хто такий Шухевич, Юзек знав пречудово, в сорок третьому воєні зустрічалися на Волині, — його приголомшило саме повідомлення, сам факт... Лякливо озирнувся, ніби слідом за цим повинно було пролунати його ім'я, ім'я Юзефа Чарнецького, що за минуле своє і теперішнє так само заслуговує кари. Та все було як і досі: на коліях перегукувалися

паровози, біля вокзалу вирував люд, десь у голім вітті пицала пташина, довкола дихало весною. Однак сидіти більше він не міг, щось звело його, лихоманило, і, щоб угамуватися, Юзек рвучко, мов по команді, скочив, заходив сквериком.

6

Робочий день Мирослава закінчувала пізно, о десятій вечора. На цей час кілька переобладнаних під автобуси стареньких «газонів», що з'єднували Копань з недалекими селами та райцентрами, вже стояли в гаражі або поверталися, людей на станції значно меншало, рейсові пасажирі, котрі могли прибитися й опівночі, буфетом не користувалися, — тож сидіти довше не було ніякої радії.

Мирослава позачиняла, взяла на «контрольку» двері, попрощалася з черговим диспетчером і вийшла.

Вечір тихий, теплий, які бувають тільки напровесні, на зламі зими, коли вдень плющить, гомонить струмочками, а з заходом сонця приשרхає, стягує, приємно лускотить під ногами тоненьким льодком. Після восьмигодинного стукоту, гамору, велелюддя, од яких паморочиться голова, добре самотою пройти спустілою вулицею, повз старий парк, де завше вовтузиться у верховітті певпокійна галич. Здається, не тільки груди напиваються бадьорої свіжості — все тіло, до найменшої часточки, насотується тією снагою, стає пружніше, рвійніше, легше. І ноги не такі задубілі, і думка ясніша. Хоч особливої причини для радості їй нема, усе ж... людина живе — сподівається, без надії вона не може. Гляди, і в них налагодиться, і вони стануть, як інші, як усі. Скільки он таких, що, здавалося б, місця їм не буде у цім житті, а прийшли, покорилися, і нічого.

Прочиняла хвіртку, як між деревами метнулася постать. Мирослава завмерла, не наважувалася ступити далі, однак ніхто не з'являвся, і вона подумала, що їй привиділось. Та коли, оговтавшись, дворовою стежкою надалася до хатини, дорогу заступив незнайомець.

— Ой! — сахнула жінка.

— Тихіше, — застеріг той.

— Хто ви? Що вам потрібно? — бентежно запитала Мирослава.

— Може, запросите до оселі, там поговоримо?

— Я вас не знаю і...— Мирослава оглянулася в надії, що хтось з'явиться на вулиці, однак нікого там не побачила, ступила крок назад, та незнайомий цупко схопив її за рукав.— Я кричатиму,— додала погрозливо.

— Єзус Марія,— гаряче зашепотів нічний гість.— Не робіть дурниці, ходімо до хати.

— Але хто ви? З якої ласки маю вести вас до свого мешкання? — Наполягання, загадковність незнайомця, зрештою, його настирне прагнення надати цій стрічі таємничості свідчили, що перед нею принаймні не насильник, не грабіжник, і це трохи зняло напругу, Мирослава заговорила вільніше.— Кажіть, що вам потрібно?

— Кілька днів я вистежував вас,— притишено мовив чоловік.— Ви Мирослава.

— То й що?

— Мені конче треба з вами поговорити.

— То й приходьте вдень.

— Павлова Мирослава,— з притиском, мовби останнього козиря, кинув потайко.

Жінка стемніла. На лиці непроханця вловила утіху. Радий, що здибав... Але ж хто він, хто? Чи не провокують її?

— Була... Павлова,— задумливо мовила Мирослава.— То й що?

— Маю неодмінно з ним зустрітися.

— Стрічайтеся. Або я знаю, де він...— Але тепер її слова звучали непереконливо. Це відчули обоє, вона й він. І тепер говорити належало їй, втім, не говорити — діяти. Зрозуміла: в іп прийшов не для того, аби лиш побачити її, і так просто не піде.

— Гаразд,— сказала по короткій паузі,— я впускаю вас до хати, вислухаю. Що далі?

— Там буде видко,— з відтінком перемоги в голосі сказав він.

Не говорячи ні слова, Мирослава ступила вбік, обминула чоловіка і вже без будь-якого страху, навіть не оглянувшись, пішла до хати.

— Не хвилюйтесь, на нічліг не проситимусь,— зауважив, коли двері зачинилися.

Жінка мовчки поставила валізу, намацала коробку сірників, засвітила, зняла пальто.

— Чого ж ви, проходите,— запропонувала, бачачи, що незнайомий усе ще топчеться біля порога.— Сідайте.

Помітила: боїться. Чим вона з ним вільніше, тим більше в нього остороги, обачності. Усвідомлення цього додавало сміливості. Поправляючи коси, Мирослава глянула на не-прошенця, однак тьмяно освітлене каганцем обличчя нічого не відкрило їй нового. Можливо, колись і справді бачила, хіба мало стрічалося та й стрічається на її дорозі?

— Погасить світло, — попросив прибулий.

— Отакої! — здивувалася Мирослава. — Всі знають, що я о цій порі повертаюся. А коли вас хтось бачив? — Усе ж переставила каганця, прикрутила гнота, застигла у чеканні.

Чоловік пройшов, сів під простінком між вікнами, розстебнувся, шапку поклав поруч.

— То не впізнаєте? — запитав. — У Бережанах...

Бережани... Господи! Як те забути?! Невелике поліське сільце під Каменем-Каширським. Павло привіз її туди після місяців розлуки, після своєї втечі з карального заго-ну... Що то були за дні! Якесь озерце, геть усе в очеретах, старенька крипа *, що на ній днями плавали, ловили рибу або ж любилися у тихих заводях... Павло казав тоді, що кипє все, перебуде десь оцю веремію, а потім вони кудись виїдуть, заживуть зовсім по-іншому. А потім... потім з'я-вився він, оцей, здається, що з одного з Павлом села, і служили вони чи не разом у війську — з'явився, і все пішло шкереберть... Бережани...

Її мовчання сказало йому досить багато. Юзек зрозумів, що жінка згадала і Бережани, і його, і те, чим вони тоді займалися.

— Так от, — мовив далі, — можу тільки додати: я Юзек і мені доконче потрібно зустрітися з Павлом.

— Але на бога! — змолилася Мирослава. — Чому ви вважаєте, що він тут? Я не бачила його, відколи...

— Навіщо ця гра? — перебив її Юзек. — За кордоном Павла нема, він не пішов у відступ, сказав, що лишається тут. А коли так — ви не могли не бачитись... Павло потрі-бен мені для справи. Постарайтеся пригадати, де він.

«Господи, — молилася Мирослава, — захисти мене. Де він узявся, цей Юзек? Здавалось же, затихло все, Павлуньо ось-ось мав би вийти... Що йому сказати? Не на добро буде ця їхня стріча».

Ніби вгадуючи її думки, Юзек обізвався:

— Я розумію — осторога над усе. Поміркуйте, зустріч не нагальна. — При цих словах він звівся, світло вихопило

* Крипа — човен.

з сутніні давно нечищені, обшмуляні ялові чоботи, висірило по-нічному зсугулену постать.— Зайду днями,— додав, та, ступивши крок, зупинився.— Хоча... думаю, хати не пересиджу. Куди ж проти ночі? Та, певно, й страшиувато самій, га?

Мирослава не відповіла. Те, чого найбільше боялася, що відвертала молитвами та просьбами, неждано постало перед нею знову. Ані заперечити йому, ані вчинити якийсь інший спротив не могла.

Павло справді нікуди з Волині не пішов. Після втечі з карального загону він деякий час відсиджувався в далеких родичів у Бережанах, ні з ким не стрічаючись, нікому не сповідуючи потаємних своїх думок. Єдиним його бажанням було знайти Мирославу, яку так необачно загубив на плутаних своїх дорогах, знайти, забратися кудись у глушину, хоча б у ті Бережани, і будь воно все тричі вельдшне. Кілька літ мотається з кутка в куток свого краю, а кінці якогось гойшого не видко. Як був дичаком, то ним і зостався. Ото й тільки, що від кулі мов заворожений, не бере його. Раз спробувала, дзьобнула, та й то легенько, так собі, наче для острашки. Мовби мати лозипою неслухнянця малого..

Мирославу він таки знайшов у Копані. Старенька полька, в котрої колись мешкала дівчина і куди навідувалася в надії хоч що-небудь дізнатися про Павла, звела їх однієї літньої ночі. Що то була за втіха! Чи й матиме ще коли-небудь таку. Залізницею гримотіли поїзди, небо розривалось од нічного й денного гулу, довкола точилася війна, а вони наче раптом виокремилися з усього того. Світ ніби розступився перед ними, заглушив усі страхітливі свої голоси, полишивши тільки пташині, легковійні, зеленошумні.

Павло привіз її, свою суджену, долею послану, в Бережани, заховавсь од недоброго ока. Була осінь, золота поліська пора. Обійстя Жилюкових родичів городами та берегами виходило до лісу, де завше можна було позбирати опеньок, поблукати, знайти відраду. Сільце лежало далеко від битих доріг, окупанти мало сюди заникували — діяли через старост та представників, партизани так само оберталися довкола важливих комунікацій, де можна пустити під укіс ешелон, розгромити склад чи каральний загін.

Аби даром не їсти чужого хліба та не муляти чийхось очей, Павло зранку брав косу, ішов на далекі мочарі, косив пізні, прихоплені першим холодком отави. Напрошу-

валася з ним і Мирослава. Брала граблі, вузлика з окрайцем хліба, молоком, вареними яйцями та ще чим бог послав і дріботіла за ним, сягнистим у ході та зосередженим у передчутті роботи.

— Не спіши, Павлуно, — просила, коли він, замислений, надавав ходи.

— Хіба я спішу? — припинявся. — Само ідеться... А ти звикай, звикай. То в місті можна так собі, з холодочком, а в селі ходять прудко.

До полудня косили, гребли, виносили траву та розтрушували, аби сохла, а притомившись, сідали полуднувати. На запашній, настояній на лугових, лісових та ще бозна-яких ароматах траві Мирослава розстеляла рушника, викладала їстиво, гукала його. Не раз дивувалася дивній Павловій переміні, що находила на нього день. Здавалося, то не він, не той, що голубив її, пестив уночі, — якась холодність, обачність, замкнутість поймала чоловіка і володіла ним до самої ночі. «Не дивуйся, дитино, — заспокоювала її тітка Харитина, Павлова родичка, — всі вони однаковісінькі. Коли чогось треба, то й лагідні, хоч до болячки клади, а так — слова доброго не мовлять». «Але Павло не такий, не такий!» — твердила сама собі Мирослава і раділа, потай підглядаючи за ним, цибатим, незграбним, дитинним. Нагадувалося їй давніше й недавнє, коли він справді... Утім, то було раніше, коли він зрідка наїздив до Копавя і стара полька на весь день полипала їх наодинці. Після того було поранення, була довга їхня розлука, була оця Павлова втеча з загону... Певне, все оте нелегко лягає на серце, чавить, гнітить... На умовляння ж, розраду не дається. Сердитесь, коли хто пробує заглянути в душу...

Напрацювавшись, під вечір поверталися до села. Так само — з берега — заходили на обійстя, Павло чіпляв косу на розкаряку старої, напівусохлої групі, вмивався, розпитував тітку Харитю — як тут і що. Мирослава допомагала старій поратись по господарству, а потім знову, як багато-багато разів, заходила ніч, і в і н знову повертався до неї всією душею, ставав тим давнім Павлуном, якого вона полюбила і без якого, певне, уже не може. «Господи, — шепотіла в п'ятмі зацілована та вдоволенна, — чого воно так на цім світі? Люди як люди, а воюють, вбивають одне одного, нищать. Хіба не можна по-іншому, сумирно та злагідно?»

Слухав її, горнув до розпашілих грудей. «Сумирно та злагідно...» Гай, гай! Так і йому гадалося — коли пастушив, полохав на озерах дику качку, поки не закрутила

його оця крутоверть. А тепер... Ні, Мирославо, злагода вже неможлива. Була осінь тридцять дев'ятого, були ліси, школа в Нейгамері, сорок перший, батальйон «Нахтігаль», Львів, бурса Абрагамовичів, Вулецькі горби... Був, Мирославо, дичак. І Лебідь був, і каральний загін. І нікуди од них не подінешся. Як не старайся, а не подінешся. Воно стоїть, мов оті тумани понад річкою, які так просто не розвіяти. Треба бурі, якоїсь грізної бурі, щоб замела оте все, зчистила, проклала дорогу новому. Здається, вона вже йде, насувається, подих її щоразу сильнішає, та... чи діждеться він її, а як і діждеться, то чи принесе вона йому мир і злагоду? Ось, люба, які наші гаразди. Не все тобі знає, не все й тре тобі знати. Щастя твоє поки що тебе не зрадило, живи ним і насолоджуйся, а там... кроть його ма! Двом смертям не бути, одної не минути.

Якось увечері, коли Павло, щойно повернувшись із лісу (поклав заготовити на зиму дровенят), умивався, до хати ввалилися троє невідомих, назвалися представниками «партизанського товариства» і зажадали, аби він негайно ішов з ними до гміни. Вештаючись по Волині, Павло не раз здибувався з аківцями*, в контакти з ними не вступав, але, як колишній жолнеж Війська Польського, й не цурався нагоди заявити про це. Мовляв, на всякий випадок. А коли врахувати, що сутички між нацькованою певними колами польською та українською людністю, які закінчувалися кровопролиттям, траплялись нерідко, то розрахунок у такій Павловій поведінці був очевидний і полягав він, відверто кажучи, в компромісі: не чіпай мене, і я тебе не зачеплю.

Та одна справа — зустріч оружних, при загонах чи бодай певеликій групі, коли можна розраховувати на підтримку хлопців, і зовсім інша отака-от, несподівана. Звісно, зброя в нього є й зараз, він міг би скористатися нею, однак, здається, доконечної потреби в цьому нема. Просто аківцям, що, певне, контролюють село і час од часу сюди навідуються, цікаво знати, хто об'явився на їхньому терені. Все ж, збираючись, Павло на всякий випадок одягнувся потепліше. Мирославі наказав ждати, нікуди не відлучатися.

Будинок колишньої гміни, куди його привели, стояв у центрі села, обгороджений дощатим парканом. Напевне, перед війною тут містилася сільська Рада, бо до житлових він не належав, ніяких інших — господарських — прибу-

* Аківці — від АК (Армія Крайова).

дов на подвір'ї не було. Десяток коней, що ними приїхали аківці, в'язалися просто до ворин.

Чимала кімната, посеред якої темнів невеликий стіл з одним-єдиним стільцем, гула від чоловічих голосів. Коли Павло зайшов, гомін притих, на деякий час запаувала напружена мовчанка, затим його запитали:

— Хто такий?

Павло навіть не встиг помітити, кому належало те запитання, хто з присутніх тут старший і до кого йому звертатись, всі дебели, молоді, гоїні. Тому відповів на всіх, нехай визначаються самі.

— Я поляк... сполячений українець.

Сказав і сам подивувався власній нещирості. Адже знав, що аківці, довідавшись про його минуле, не стануть панькатись.

— Чому відсиджуєшся? — ще суворіше звернулися до нього.

Тільки тепер Павло завважив, кому належали запитання. Праворуч, при вікні, що виходило у двір, стояв і пильно вдивлявся в нього невисокий, у чині поручика офіцер, Лампа, що висіла під стелею, погано освітлювала кімнату, роздивитися обличчя не вдавалося.

— Після поранення, — мовив Жилюк.

— Де поранило і коли?

— Під Львовом, пане поручику, — знову скриводушив Павло. — Важке поранення. Ще на початку кампанії.

— Го! — подивувався офіцер. — Де ж був стільки часу?

Раз ступивши на дорогу лжі, Павло котився нею далі і далі. Зізнайся він зараз по правді, скажи все як було — не зносити голови, аківці швидко розправляться з загоновим УПА. Тож точи неправду, доки можна, доки тобі хоч трохи вірять! Або пан, або пропав...

— Лікувався в шпиталі в Яссах, потім... утік... сюди-от.

— Звідки сам?

— Тутешній.

— Точніше.

— З Великої Глуші, коли панові така відома.

Поручик підійшов.

— Ану стань на світло, — зажадав, і Павло ступив на середину кімнати.

— Кажеш, із Глуші.

— Так, із Великої Глуші.

— Кому належали її землі?

— Графові Чарнецькому, прошу папа.

Офіцер ще раз пильно глянув Павлові в лице,

— Як зवेशся? Прізвище?

— Жилюк. Павло Жилюк.

— Це ж з яких? Не з тих, що проти батька мого, графа Чарнецького, бунтували?

Павло з подивом глянув на поручика.

— У тебе, здається, брат є?

— Так.

— Комуніст?

Жилюк мовчки стенив плечима й собі уважніше подивився на допитувача. Невже це він, отой графів, як же його? Юзек, здається, чи що? Приїздив же, казали, з самої Варшави, влаштуував лови... Напевне, він, іншого в графа не було.

— Чому мовчиш? Де він зараз?

— Або я відаю,— спокійно мовив Павло.— Наші путі розійшлися. Коли знаєте про нього, то маєте знати й те, що я колишній жолнеж Війська Польського.

— О-о! — загули кілька голосів.— Хлоп має голову, знає, чим крити.

— А мене пригадуєш? — уже миролюбніше запитав графський нащадок.— Я Юзеф Чарнецький.

Павло звів на нього погляд, сказав:

— Бачити вас бачив, бо при дворі служив,.. Один тільки раз. Знаю, що був такий.

— Був і є,— докинув котрийсь із молодиків, та Юзек зиркнув на нього, і той заціпивсь.

— Шкода,— грав далі Чарнецький,— ніби й сельчани, а не знаємо один одного.

— Не знаємо,— погодився Павло, він усе ще прислухався, вгадував, шукав позиції, на яку б стати, аби не схибити.— Ви більше були по Варшавах, як могли ми спізнатися?

— То, кажеш, не відаєш, де брат? — повернувся до попередньої розмови офіцер і, одержавши тверду відповідь, запитав: — Довго ще збираєшся сидіти в Бережанах? Хто та паненка, що з тобою?

— То моя жінка,— сказав Павло.— А сидітиму...— він справді не знав, що відповісти, тому звів на жарт,— поки сидітиметься.— І осміхнувся.

— Він, певне, чекає совітів,— докинули з гурту,— аби визволили його.

Чарнецький не заперечив репліці, мабуть, вона відпо-

відала і його міркуванням,— лиш очікувальньо вступив у Павла очі.

— Я вже сказав,— напівображено мовив Жилюк.— Я ні з ким не шукаю спільності, війна обридла мені, я хочу спокою.

По кутках загули, і Павло збагнув, що бовкнув, мабуть, не те, недоречно, бо, звісно, всі воши отут залюбки поміняли б автомати на парасольки, всім їм не солодко, однак обов'язок перед ойчиною кличе на прю. Одних по один бік, других — по другий. Зрештою, він так само міг бути серед них, оцих ось, бо починав же з ними тоді, в тридцять дев'ятім, у лісах під Копанем, коли батько здибав його і всовищав, наставляв на шлях праведний. Міг, аби не відступ, не вишкіл у Нейгамері, не ота маячна ідея самостійності, що її так непомітно заклали в його серце вожді з ОУН. Певне, блукав би десь рудницькими та налібарськими пущами, де нині базується Армія Крайова, корився б якомусь іншому богові, бо, видно, доля колись зле посміялася з нього і послала не в той бік, не з народом, а чомусь навпаки. Тепер він уже це розуміє, збагнув, життя дало йому досить для цього і досвіду, й знань.

— Спокою, пане жолнежу, ніц не буде,— мовив по хвилі Чарнецький.— Сюди йдуть ковпаки, а за ними Червона Армія.

— Але ж...— почав Жилюк, та поручик перебив його.

— Всі вільні,— звернувся він до присутніх і, коли ті неспіхом вийшли з приміщення, доказав:— Ніяких «але». Маємо організувати загони самоборони, не дати совітам заволодіти кресами. Такий наказ Лондона. Сподіваюся, тобі відомо, що там наш уряд.

— Так. Але я хотів сказати, пане поручику,— відчувши, що в ньому зацікавлені, трохи осмілів Павло,— що німці посилюють репресії проти місцевого населення, в тому числі й проти поляків.

— Німці зараз нас цікавлять щонайменше,— категорично заявив Чарнецький.— Німцям тепер не до нас, вони перейдуть, і все, у них свій клопіт. А ми мусимо стати заслоною, не дати совітам змоги пустити коріння на наших землях.— Він узяв планшета, що висів на цвяшку на лутці, дістав згорнуту в кілька разів газетку, подав Жилюкові.— Ось маєш «Мисль панства». Там усе сказано.

Газету було складено так, що стаття, заради якої її тримали, одразу впала в очі. «Баланс чотириліття»,— завважив Павло заголовок і, підступивши ближче до світла,

прочитав підкреслене: «До кінця-війни не німці, які покинуть Польщу, будуть головною політико-воєнною проблемою, а росіяни, що наступають. І не проти німців ми повинні організувати наші головні сили, а проти Росії... В умовах, створених евакуацією німців, не може бути й мови про якийсь антинімецьке повстання...»

«Так,— не відриваючись од газети, міркував Павло,— це вже щось нове. Новий зашморг, у який пхає мене Чарнецький. Одного уникнув, а до іншого втрапив».

— То як? — перепитав офіцер, помітивши, що Жилюк скінчив читати й задумався. — Чи все зрозуміло?

— Зрозуміло, чого ж,— повертаючи газету, сказав Павло.— Ясніше ясного. Німців треба випустити, а перед більшовиками виставити заслону.

— От-от! Армія Крайова, що контролює територію так званого генерал-губернаторства, активізує свої дії. Німці й росіяни знесли літа за кілька років війни, ми повинні цим скористатися. На колишніх кресових землях і на Поділлі створено органи офіційної влади, що підкоряються Лондону. Вони поки що нелегальні, але всюди мають вплив. З більшовицькою Росією нам не по дорозі, уряд Сікорського розірвав з нею стосунки і відкликав армію генерала Андерса. Скоро вона ввійде до наших рядів.

Те, що розповідав Чарнецький, вразило Жилюка своєю несподіванкою. Досі йому було відомо, що польський еміграційний уряд має з совітами дружню умову, а що серед червоних партизанів чимало (цілі загони) поляків — це з власних спостережень, ба навіть з нерідких сутичок. Тепер, отже, все навпаки...

Віра й невіра в цю новину поїняли Павлову душу. З великою радістю він волів би не чути її, не знати, сприйняв би за сон, бо — відчував — і пині не відкрутитися, доведеться силоміць упрягатися і тягти, по суті, чужого вже, навіть не свого, не «самостійного» візка. А він буде тяжчий! Ляжуть на нього не тільки нові неминучі гріхи, а й ті, що були, од яких відхрещується, памагається сковатися.

— Я офіційний представник командування Армії Крайової на Волині,— вів далі Чарнецький.— Бережани входять до моєї округи. Ми ставимо своїм завданням об'єднати зусилля всіх патріотів, і це добре, що ми зустрілися,— осміхнувся він.— Мені давно говорили, що в Бережанах гостює невідомий... З гарненькою панянкою.— Офіцер підступив, мало не заглянув у Жилюкові очі.— Гадаю, ми

домовилися? Колишньому польському жовнірові іншого шляху нема. Чи не так?

Павло промовчав. Це можна було розцінити і як згоду, і як вагання, тому поручик, усе ще не відступаючи од нього, запитав:

— Чи, може, пан жовнір справді чекає совітів?

У голосі відчувалась ехидність, спрямований на Павла гострий погляд не віщував нічого приємного, і Жилюк, ніби у сні, промимрив, що ні, звісно, з більшовиками йому не по дорозі, про це він уже сказав і міняти свої орієнтації не має наміру. Чарнецький мовчки вислухав його і, навіть не запитавши згоди, ніби йшлося про щось зовсім звичайне, зненацька запропонував піти до нього, до Павла, на вечерю. Од несподіванки Жилюк сторопів. Гадалося, розмова — розмовою, там буде видно, що до чого, як далі вестися, а тут такий поворот.

За вечерю, підпивши, Чарнецький виповів і таке, чого, певне, не варто було, тим паче при жінках. Виявляється, його загін мав уже не одну сутичку з партизанами, напад на їхні пости та бази і, звісно ж, не церемонився з полоненими та більшовицькими симпатиками.

— Масмо довести, що ми сила, — стукав кулаком по столу. — Досить омани! Єще Польска не згінела! — І п'яно шепотів йому, Павлові, на вухо: — Під Копанем дислокується двадцять сьома Волинська дивізія. Дивізія! Польща фактично паша! І нічия більше. Нікому ми її не віддамо. Ні пепеерам *, ні людовцям **, — нікому!

Сидіння було лізне, Мирослава тривожно зиркала то на Павла, то на гостя, що ввірвався непрошено в їхнє, здавалося, непомітне кубельце, розворушив його, одкрив стужним вітрам.

На прощання Чарнецький сказав:

— Будь наготові. Загін одпочине трохи, й гайнемо далі.

Павло провів офіцера, а як повернувся, застав Мирославу в сльозах.

— Тікаймо, Павлуно, — обвила його гарячими руками. — Поки не пізно, поки не втягнув він тебе, біжімо звідси.

— А куди бігти? Куди тікати? Світ збурився, підняла його якась гемонська сила і тримає, держить. Де знайти того затишку?

* Пепеери — від ППР (Польська партія робітничка).

** Людовці — від АЛ (Армія Людова).

— Все одно тікаймо, — палко шепотіла.

— Гадаєш, вони мене випустять?

— Прoberемося... Берегами, лісами...

Всю ніч не спали, ткали свій сум, прислухались до шелесту вітру за вікном, у галуззі, а він гу-гу та гу-гу, з-за причілка та в комин, з комина та по хаті.

— Згубить тебе цей Чарнецький, Павле.

— Не Чарнецький — життя. Долі я не до вподоби, Славуно, і коверзує вона мною, вертить, як їй заманеться.

Наступного дня, надвечір, Павло таки наважився на втіки. Справді-бо: що йому цей Чарнецький? Окрім неслави — коли не наглої смерті, — нічого більше. В нього своє, тож хай і відстоює, а йому, Жиліюкові, вже аби лихо тихо. Аби позбутися того, що має, що висить на ньому, чавить груди, жаскими видіннями приходить уночі і кидає в холодний піт. Досить! Пересидіти десь, переховатися, збоку подивитися на всю оцю веремію.

Сказавши старій, що вони за день-два повернуться, склали нехитрі статки, прихопили трохи харчів і городами, берегами, здавалося, тільки їм відомими стежинами підібралися до лісу. Думка була пересидіти кілька днів, поки підуть аківці, і повернутися. Тим паче, що, блукаючи пущою, Павло запримітив одного разу стару, покинуту кимось землянку, де в скрутпу годину можна сховатися від негоди чи й злого ока. Добре, що Чарнецький проговорився: бувають вони в Бережанах рідко, наїздами, а коли й дізнаються про нього, то навряд чи стануть ганятися за якимсь Жиліюком, хлопом, хоча й колишнім жовніром. Вистачить у них і своїх, цілі дивізії он буцїмто і тут, і по всьому генерал-губернаторстві.

Помінувши, здавалося, найнебезпечніше місце, де могла бути залага, вони вибралися на лісову дорогу, пішли стежкою, обіч, як у вибалку, на вузьенькій фосі, їх зупинили.

— А-а, пан жолнеж! — радо привітав Павла дужий, у зеленавім плащі без погонів аківець. — Куди, дозвольте поцікавитись, прямуєте? Здається, ми належимо до одної групи? Так принаймні сказав пан поручик. То він вас кудись відпустив? І з панянкою?

Павло зрозумів, що попався, що всі його наміри провалилися.

— Ми до сусіднього села, там рідня... Просили, аби відідали.

— А якщо в цей час збір? — не спускав погляду аківець. — І чому з цим ось, — помітив загорнутий у ганчір'я автомат у кошику, що його несла Мирослава. — Єжи, — звернувся до Напарника, — візьми-но у нього шмайсера. — При цьому свою зброю він перевів з-під пахви на живіт, тримав напоготові.

Єжи підійшов, висмикнув автомата, розмотав.

— Ого, новенький! І змачений.

— Одведи до поручика, нехай він з ним говорить, — наказав той, що перший присікався. — Вони вчора довгенько говорили, та, мабуть, не про те, — осміхнувся, — не переконав пап поручик цього лайдака. Її, — змиряв досвідченим оком жінку, — в селі відпустиш.

«От і все, — міркував Павло, — Чарнецький не простить мені цієї зради, кроть його ма! Варто було далі відійти від дороги...»

— Що ж тепер, Павлуню? — крізь сльози бідкалася Мирослава. — Прости його... Скажи, що справді до родичів... А зброя, мовляв, для певності, час такий.

— Проситиму, — понуро брів Жилюк, обдумуючи, як йому все-таки вивернутися з-під неминучого удару. Зиркав на конвоїра — той ішов на відстані, не спускаючи з них ока, певне, готовий кожної миті запобігти несподіванці.

За годину добралися до Бережан. Сонце вже сідало за недалеким пралісом, що підковою підступав до села, багрянило поодинокі берізки попад вулицею. З городів тягнуло терпкими димами — то там, то сям палили прив'ялі бур'яни та огудиння. Павлові ті запахи нагадали дитинство, коли й вони, жиличата, Степан та він (Андрій був ще малий), стягували після копання картоплі все, що зоставалося, підпалювали, роздмухували вогнище, а як воно розгоралося, з галасом плигали через нього, пекли в гарячій приску бульбу. Спомин так зворушив його, що Павло зупинився, оглянувся.

— Ну-ну, не дурій, — по своєму зрозумів те конвоїр, так само зупинившись на відстані.

— Іди, Мирославо, — з трудом вимовив Павло. — Іди до дому. Нічого зі мною не станеться.

— Станеться, — схлиснула та. — Я сама перепропіу його, не переч, мене він швидше послухає.

— І не здумай. Не ганьби мене... Йди, я скоро вернуся.

Торкнувшись її плеча, Павло ніби відсторонив жінку і, опустивши голову, побрів далі. Вона постояла трохи і, так

і не витираючи сльози, що весь цей час бриніли в голубуватих очах, подалася слідом...

— Я знав, що ти будеш тікати, — зустрів Павла Чарнецький. — Надто вже добре ти тут прилаштувався.

Він посадив утікача в кутку, подалі від дверей, а сам міряв кроками брудну, роками не миту підлогу, де в щарилах між дошками виділося соняшникове лущипштя, лежали обвуглені сірники, недопалки та інше сміття.

— Звідки ви взяли, пане поручику? — грав безневинного Жилюк. — Самі говорили, що кілька днів маєте перепочинку, от я й гадав... Запитайте старої, ми її попередали.

— Інтуїція, — вів далі Чарнецький. — І вона мене не підвела. Так от: я можу тебе розстріляти, мені навіть вигідно тебе розстріляти — для науки іншим, бо не ти лише ласий до теплої печі та спідниці. — Він подумав хвилину і додав: — Але я цього не зроблю. І саме тому, що нам не менше вигідно мати тебе, українця, в своєму загоні. Твоїми руками я децю зроблю. Розумієш? А для певності будеш під постійним наглядом. Мої хлопці не схиблять, коли що. Затям. А тепер скажи все це їй, — кивнув у вікно, — аби не стовбичила отут. — Він виглянув за двері, наказав привести Мирославу.

А за кілька днів сталося жахливе. Опівдні під Бережанами спалахнув короткий бій. Кінний партизанський роз'їзд напорівся на заслопу аківців і майже весь загинув у перестрілці. Живий залишився тільки один вершник. Коня під ним, розповідали, було вбито ще на початку сутички, він же, поранений в ногу, відповз у кущі, але його знайшли і привели до села.

Партизан був середніх літ, чорночубий, кучерявий, з кишень його аківці витрясли медаль «За відвагу». Одначе якихось документів, що свідчили б про належність до загону чи з'єднання, не знайшли. Чарнецький довго допитував пораненого, його цікавили місце дислокації партизанів, їхня кількість та розташування баз, однак полонений нічого конкретного не сказав. Можливо, він усього того й не знав. Чарнецький звелів його розстріляти. Екзекуція мала відбутися на очах усього села — аби ні в кого не виникало сумнівів щодо твердості місцевої влади, яка віднині повинна вважатися єдиним і законним провідником наказів та розпоряджень Лондона. Поки бойовики зганяли до майдану селян, Чарнецький покликав Павла і, лукаво всміхаючись, мовив:

— Ось і трапилася тобі нагода довести свою вірність ойчизні. Маєш знищити того совітика.

Жилюк сторопів: чого-чого, а такого він не чекав. Хай бій — там інше, там свої закони, а це ж... перед усім селом... добивати пораненого, безоружного...

— Просив би папа офіцера позбавити мене такої чести, — сказав.

— А то чому? — пещиро здивувався Чарнецький.

— Тут моя дружина, вона все бачитиме.

— То й що? Тобі доручається почесна акція.

— Але я солдат, а не кат.

— Цього вимагають вищі інтереси.

— Не думаю. — Павло зрозумів, що справді настала його коли не вирішальна, то критична хвилина і говорити, діяти він має без страху, як і належить людині в підсумковий мент її життя.

— Лайдак! — вигукнув Чарнецький. — Ти вчиниш, як велю, інакше... — Нараз він притих і, важко дихаючи, прохрипів Жилюкові в лице: — Інакше сам ляжеш поруч із ним.

Павло не сумнівався в можливості такого кінця, внутрішньо навіть приготувався його зустріти — настає ж бо колись та мить розплати, мусить настати!

Невеликий піщаний плац перед будинком, де вони таборилися, був у Бережанах місцем сходок, проводів рекрутів та всіляких інших сільських подій. До імперіалістичної у протилежнім кінці майдану, на пригірку, стояла дерев'яна церковця, — в неділю та празники люд сходився па богомілля, на великдень, з вербовим пруттям у руках, тут ганялася межи собою дітвора... Та з чийогось недоброго умислу божий храм пішов димом, відбудувати його за пізнішими клопатами не випало, тож і обезлюдніла місцина, осиротіла. Щоправда, навесні, коли пісків ще трималася волога, майдан трохи оживав, вкривався дрібнецьким зелом, яке до середини літа висихало, буріло, а восени, коли не було дощів, заміталось вітровіями.

Сьогодні майдан так само не тішив ока. Лежав мовчливий, сірий, безрадінний. Силоміць зігнані селяни тулилися попід хлівцями й тинами, скупо перемовлялися, дивуючись якійсь незвичайній затії, що її вирішили вчинити пан поручик та його підлеглі. Багато доводилося бачити бережанам на віку, то одням дивом більше, одним менше — яка різниця.

Та коли вояки вишикувалися, а з приміщення колишньої гміни двоє оружних вивели третього, що припадав на ногу, і — з усього видно — не свого, та як скрикнула в жіночому гурті котрась молодиця, збагнули: нині тут пахне смертю. За тими, трьома, ішов сам офіцер з пістолетом в руці і ще якийсь, не сільський, не бережанський, хоча й бачили вони його останнім часом у себе, також озброєний.

— Павлуню! — кинулася до нього молодиця, та її відтрутили, загнали до гурту, чулося звідти тільки ридання та мольба про рятунок — бо він же не винен, людоньки, ой же не винен...

Полоненого поставили посеред плацу самотнього, двоє, що вели його, відступили, ніби дали місце поручикові та тому, до котрого поривалася молодиця.

Офіцер казав, що віднині вони тут повноправні господарі, що бережанці нікому іншому не повинні коритися, нікого іншого не визнавати, бо всі інші — то прийшли, чужаки, як оцей ось, більшовицький вивідувач, зраїця... Затим він підштовхнув того, що весь час стояв побіля нього мовчливо та похмуро, однак чоловік не зворухнувся, мов остовпів, тоді поручик ткнув його пістолетом під лопатку, серед ривок знову вихопивсь вереск, і автомат у Павлуневих руках почав зводитись. Ось цівка його піднялася на рівень живота бранця, трохи ніби зупинилася і поповзла вище. Майдан завмер, навіть молодиця закусила уста, заміїла, тому стрекотання сороки, що наразилася на цю okazію і з ляку шугнула вбік, стрепенуло всіма, мовби то вдарив серед ясного неба грім.

— Стріляй, пся крив! — тихо, але так, що всі чули, наказував Павлові офіцер. — Рахую до трьох...

— Людоньки! Він же не винен... він же нічого... — Молодиця таки прорвала кордоп, спотикаючись у піску, побігла до середини майдану, де стояли троє, але її знову перехопили, цього разу затиснули рота, відтягли.

— ...Два, — мов крізь сон, долинуло до Павла, і він відчув, як тепла сталь пістолета дужче вп'ялася йому під лопатку, зовсім близько від серця.

Жилик глянув у той бік, де німотно звивалася Мирослава, затримавсь на мить, затим перевів погляд на викривлене від болю та мук обличчя розвідника і, не помітивши на ньому ні тіні страху, благання, а лиш зневагу й прокляття, вирівняв автомата і вистрілив...

Додому того дня він не повернувся. Після розстрілу загін скочив на коней — Павлові так само дали одного з тих, що захопили в розвідників, і поскакав до лісу.

7

Отакого непрошенця загнала до Мирослави ніч. Хатина її стояла майже на околиці Копаня, там, де кінчалися звичайні людські оселі і починалося вічне царство, вічний покой. Оселька належала колись доглядачеві цвинтаря, та війна знецінила це його химерне заняття, кудись загнала чи, може, й самого поклала до тих, кого він роками ревниво оберігав. Достеменно Мирослава цього не знала, та й не було воно їй потрібне, самотній, безпритульній. Старенька полька, в котрій квартирувала, померла ще тоді, як Мирослава, покинувши Копань, ховалася од можливої відправки до Німеччини, будиночок — оповідали — разом з іншими згорів під час нальоту та бомбування, тож і довелося шукати прихистку. Доглядачева хатина хоч і відлякувала незвичайною своєю місциною, відлюдкуватістю та незручністю, все ж таки мала й деякі, як на її, Мирославине, становище, переваги. Одне, що ніхто на неї не претендував, друге, що близько до автобусної, до роботи, і третє...

Коли б хто знав оте «третє»!.. Господи, як воно тільки влаштовано межі цих людських! Дивишся на них і — виходить — нічого не бачиш.. От і вона. Всяк має до неї хоч невелике діло, бува, й залізничники не лишаться без уваги, а хто що відає? Хто знає, що в неї отут, на душі?

Відтоді, як кілька років тому сльотавого осіннього до світку прибився Павло, життя її ніби роздвоїлось. Удень воно одне, наче звичайне, а коли заходить ніч — інше. Зовсім інше... Уночі з'являється він, розпитує, сердиться, дедалі стає нестриманішим, несхожим на того, яким спізнала його літнього надвечір'я ще в сорок першій... Вона розуміє — йому тяжко, нестерпно день у день висиджувати та вилежуватись в тому склепі, поруч — боже, навіть страшно подумати! — поруч з покойниками. Але хто тому винен? Хіба раз просила, благала покаятись, відеритися, піти до них, здатися... Не вб'ють же. Не вбивають-бо інших, котрі каються... Ну, засудять, відбуде, але ж потім

житимуть... Як же інакше? Якийсь та мусить бути кінець. Не може ж тривати отак без кінця-краю...

— Пані може не боятися,— перервав її роздуми хрипливий голос.— Я просто посиджу. Нічне блукання містом пічого доброго не дасть ні мені, ані вам..., Оскільки я у вас був...— домовив.

Авжеж, авжеж! Тепер він страхатиме, залякуватиме... Сказати йому, що поскаржитесь, заявить у міліцію... Хто зна. Почнуться допитування, тяганина, і тоді...

Мирослава, не роздягаючись, забила у куток на ліжку, обкуталась ковдрою. Ніч була глуха, пізня, на цвинтарі, в каплиці, перегукувалися сови. Воли завше кричать о цій порі, холодять душу. Як вона їх ненавидить! Живе ж отак створіння на світі, паскудить його...

Крізь шибки пробивалася сіра весняна сутінь, падала на долівку, убогі речі, на нього, що, зігнувшись, сидів за столом. Утім, не сидів, не дримав — уже спав, посапував, час од часу здригаючись та скрегогучи зубами... Хоч би не нагодився Павло... Одначе, ні. Певне, чув їхню розмову, вона зумисне говорила довше і голосніше, аби застерегти, попередити, що вертається не одна, що поруч небезпека, непевність. Чув і причаївся там, у своєму схроні, в глухій отій ямі, де смердить давнім труп'ям, де нудить, вивертає душу. Вона була там одного разу, вночі, коли обладнували Павлові житло, коли порішив він сховатися од людей, од гріхів своїх до кращих, казав, і не таких уже ніби далеких часів... Доле, на що він надіється?

А ніч спала, виколихувалась на порослих бур'янами руїнах та згарищах, на розбитих дорогах, цвинтарних нагорбах, світанок плентався десь лісами та мочарами, Мирославі ставало моторошніше й моторошніше, ніби з настанням нового дня мали прийти до неї утричі більші й грізніші страхи...

Уранці в і н зник. Але застеріг, що прийде, неодмінно навідає. Коли — не сказав, а допитуватися — хай бог боронить! — не стала. Не потрібен він їй, цей зайдиголова. Добра з ним не вчиниш, на добро він не здатен.

Мирослава встала, засвітила гасничка і швиденько прибрала в кімнаті, відчинила кватирку. Живий струмінь повітря метнувся по закапелках, висвітив їх, вигнїв отой чужий дух, що встиг, здається, проникнути у всі шпарки, навіть у душу. До Павла зараз не підступатиме, хоч і треба було, пора б йому чогось подати. Час минув за отим волоцюгою, тепер небезпечно. Хто відає: може, за ним

на простити, не все піддається прощенню. Коли ж так — нема різниці, де підіти, гнити. Тут хоч якась надія, хоч сам собі, хоч крадена, потаємна, а воля...

Стояв біля простінка, смалив, жадібно вслухаючись у надвірний гомін. Проте не людська суєта манила його, було там інше, звабніше, до чого тягнувся увагою. Недавно на подвір'ї господарства, що за кам'яним парканом, почесили гучномовець, уривки передач за тихої, безвітряної погоди досягали й сюди, до могильного царства, і Павло жив тими хвилинами, коли щастило таким чином про щось довідатись. Це випадало не завше, зі склепу радіо не прослухувалося, тому, тайкома потрапляючи сюди, до Мірославиного житла, він завмирав, зачаювався, аби не пропустити й звуку. Надто з останніх вістей. Все інше цікавило мало, не давало вдовolenня, зате кожна звістка звідти, із заходу, тим паче про якісь незгоди між союзниками по війні, викликала душевний трепет, живила надією. Таким було звідомлення про вбивство Кароля Сверчевського, зовсім педавне, деь позаторішне, що засвідчило наявність їхнього руху, бо розправилися з червоним генералом його таки, хоча й колишні, спільники...

Отжє, світ вирує, і ще невідомо, що з того виру постане, що зродиться. Совіти виснажені війною, народ втомився, другої такої не витримає, важливо тільки почати.

Біля двору зупинилася машина, Павло насторожився. Кожної миті сюди можуть прийти, надто тепер, коли з'явився і вештається поблизу Чарнецький. Однак двос, що вийшли з авто, не виявили найменшої цікавості до хатини під старим муром. Очевидно, то були водій і його пасажир, бо той, перший, одразу підняв капота, почав порпатися в моторі, а другий стояв, знічєв'я й собі заглядав туди, хоч, певне, нічого в тому не тямив.

Мабуть, водієві таки щось бракувало, бо невдовзі сплигнув з підніжки, почав оглядатися на будинки і, недовго роздумуючи, подався у двір. Павло шаснув у сінці — там, за перегородками та різним господарським знаряддям, був у нього ще один сховок — і причаївся. Водій підійшов, постукав у двері, поторсав їх. Звук той громом віддавався в голові, у серці Жилюковім. Власне, не так стуканпя, як присутність незнайомої людини. Хто знає, що в неї на думці. Можливо, це розвідка, легальний підхід, щоби роздивитися підступи, вивчити обставини, в котрих доведеться діяти, тобто брати його, Павла Жилюка, що добросилом не хоче прийти повинитися. Піді-но, знай їхні наміри!

На всякий випадок Павло наготував пістолета, припиншк, весь обернувся на слух. Ні, він так не дасться! Не дозволить злапати себе, мов загнаного зайця. Гинути — так в музикою! На якийсь мент йому навіть закортіло позмагатися з долею, наробити шелесту — хай хоч поговорять потім! — і він потихеньку виліз із схованки, навшпиньках підкравсь до вікна. Але чоловіка вже не було, він саме зачиняв хвіртку. Почуття досади охопило Павла, нараз йому й справді забажалося якогось посидинку, аби впевнитись у своїх силах, в собі, переконатися, що він живе, живий, на щось іще здатний. Та хвиля схлинула, Павло сплюнув зозла, виматюкався, потримав на долоні зброю, наче виважував її, і поклав до кишені витертого, засірілого од пилюки галіфе.

Машина відїхала, пора було б повертатися до склепу, де безпечніше, однак Павло не поспішав.

Що ж радіо? Час останніх вістей минув, наступні за дві години... Павло прислухався: зоддалеку линула музика. Холера! Вона йому аж надто потрібна! Її лишень бракує! Всім задоволений, подай тільки музики!.. На очі йому потрапила газета — невелика, двополосна — і Павло поглядом вкипів у неї. «Орган політвідділу МТС». Чорти його бери! Вони, совіти, таки надійно осідають на кресах. О! «Гості з Півдмосков'я». Росіяни гостують аж осьдечки... Але — стій! «...Голова виконкому районної Ради... Степан Жилюк... прийняв делегацію...» Читав — і злість, і задрість шматували душу. «Прийняв делегацію! Гейби маршалок сейму аобоцо!..»

Замітка збурила Павлові чуття, він одкинув газету, ступив туди-сюди, на якийсь час ніби забувши про небезпеку. Отже, все йде, наче так воно отут було завжди... А й було! Тоді ж, до війни, здається, були вже колгоспи і в Пісочному, і в Заліссі, і в Вербках... От коли треба було души-ти. А нині... Що нині? На власні сили покладатися нічого, їх рік у рік меншає, ті ж, звідти, чомусь, бач, мовчать. І війна не так їх виснажила, проте не спішать, воліють отакими ось... як Чарнецький, як, зрештою, він, Павло, одбуватися. А які це сили? Яка в нього, приміром, от зараз сила? Руки та пістолет. Та ще зненависть, коли, звісно, можна взяти її на озброєння. Нема ні командирів, ні армії. Ні Лебеда, ні Савура, ні навіть менших, тутешніх провідників...

За вікном співали синиці, галасували горобці, по-весняному пригрівало сонце, а він міряв кроками невеличку

оселю, обєновував її невеселими гадками. Все тут було знайоме: простеньке ліжечко, на котрім, нехтуючи небезпекою, любилпся з Мирославою, шафочка, стіл, судник... Манила сюди, насамперед, вона, Слава, незрадлива його подруга. Коли б не вона, хтозна, як повівся б він зі своєю долею. Може, як інші, як багато інших, дременує би на Захід, може, був би з тими, що у Бєскидах стрічали Сверєвськєго чи котрі вичатовували Галаца, може... А може, не будь він отоді при ній у Бережанах і через те не спізнався з аківцями, не додай до старих нових гріхів — може, й наважився б вийти. Хто відає? Людські, як і божі, путі незнані. Загадуєш так, а виходить он як. Думалось газдою, господарем ходити цею землею, — цині ж дичаком на ній, злодієм, тремтїєм, що йому й ступити не вільно, стати перед людські очі страшно. Страшно! Бо в кожних прокляття, зненависть до нього, жадання мсти, відплати і навіть смерті.

Йому нараз нагадалося: осінь тридцять дев'ятого, ліс, зустріч із рідними. «Од людей, Павле, не сховаєшся. Люди все бачать, все примічають...» Нема ні матері, ні батька, а слова оці печуть душу. Чому тоді до них не прислухався? Чому поплівсь вовкулакою? Навіщо були оті відступи, вишколи?... Що вони тепер? До чого привели й приведуть?

Думки пасотувались; що більше заглиблювався в них, — ставали тяжчими, разючішими, нестерпнішими. Знав: так собі від них не відпекатись, так просто вони його не залишать. Аби зупинити, обірвати їхній плін, Павло підійшов до судника, з глибини його, десь із закутка, дістав пляшку, склянку, налив собі повно, по вінця, і воднодух випив. Тепер усе, мине хвилина-друга — і гадки відлетять, схлинуть, він зможе прилягти, затягнувши шторами вікна, заснути. У цьому поки що єдиний його порятунок.

Він таки наважився зустрітись з Чарнецьким. Іншої ради не було. Коли вже той знайшов Мирославу, вчепився, то, мабуть, не випадково, щось йому конче потрібно. Та й гризла нетерплячка: що ж там, у світах, чому затихло? Чому дають розростатися, корінитися оцим-о?..

Проте Юзек не з'являвся. Не було його ні другого дня, ані третього, і Павла ще дужче розбирала нетерплячка: де він? його схоплено чи сам кудись зник?.. Нидів у глухїм своїм сховку, лиш вечорами, на ніч, перебирався до хати, до Мирослави.

— Шез би він павік,— гаряче шепотіла вона.— Не з добром прийшов, чує моє серце.

— З добром так не ходять,— погоджувався й собі.— Хоча як розуміти добро. Для мене було би найкраще, аби все це полетіло шкереберть, к бісовій мамі...

— Ой, що ти, Павле? — лякалася.

— А що? Чого мені ждати? Заки згнію зовсім?.. Ні, я ще хочу пожити! Хочу і маю на те право.

— Кажу ж, покорися їм,— знову повертала на своє.

— Ет!

На цьому розмови обривалися, Павло або переводив їх на інше, або мовчав, гнівався. Господи, невже ж не бачить, як вона звелася? Місяць у місяць, рік у рік тільки й їде, що ось-ось зупинять її, запитають. Побачить кого у погонах — і вже їй лячно, серце мало не розривається. Удень там, а вночі тута, біля нього, нема спокою, нема одпочину... Тепер іще цей зайда. Об'явився й зник, мов мара.

Та Чарнецький був тут. Напитавши у якоїсь вдвоці постій, відлежувався там кілька днів, удаючи хворого, лише вечорами виповзав, довго десь тинявся, що, однак, ніскільки не турбувало і не цікавило власницю квартири. Назав — така в нього служба, й гаразд, усяк мудрує по своєму, а він їй хто? Сьогодні побув, а завтра і слід прохолов. Хіба вперше, один цей такий? Той руб, той два — самотній та бідній жінці вже й поміч.

А Юзек діяв обачно. Сказавши Мпрославі, що прийде, він, проте, не поспішав. Не такий, бачте, простак, аби одразу пертися в капкан. А раптом справді Павла немає, а вона... чого в світі не трапляється! Візьме й заявить. І влаштують йому засідку...

Кілька ночей Юзек провів на кладовищі, побіля хатини. Жилюка він не побачив, однак відчув його близькість. Звичайпо, кращого місця і не придумати. Околиця, старий цвинтар, відлюддя... Кому спаде на думку шукати саме тут? Прочісують ліси, пильнують на вокзалах, а сюди...

Проте не поспішав. Треба переконатися, впевнитись остаточно, бо може трапитись, що й Павла тримають як приманку, нарочито не беруть, аби виявити інших... Але, здається, все гаразд, ніякої підозри не виявлено. Він тільки мерз, мов пес у паршивій буді, та на все життя зненавидів сичів, які й потім, коли повертався до денної своєї барлоги, моторошно кричали в душу.

...Павла здивав якоїсь глухої ночі біля дверей, заступив йому дорогу.

— Спокійно,— мовив стиха, коли той шаснув рукою до кишени.

— Хто ти? — мимоволі вихопилося в Павла.

— Знаєш напевно... Але запрошуй до хати, не стояти ж тут.

Жилюк звітився, внутрішньо здався, хоч тримався ніби й твердо, незалежно. Однак, справді-бо, не стояти ж перед порогом. І він одчинив, пристояв, даючи зрозуміти, щоб заходили, проте Юзек сказав:

— Іди перший.

— Боїшся?

— Так,— признався гість, і Павло відчув у тій його щирості якусь ніби зверхність.

Мирослава жахнулася на привітання.

— Затули вікна,— звелів їй Павло, і жінка кипулась затягувати шторки.

Не роздягаючись, Юзек сів під простінком, сперся на коліна руками. Весь його вигляд говорив, що так мало статися, що він не помилився у своїм передбаченні, тому вони тепер у нього в руках, і чинитиме він з ними на власний розсуд.

— Сідай,— наказав він Павлові, бачачи, що той розгубився, не знає, на яку ступити.

— Може, чого поїсте? — втрутилась Мирослава. Вона розуміла, що зустріч ця будь-якої хвилини може перетворитися в суперечку, гостру і щещадну, аж до вбивства, думка її весь час билася над тим, аби відвернути такий кінець.

— Обійдеться,— сухо кипув Павло і звернувся до Чарнецького: — То що панові забаглося, чого шастає ночами?

— Час такий,— непевно мовив Юзек.— Колись було вдень, тепер ночами. Яка різниця?

— А та, що міг би пристукнути отам біля дверей, та й по всьому,— погрозово сказав Павло.

— То хто кого,— зиркнув на нього Чарнецький.— Але до діла.— Поглядом він дав зрозуміти, що присутність третьої особи небажана, і Павло звелів Мирославі піти до кухоньки, справді, чогось зготувати.— Я звідти,— кивнув Юзек за вікно, коли жінка причинила благенські дверцята.

— Тобто звідки? — потушено запитав Павло.

— Нас викинули з тиждень тому на Станіславщині,— вів далі Чарнецький.— Група розбрелася, можливо, частково загинула, тому я волів за краще звідти щезнути.

Павло сидів насторожений, напружений, важкі жовна

перекочувалися під сірою од нестатку сонця й повітря шкірою. П'ястуки нетерпляче сіпалися, наче їх час од часу хтось смикав за невидимі ниточки.

— Ну,— важко глянув на співрозмовника, в такий спосіб спонукаючи його до дальшої розповіді.— Мене як знайшов? — Він давно вже звертався до гостя на «ти», однак обидва вдавали, що не помічають цього, хоч раніше, звісно, Чарнецький подібного не допустив би.

— Просто. Там,— наголосив на слові,— нема, а тут... варто було знайти Мирославу.

— Що далі? Певне, маєш доручення?

— Так, але то потім. Нині треба десь відсидітись. Група, кажу, частково розбита, нас одразу накрили, дехто, напевне, потрапив до них... Тож шукатимуть...

— І ти поклав податися сюди, тут знайти сховок?

— Де ж ліпше? Рідні місця, кожен кущик знайомий. Пам'ятаєш?..

— Пам'ятаю,— обірвав Павло.— Однак до кущика ти не пішов.

— До холери цей тон! — скинів Юзек.

— А-а, до холери?! А ти подумав, що своїм непрошеним візитом занастити її,— Павло вказав очима на двері, за якими була Мирослава,— насамперед її? Га, подумав? Чи тобі однаково?

— Навіщо так? — щиро дивувався Юзек.

— А як? Чому ти гадаєш, що ми тебе прийемо? А коли заявимо, видамо?

— Ти цього не зробиш,— твердо мовив Чарнецький.

— Так вона, вона. Хіба мало ти залив її за шкуру сала, тягаючи мене по кресах та страхаючи смертю?

— То була війна, пане Жилюк.

— Війна,— аж нахилився до Юзека, важко видихнув Павло.— А хто ж її вигадав? Хто одірвав мене од землі і післав убивати? Ви, пани, графи... Кажеш, війна? А нині? Нині також війна? Чи чого сюди приповз, га? Кроть твою ма!..

Це було схоже на вибух вулкана, Павло навіть сам не сподівався, що зустріч підніме в ньому таку хвилю одвертості, гніву й докорів, а відчувши, збагнув: це саме те, чого бракує, чого несвідомо прагнув. Покрита лепетом страху, каяття, жадання нових — ще жаскіших! — подвигів, душа його ніби очищалася, вивільнялася від того тягара, і він кричав, бризкав слиною, стьмянілі за ці роки очі його враз спалахнули, горіли в хатній пітьмі вовчими вогниками,

— Боягуз ти, от що я тобі скажу. Мені нема де тебе ховати. Нема! — Між ними запала мовчанка, важка, гнітюча. Павло ходив, гойдаючи майже незриму тінь, раптом він зупинився. — Поташню пригадуєш? — І, не чекаючи відповіді, доказав: — Отуди й подамося, в старі землянки.

Рішенець, що несподівано виник у нічних Жилюкових роздумах, здався йому єдиним і рятівним. Туди, на волю, в царство лісів! Загубитися, розтанути, зникнути... Завтра ж, не гаючись.

8

Глушани готувалися до виходу в поле. Сніги стекли, решту по видолинках та гущавині доїдали дощі, — наприкінці березня вони пішли один за одним, протряхлі пагорки знову взялись вологою, і Гураль, що націлювся був засівати їх вибірково, безпомічно розводив руками.

— У гріб зажене нас небесна канцелярія, пехай їй грець.

І брѳохав дочкопюхів, до кузні, до трактористів. Микола Грибов, якого в очі й позаочі всі називали просто Гриб і який після закінчення курсів механізаторів очолював це клопітке господарство, завжди зустрічав його одним: де зачастини? Коли будуть втулки до циліндрів, підшипники, кільця, паски?.. Щоразу, наслухавшись його докорів, Устим, що зроду-віку не мав діла з технікою, окрім хіба молотків та зубил, котрими обробляв кам'яні брили, дивувався, як тільки ті машини працюють.

— Отак і працюють, — кидав Грибов. — На чесному слові. Не вийдуть у поле, тоді й побачите.

— Ну, ну, ти, чуєш чи ні, не того, — застерігав Гураль. — Як то не вийдуть?

— Воно ж машина, — обзивався тракторист Микола Філюк. — Не захоче, й капець. Обірветься оцей ось пасок, а без нього ні тпру, ні ну.

— Воно, звісно, машина, а ти — чоловік при ній, — наставляв Гураль. — Маєш налаштувати, аби працювало.

На тім і кіпчались їхні мало не щоденні балачки. Гураль ішов, а Грибов із хлопцями закурювали ще по одній і неспіхом бралися за ключі, молотки, аби хоч таким чином ввігнати дух у неслухняне залізяччя. Дістався ж їм спадок! Із двох тракторів жоден не працює нормально.

Той в озері кілька літ киснув — ледь удихнули в нього життя. Другого артилеристи в сорок четвертому подарували. Скільки можуть служити, коли все на них: і оранка, і сівба, і жнива, і лісовивезення...

А Гураль тим часом улещував конюхів. З ними й розмова простіша, і надії на них саме зараз, цієї пори, більше. Трактор чи пролізе на ті пагорби, чи й ні, а коненята помаленьку, гляди, і виберуться, й зорють та засіють клинчок.

Дах над конюшнею після пожежі докінчують, лишилося тільки покрити, а що іншої крівлі нема, то порішили скористатися старою, вона хоча й підгоріла, але ще стоїть.

— Оце аби йому, нищителю тому, руки отак покрутило, — каже, випрямляючи лист бляхи, Микита Іллях.

Жерсть звивається, кожен удар дерев'яного молотка відлунює аж у протилежнім кінці приміщення.

— Покрутить, Микито, — запевняє Устим. — Не тільки руки, а й самого скрутить.

— Так нічого й не чутно? Хто воно й що? Не з неба ж огонь.

— Не з неба, — спокійно і якось аж байдуже відповідає Гураль, пикаючи від ясел до ясел та, ніби ненароком, пробуючи шлеї та посторонки.

— Видать, не добили ми їх, Устиме, — веде свої Іллях. — Реально, не добили.

— Видать, — погоджується Гураль і зовсім по-іншому, твердіше, питає: — Чії?

В руках у нього віжки — обтріпані, подекуди розсукані. Устим піднімає їх перед себе, натужиться, аби розірвати, однак це йому не вдається.

— Даремно силкуєшся, — кидає молотка, підходить Іллях. — Вони ще й Іуду видержать. І не їдного.

— Іуду, може, й витримають, йому такі в самий раз, а нам з тобою не підходять. То чії ж? — допитується.

Роман Гривняк і ще кілька чоловіків, що, забачивши голову, позлазили з даху, обтріпувались, потерли з холоду руки, пересміхнулися.

— А чії ж? — рішуче мовив Іллях. — Бач, що не рвуться, зпать, мої.

Смішок пробіг дужче.

— Справді, я й не здогадався, — у тон йому сказав Устим. — Ти того... Перевірятиму перед виходом, щоб соромно не було. В партизанах за таке наряд схопив би...

стежать? Буває ж так: злочинець ще ходить, никає світом, гадає — усе гаразд, а по п'ятах йому давно вже кара ступає.

Снідати не стала — там, у себе, щось перекусить, і досить з неї, за такою рахубою навіть їсти не хочеться, — пакинула пальтечко і вже надалася іти, як у сінцях зашаруділо. Він! Але чого?! Чому в такий час?! Адже сам боронить з'являтися в непризначену годину.

Двері прочинилися, однак якусь мить ув отворі ніхто не з'являвся, і Мирослава дивилася туди, мов у пустку, наче раптом розступився перед нею світ і невідомо було, що на тім місці постане. Та постав він. У сутіні не бачила лица, однак знала — сіре, землисте, брезкле од спання, з полохливим і скрадливим поглядом... Що з ним зробилося! Куди поділися живий блиск, жива зваба очей, що притягували, чарували? Де вони? Кому потрібні були їхні любов і молодість?..

Надламана в плечах постать завмерла на порозі, затим, упевнившись у цілковитій безпеці, ступила до кімнати.

— Павлуно!

Кинулася до нього бентежна, тремка, рада й не рада такій його з'яві, та він зупинив її застерезливим жестом, запитав жорстко:

— Хто був?

— Чарнецький! — прошепотіла здавлено. — Юзек Чарнецький... Ой Павле...

— Тихо будь. Чого хотів, о чім допитувався?

— Тебе... до тебе... з тобою хоче стрітися. Каже: я знаю, він тут, він нікуди не пішов...

Павло скреготнув зубами, матірно вилаявся.

— Хтось привів чи?..

— Не знаю, Павлуно. Перестрів мене біля хвіртки, на подвір'ї...

— Гад.

— Я боюся, Пав...

Жорстка, прокурена долоня грубо затиснула Мирославі уста, обірвала на півслові.

— Я тебе застерігав, — просичав люто. — До чого домовились?

— Сказав — прийде. З усього видно — скоро. Що робити, Павле? Він не одстане.

Його брутальність і нетерпимість увійшли Мирославі в звичку, тому не зважала на них, лебеділа, виливала свою тривогу.

Ступив кілька кроків, обернувся.

— То мій клопіт, що робити.

— Але й мій.

— Ти от що: затримай його, коли з'явиться. До світанку. І зготуй мені торбу, — домовив.

Мирослава остовпіла.

— Що ти надумав?

— Не ятри душу, — не зважав на її запитання.

Рвонулась до нього, припала до грудей, заплакала тихо, беззвучно. А він стояв німий, гнівний і невідданий відтрити її, щось і йому ворухнулося на денці закам'янілої душі, щось сильне, живуче, чого не міг заперечити.

Отже, його не забуто. Як і тоді, на самім початку, потрібні його руки, його ноги, його ім'я. Кому знадобився цього непевного часу? Він, що зник, закопався, вважай, пішов з цього світу?.. Чарнецькому? І тільки йому, нащадкові повержених? Чого ж він хоче, чого домагається?

Павло ступав кімнаткою, мав з того неабияке задоволення, бо там, у тім його сховку, не те що ходити, а навіть стояти невільно, ніде. У колінах похрускувало, нили м'язи, тіло, що одвіку, з дитинства не знало спокою, спочину, звикло до рвйності, руху, — здавалося якимсь ніби чужим, налитим важкою, непереможною втомою... З якою насолодою грюкнув би зараз дверима й пішов топтати оцю стару-престару, в калюжах і в першій прозелені землю! Ніколи не гадав, що настануть у його житті такі дні, що душа його виповниться таким сум'яттям, болем, стражданням. І за чим, за чим! Наче мало йому ходилося, мов не доводилося годинами лежати, втискатися в оцю землю, аби захиститися, ніби не проклинав її у розпуці, не полишав, не ганьбив. Так, так — не ганьбив. То чого ж вона відвернулася, не шле радості, втіхи, не стрічає світанками, пташиним щебетом, росами?.. Сам того забавнув? Неправда! Він хотів її, збирався засівати, ростити хліб і дітей, а вона... вона зробила його дичаком, безплідком. Не Жилюк він, а мрець, живий мрець. Жилюки — ті, Степан і Андрій, він же мертвяк, і місце йому саме там, там...

Тремкими, неслухняними пальцями Павло скрутив цигарку, припалив, жадібно затягнувся. Що ж далі? Догнивати в чужім отім склепі, дичавіть, божеволіти чи, може?.. Але ні, ні! До них він не піде, рук перед ними не здійме. Хотів було — отоді, в Стедиця, та не випало, не зійшлися характерами, а нині пізно. Надто багато виявилось на його совісті всякої всячини. Не простять йому, ні, не все мож-

що, однак, нікого не лякали. Нікого. Бо навіть Юзек розумів, що це своєрідна агопія, реакція смертельно хворого організму на живі подразники. Чарнецький слухав і подумки жалів, що потягло його саме сюди, що зв'язався з цим... труп'яком чи — як же це він сам себе називав? — ага, дичаком. Нічого вже, мабуть, від нього не візьмеш. Хоча — хто знає. Буває, саме такі, потрапляючи в належні умови, виявляли незвичайну активність. Однак де ті умови? Доводиться радіти з того, що маєш, що досі ти на волі, можеш хоч нічною тінню шастати поїд чужими оселями. На якусь хвилю Юзек відчув свою перевагу — це між ними відбувалося поперемінно — і вирішив зупинити Павла. Зрештою, він прийшов не прохачем, не підлеглим.

— Але на бога! Якого дідька ти розкричався? — підвищив голос. — Кого ти намагаєшся залякати? І для чого? Я прийшов до тебе, як до бойовика, функціонера. Ми на тебе розраховуємо.

— Хто ми?

— Не корч дурня. Наче не знаєш, що... — Юзек стихився, — що готується там.

— А що? Що, що?! — мало не зриваючись на крик, перепитав Жилюк.

— Не галасуй. Готується новий похід на совітів, ми повинні...

— До дідька! Я нічого нікому не винен, залиште мене в спокої.

— Спокою не буде, спокій на тому світі, а нам випадає...

Зайшла Мирослава.

— Тихіше, бога ради, ще хтось почує.

Павло зиркнув на неї вовком, і Мирослава, затиснувши від болю уста, вийшла.

— Гаразд, — ніби одходив у гніві Павло, — то що я мав би робити?

— Те ж саме, — не замислюючись, відповів Юзек. — Не давати совітам спокою, сіяти папічні чутки, вбивати, палити. Певне, знаєш про львівські акції? Так має бути всюди.

Павло підвівся, напівскрадена темінню постать його попливла кімнатою. Кілька кроків туди, кілька назад.

— А ви ж? — зупинився перед Чарнецьким. — Кажеш, групу викинуто... щось маєте робити.

— Авжеж, — зрадів одміні в його поведінці Юзек. — Маємо, звісно. Нафтові промисли Борислава...

— Добре тобі, сидючи тут, базікати. Що ви супроти них? Коли війською пройшли і лишили ті вежі, то нині поготів нічого не вдієте. Марна затія.

— Але ж, — вихопився Юзек і примовк.

— Що?

— Я вже своє вчинив. Тутки.

— Що вчинив? — насторожився Павло.

— Про пожежу у Великій Глуші, напевне, ж чув?

Он воно що? А він гадав: кому заманулося палити погорілиць? Хто порадів з нової їхньої біди? Чарнецький! Пан поручик!.. Підпалив стайню, аби збавити коней!.. Ах ти ж!..

Першим його бажанням було схопити цього паскудника, здавити за горлянку і водночас покінчити з усім і назавше. Та щось зупинило. Острах, обачність? Можливо. Краєм затуманеної свідомості упіймав тонюсінку ниточку, обривок її серед безлічі сплетінь — решток минулих, колишніх його думок, розмислів, мрій. Так, так, йому, змученому безділлям, безпросвітком, безперспективністю, раптом стало цікаво — як буде далі? Йому зненацька зблиснула не те що падія на якийсь вихід, порятунком, а скоріше її облатка, в котрій, коли розгорнути, пустота, порожнеча, ніщо. Захотілось йому хоч трохи простежити шлях, по яким піде далі, поведе його доля. Що там, у кінці тієї дороги? Прірва, безнадія чи, може?..

— Коли ти там був? — запитав Павло Юзека. — Сам?

— Минулої неділі, сам. Потягло. Там якраз гуляли весілля, біля стайні нікого не було.

— І не пожалів?

— Що жаліти? Таке добро дісталось лайдакам. За нізащо.

— А може, вони кров'ю за нього платили? Потом і кров'ю. Бо чийми ж руками роблено?

— Що про те говорити?

— Авжеж! Тобі що. А для них — життя. — Павло помовчав хвилину, додав: — Мабуть же, шукають? Винного, кажу, певне, шукають? Сліди можуть і сюди привести. Що тоді? Ти над цим думаєш? Це все дно, що паскудити там, де спиш та їси.

— Які сліди? Ніяких слідів.

— Незримі. Чи думаєш, вони не зостаються?

— Ну! Вовків боятися...

— Чого ж тоді втік? Звідти, куди викинуто.

— Так склалося.

— Боягуз ти, от що я тобі скажу. Мені нема де тебе ховати. Нема! — Між ними запала мовчанка, важка, гнітюча. Павло ходив, гойдаючи майже незриму тінь, раптом він зупинився. — Поташню пригадуєш? — І, не чекаючи відповіді, доказав: — Отуди й подамося, в старі землянки.

Рішенець, що несподівано виник у пічних Жиліюкових роздумах, здався йому єдиним і рятівним. Туди, на волю, в царство лісів! Загубитися, розтанути, зникнути... Завтра ж, не гаючись.

8

Глушани готувалися до виходу в поле. Сніги стекли, решту по видолинках та гущавині доїдали дощі, — наприкінці березня вони пішли один за одним, протряхлі пагорки знову взялись вологою, і Гураль, що націлівся був засівати їх вибірково, безпомічно розводив руками.

— У гріб зажене нас небесна канцелярія, пехай їй грець.

І брѳохав дочкоюхів, до кузні, до трактористів. Микола Грибов, якого в очі й позаочі всі називали просто Гриб і який після закінчення курсів механізаторів очолював це клопітке господарство, завжди зустрічав його одним: де зачастини? Коли будуть втулки до циліндрів, підшипники, кільця, паски?.. Щоразу, наслухавшись його докорів, Устим, що зроду-віку не мав діла з технікою, окрім хіба молотків та зубил, котрими обробляв кам'яні брили, дивувався, як тільки ті машини працюють.

— Отак і працюють, — кидав Грибов. — На чесному слові. Не вийдуть у поле, тоді й побачите.

— Ну, ну, ти, чуєш чи ні, не того, — застерігав Гураль. — Як то не вийдуть?

— Воно ж машина, — обзивався тракторист Микола Філюк. — Не захоче, й капець. Обірветься оцей ось пасок, а без нього ні тпру, ні ну.

— Воно, звісно, машина, а ти — чоловік при ній, — наставляв Гураль. — Маєш налаштувати, аби працювало.

На тім і кінчалися їхні мало не щоденні балачки. Гураль ішов, а Грибов із хлопцями закурювали ще по одній і неспіхом бралися за ключі, молотки, аби хоч таким чином ввігнати дух у неслухняне залізяччя. Дістався ж їм спадок! Із двох тракторів жоден не працює нормально.

Той в озері кілька літ киснув — ледь удихнули в нього життя. Другого артилеристи в сорок четвертому подарували. Скільки можуть служити, коли все на них: і оранка, і сівба, і жнива, і лісовивезення...

А Гураль тим часом улещував конюхів. З ними й розмова простіша, і надії на них саме зараз, цієї пори, більше. Трактор чи пролізе на ті пагорби, чи й ні, а коненята помаленьку, гляди, і виберуться, й зорють та засіють клинчок.

Дах над конюшнею після пожежі докінчують, лишилося тільки покрити, а що іншої крівлі нема, то порішили скористатися старою, вона хоча й підгоріла, але ще постоїть.

— Оце аби йому, нищителю тому, руки отак покрутило, — каже, випрямляючи лист бляхи, Микита Іллюх.

Жерсть звивається, кожен удар дерев'яного молотка відлунює аж у протилежнім кінці приміщення.

— Покрутить, Микито, — запевняє Устим. — Не тільки руки, а й самого скрутить.

— Так нічого й не чутно? Хто воно й що? Не з неба ж огонь.

— Не з неба, — спокійно і якомсь аж байдуже відповідає Гураль, пикаючи від ясел до ясел та, ніби ненароком, пробуючи шлеї та посторонки.

— Видать, не доби́ли ми їх, Устиме, — веде свої Іллюх. — Реально, не доби́ли.

— Видать, — погоджується Гураль і зовсім по-іншому, твердіше, питає: — Чії?

В руках у нього віжки — обтріпані, подекуди розсукані. Устим піднімає їх перед себе, натужиться, аби розірвати, однак це йому не вдається.

— Даремно силкуєшся, — кидає молотка, підходить Іллюх. — Вони ще й Іуду видержать. І не їдного.

— Іуду, може, й витримають, йому такі в самий раз, а нам з тобою не підходять. То чії ж? — допитується.

Роман Гривняк і ще кілька чоловіків, що, забачивши голову, позлазили з даху, обтріпувались, потерли з холоду руки, пересміхнулися.

— А чії ж? — рішуче мовив Іллюх. — Бач, що не рвуться, знать, мої.

Смішок пробіг дужче.

— Справді, я й не здогадався, — у тон йому сказав Устим. — Ти того... Перевірятиму перед виходом, щоб соромно не було. В партизанах за таке наряд схопив би...

— То в партизанах, там воєнне положеніє.

— Матимеш його й тут.— І, звертаючись до всіх, додав: — На вас, хлопці, надія. Техніка — самі бачите, та й куди зараз, приміром, трактором... То ви перші підете.

— Не звикати, Устиме. Підемо. Коб тільки мокреча оця притихла, сонечко виглянуло.

— Дай бо.

Чоловіків не вистачає, а село, колгосп піднімати треба, тож довелося Гуралеві братись за це діло. Віднікувався, та коли на загальних зборах подивився на вдів та сиріт, не витримав, здався. Головою — то й головою. Комусь же треба. А що важко, то хіба шукав коли легкого хліба? Чи з брилами, гранітом отим тягався — досі в горлі дере од кам'яної пилюки, чи в партизанах — ніде не піс задніх... Та й своє ж воно, все оце, рідне. Що село, палене-перепалене, що люди, стріляні-перестріляні, що земелька, пісна-препісна, не вельми щедра, однак своя, вітча. Скільки в ній поту та кривці їхньої? Його, Устимової, батьківської та дідівської. Гай-гай! Певне, й мокре воно тому, це Полісся, болотисте та озеристе, що з віку-правіку не змовкали на нім людські плачі та голосіння. Одколи пам'ятає себе — то імперіалістична, то громадянська, з якої не повернувся рідний... Нині — ця. А скільки між ними траплялось усякого? Тільки дефензива, різні там паціфікації забрали десятки життів. Та яких! Щонайліпших. І все то кров, кров, і сльози, і піт. Як їм висохнути, мочарам отим та багнам, коли такі джерела бездонні? Сонця треба, днини погідної. І не на день-два — назавжди. Аби висвітлило, випило веселками-райдугами, а поверталось лишень дощиками та хуртовинами зимними.

...По обіді ніби впухло, вітер трохи порозносив хмари, погнав їх понад Прип'яттю, і Гураль, накинувши плямистого, трофейного, маскхалата, вийшов за садибу. Одразу ж за нею, за брамою, крізь яку вони колись пробивалися на графське обійстя і якої нині ніхто вже не замикав, починалися поля. Це, либонь, був чи не найкращий лан з колишніх дідичевих — рівний, без чагарів та суцїщаних пагорків, добре угноєний. Устим завше милувався ним, особливо ж коли вітерець гнав по ньому, ще безколосому, зелені хвилі жита, та пізніше, переджнивної пори, як пахло молодим зерном, медуницею, а десь там, серед клину, віддалік від людей, підпадьомкали перепїлки, злітали співаючі жайвори. Не міг змиритися, що все це належить одному,

одній людині, котра й наїздить сюди вряди-годи, певне, й не любить її, не розуміє, а має лише як засіб наживи.

Тепер він стоїть на ній, ходить цією землею господарем. Не управителем чи прикажчиком, а повноправним хазяїном, хліборобом. Йому не байдуже, яка вона нині і якою зостанеться завтра, родитиме збіжжя, добро, зацвітатиме квітом чи лежатиме в окопах та вирвах, бур'янами вростаючи. Не байдуже, ні. За неї полягли і Федір Проць, і Андрон, і чимало інших з далеких країв людей, між них міг опинитися й він, і це було б не чимсь надзвичайним, а, як каже Іллях, реальним, цілком реальним.

Втім, ця його можливість іще попереду, він свідомий її, не уникає, хоч, звісно, й не пре на рожен. Хіба отоді, позаторік, як бульбаші після кількаразових застережень застукали його в кузні, не пахло йому кремпулькою, не зашморгнулася б вона на його шиї, аби не нагодилися?.. Та й нині, бач, сновигає десь поблизу вражина, котрому не до смаку нові їхні порядки. З усього видно, і підпал, і записка ота на Андроновій могилці, що про неї оповідав Степан,— одних рук діло. Нетерпеливиться комусь, муляє, то хоч так, хоч півня пустити та пристрахати намагається. Не промине, звісно, нагоди й кулю всадити, тож не складай зброї, Устиме, може, даремно нехтуєш «пукалкою», що її під розписку видав тобі Малець і що лежить у тебе в прискринку, наче якась давня родинна реліквія.

Поле засіяно житом. Хоч з району, із райземвідділу, й наказували притримати його до весни під картоплю, проте Устим не міг дозволити собі такої розкоші, споконвіку він бачив його в суколосі, в житах, інакшим не хотів уявляти. Під картоплю, коли вже її стільки треба (біля Володимира-Волинського шахти почали копати, то й для шахтарів треба бульби), він пустить інші шматки, невдобрніші, а тут... Уже бачив лан буйностеблим, як торік і позаторік, як багато літ тому,— коли половіє, наливається колос, а над ним ластівки, жайвори, а по краях поля голубіють волошки, рожевіє березка, ніжяться котики, духмяніє роман-зілля. Навіть ступив — мовби зірвати колоска, розтерти на долоні, дихнути отим живцем, та нічого ще не було, і Гураль, усміхнувшись своїй зачудованості, пішов краєм ниви, підминаючи збляклий на морозі, на вітрах та дощах торішній бур'янець.

П'ятдесят з лишком літ топче він цю земельку. Вона вже, певне, й звикла до нього, до його кроків — то дитячих, легких, то гучних парубоцьких, а це — важких, роз-

мірених, вважай що старечих. Щоправда, вважати себе старим, мабуть, ранувато, є ще порох у порохівницях, однак хода вже, відомо, не та, немає в ній колишньої стрімкості й молодечтва.

Але ж — п'ятдесят, з лишком... І всі майже панські та паймитські. Ото тільки в революцію, як там, на сході, зацвіла воля, і зітхнули вони. Та й то ненадовго. Потім затягнули їх злидні ще тугіше. Креси, оця давня їхня земля, знову опинилися мало не в двадцятирічній осаді. Відгородили їх колючим дротом, заселили посіпаками, різними дефензивами, дуйками, од яких життя було не життя. Чи міг він пройти отак-о полем, постояти, помилуватися ним? Де там? Крий боже! Одразу б тобі і те пришили, й інше. І крадіжки, й толочіння, а то й підпал. Віддубасили б так, що ні лягти, ні сісти.

Еге ж! Тепер от господар, голова. Го-ло-ва... Відповідає за неї, землю. За поля, ліси, береги, за річку й озера, за кожен колосочок у полі, кожну билину... Аж дивно!

Межівник вивів Устима на пагорб, звідки добре проглядалося доокола. Неподалік, на прибережнім узвишші, розпросторився колгоспний двір; од нього сіруватою, обтріпаною вітрами биндою збігала й тягнулася до села дорога; ген у кінці її, за переярками, недоторілими хатами, хлівцями, печищами та землянками, горбатилась Велика Глузна. Далі мріли ліси, переткана сріблястими заводами широка заплава Прип'яті.

Ніби нічого такого. Річка, поля, ліс... Як і десь, і ще десь. У проталинах, торішніх бур'янах, припороспепа мрякою. А от же щемить по нім, усьому цьому, серце. Щемить! Не бачиш його якийсь час, і вже непутить, манить, тягне до себе. Хоч би й нині: вогко, непривітно, а йому дай дихнути цим простором, цею вільгістю. Навіть не думав, що бануватиме отак по землі. Твоя ж вона, ваша, навіки за вами закріплена, щодня ти на ній, а все 'дно хочеться ще більшої близькості. Здається, розмовляв би з нею... А справді, чи земля розуміє людину? Що людина її — це так, а вона?.. Якоюсь мірою, напевне. Бо коли б ні, то не зважала б на наші почування. А то однаково пробуджуються надії — що в землі, що в людини. Як вона з кожною весною постає перед світом у щонайліпших своїх можливостях, так і чоловік розквітає новими надіями. Обов клопочуться добром та багатством, хоч не завжди виходить по-їхньому...

Еге ж, хто-хто, а поліщук уміє цінувати земельку. Дарма, що пісна та болотиста, в чагарях і пісках. Споконвіків потерпає за неї. І чим більше, тим ріднішою, ближчою була йому. Мало, що тут кривавицею платив за кожен сажень, — світ за очі, за океан таргавився, аби заробити копійку та прикупити хоч на заячий скік.

Отакі вони, людські гаразди. Куди не кинь, усе клин, усе до землі зводиться. Ступає на неї чоловік із материнського лона, з коліски, тупцяє, хто більше, хто менше, чогось домагається, кінець же один: туди, до земельки, в її холодні обійми. Тільки глушає там, певне, вже не одна тисяча. А копанців, а з довколишніх сіл! Начинене і кістьми, й душами, хоча й кажуть, що по смерті душа одлітає, якщо вона є... Та куди ж їй од плоти? Чогось має триматися. Ото, певне, й витає вптастві або вселяється в лісовиках, русалках, водяних, всіляких там антипків та анциболотів. Не можуть люди без них, мов без сусідів. Надто тут, на Поліссі. Підеш, бувало, до бору — бійся не тільки пана та управителя, солтиса чи ще якогось дідька, а й духів тих різних, що неодмінно чатують на тебе; ступиш до річки, до ставка — те самісінько... Ні тобі деревини зрубати, ні рибини піймати, ні трави десь вкостити, — все зирить, все бачить. Нащо поле, здавалося б, чисте та видне, нікому на ньому не сховатися, а гляди ж — і русалки, і відьми біля корів труться, молоко здіжкують, і нечистий з багна виповзе, неодмінно напасть принесе... Все проти тебе. Того не можна, те гріх, іншого не велено. Там потрава, там снап, там віконне, там подимне... Гай-гай! Чи ж то — чуєш? — під силу одній людині? Та що людині! Сім'ї, родові? То й тікали, бунтували, гинули в палях. Тож і повно їх, хат отих чорних, без димарів та без вікон, весь край ними заставлений. Стоять, мов сліпці, ні сонця не бачать, пі світу божого. Як тільки люд у них не перевівся, не здичавів, не осліп? Як не втратив віри в сонце, в добро, в день цей прийдешній? Чи не тому, бува, витворив стільки оповідок та пісень, аби звеселять собі душу? На всяку ж пригоду — і слово. Чи христини, чи мерлини, а без нього не обійдеться. Чи весна, а чи літо, сніг на земельку чи дощик, — воно тут як тут, завше при місці. Мовляв, не тільки бідою чоловікові жити, це лишень думати про шматок насущного, а й таким-от харчем, пісенним. І хто не усміхнеться, зачувши простеньку ту пісеньку про весну-красну та молодого козаченька, якому, знай, маандрівочка пахне? Чия душа не затепліє, не засвітиться новими надіями?..

Устим усміхнувся приємним своїм думкам, що, здавалося, так недоречно одвідали його цієї ранньої і украй клопіткої провесни. Змахнув дощову крапельку, що, зібравшись десь у міжбрів'ї, сповзла на кінчик носа, і знову примружено задивився на поле. «Ранній теплий дощик — саме враз, — міркував. — Жито піде мов з води. Метрів * по дванадцять зберемо — і добре, й гаразд, будемо з хлібом...»

Поле, рідні обшири, котрі видав, мовби власні долоці, де не раз обливався і сльозами, і потом, а бувало, і кров'ю, нині чомусь здалися Гуралеві аж надто близькими, такими, яких не знав раніше, і він, радий тому чуттю, розкривався, розкрилювався душею, наче хотів піднятися над усім цим, поглянути на нього з висоти і літ своїх, і досвіду, й помислів.

...Колись у давнину, як не був він іще Устимом, а лиш Устимком, дід його, сивобровий і майже незрячий, розказав онукові казку не казку, оповідку не оповідку, а так щось схоже на біблійну історію. Буцим не було ще на їхній землі ні панів, ні осадників чи там поліцаїв, — жили просто люди. Корчували ліси, обробляли землю, сіяли, збирали збіжжя і ділили все порівну між собою. Правила краєм буцимто якась королева, котрої ніхто не бачив, бо жила посеред пущі, на великій, залитій сонцем галяві. Сонце там ніколи не заходило, день не згасав, не впухали пташині співи... Ніхто не чув тоді на Поліссі ні плачу, ні стогону, — тільки річечки жебоніли, джерела бурхали, шуміли очерети та гаї... «Отаке, Устимку, було на нашій землі», — любив приказувати дід. А як малий допитувався — за яких же часів, коли? — мовчав старий, тільки головою покивував. «Добре, — казав Устимко, — виросту, сам усе визнаю, найду ту галявину, може, й нині живуть там поіншому».

Крутнув головою Гураль: літа, літа... Усе ж не відгонив дитинства, чомусь йому забракло його — і отих дідових балачок, і веснянок, і гагілок, котрих співали-вигарцьовували на вигонах, на берегах, де ще недавно лежали сніги, плющало водицею, і першого сонечка, й першої зелені... «Верба б'є, не я б'ю... Верба б'є, не я б'ю...» І ляцали надвечір'я дитячими згуками, журавлиним ячанням та гусиным гелготом покрай села, над озерами, брязкотом відер об цямрини, невгамовним жаб'ячим кумканням, перпим сплеском рибици десь на одмілині, сумовитим ревінням

* Метр — пентнер (діал.).

худоби, на яке неодмінно озивалися, нагаяючи острах, очеретяні або водяні бугаї... А потім загоралась вечірня зоря, манила своєю невідомістю, сходяв місяць і зависав над лісами, на ніч трохи підморожувало, стягувало, проте всі знали, що це вже весна і що її не спинити ніякій силі.

«Весняночка-папяночка десь у садочку шиє сорочку...»

Ні, даремно, не випадково дано людині це чуття — любити. Любити собі подібних, тварин, рослин, а найперше, звісно, землю. Оцю ось землю. Бо вона свята, вона основа основ, на якій снуються людські долі, людське життя. Тобі воно випало химерне, трудне — борись за краще, вставай проти зла, неправди й насилля. Бо ти — людина.

Устим був задоволений собою. Так, він чесно оре свою ниву, своє поле, на яким його і зусиллями всіх заживилося й квітне пове, не панської і не графської ласки, щастя. Ростуть на тім полі іще бур'яни, можливо, полоти їх доведеться й довго, никають тією землею людиці, недолюдки, котрим поперек горла їхні гаразди, та він не покладе рук, не зупиниться, доки не зробить тієї роботи, не зробить чесно і до кінця.

Йому хотілось гукнути, крикнути, аби почули те всі, насамперед той, кого це стосується, хто тінню вештається десь по гущавинах, — що зробити. Інакше не був би він Гуралем, одвічним хліборобом на цих ось полях, котрого недоля ганяла по всеньких усядах, навіть змусила тесати неподатливий камінь, та все ж не вбила, не витруїла в ньому духу землі, потягу до неї, любові. Великої людської любові. Хотілося, щоб пролунав, прогучав його склик над усім безбережним Поліссям, проник у кожну хату, у душу, бо то був голос самої правди, справедливості, що, зрештою, знайшли в ньому, Устимові, свого поборника і охоронця. Нічого, що він простий собі селяк із Великої Глуші, тієї самої, богом забутої, що не має високих титулів і державних відзнак, що день у день, рік у рік місить оце болото, — наділений він щонайвищим саном, щопайпочеснішим найменням — людина. Людина, що її зневажали, вважали за бидло, рокували на передпівки, непосильні податки, хвороби та цілі, котру ввергали у війни і яка не вмирала, не згорала, не тонула, — лиш боролася, і тим жила, і в тім знаходила сенс буття.

Стецикові не спалося. Бувають у людей хвилини, навіть години і дні, коли нібито нічого й не сталося, все йде давно заведеним трибом, а на душі чомусь неспокійно, борсається вона в передчутті чогось страшиного, невідомого, що ось-ось має статися і або ж перевернути догори дном їхнє минуле й сучасне, перевести його на якусь іншу стезю, або ж... Втім, про останнє йому не думалось, не йшло до тями, до смерті йому готуватися рано — з якої причини? Життя, видно, зайшло на новий виток, цікаво поглядіти: що з того вродиться?

Проте не спалося, як не намагався віддатися тому блаженному станові, втішити себе різними думками. Щось холодило серце, змушувало його то завмирати, то битися в шаленстві, і тоді не ставало чим дихати, груди порожніли, спадали, Стецик важко підводився, ступав до вікна, дужче розчахував кватирку — єдину на всю оселю продуху, облаштовану з таких-от оказій, що не вперше приключаються з могутнім колись, здавалося, нічому непідвладним організмом. Свіжий струмінь ледь висвіжив густу хатню задуху, що напровесну, на кінець зими ставала ще нестерпнішою, серце відходило, врівноважувалося, голова переставала шуміти, не так било у скроні, і тоді мов прояснялася, чіткішала першопричина чи не усіх цих бентег. Вона з'являлася чомусь в образі Жилюка — того, що недовнечко був, мав з ним не досить гречну бесіду, зовсім недвозначно натякнув на його, Стецикове, минуле. Для форсу перед ним довелося похоробритися, показати, що він нічого й нікого не боїться, зате потім засмоктало, занило, запекло в грудях... Та ще отой підпал, що за нього він наче в одвіті, наче — справді — не може загорітися так собі. Що ж це, усіх собак тепера на нього віпатимуть? Що де не станеться, а йтимуть до нього, страхатимуть, натякатимуть на мицуле?.. Ні, так не має бути. І так не буде, він цього не допустить.

Уже вкотре Стецик покладає піти до району, поскаржитися, та все то одне стає на заваді, то інше. А час минає, і те, що лишається, зостається по ньому, якось не на користь, не в ладах з ним. Чомусь скоса дивляться вони одне на одного, він — на оце ось, довколишнє, воно — на нього. Немає між ними належної злагоди, мов між двома неспарованими кіньми, котрим перти плуга. Ніби й в одно-

му ідуть напрямі, а котресь із них збочує, поровнить ступати по-своєму...

Стецик зашелестів газетою, і чи од шарудіння того, чи так прокинулася Гафія.

— Осподи, хоч би не курив серед ночі,— обізвалася,— і так дихати нічим.

— Ще не курив, а ти вже бурчиш,— на диво мирно відповів господар.

Палити, однак, не став, цигарка залякла в пальцях.

— Ніч якась, прости осподи.

— Яка там ніч. Досвіток уже,— і виглянув у шибку, хоч там, за нею, усе ще гусла темінь, на захмареному небі не видно було ні зірчини.

Гафія повертілася й затихла, певне, задрімала. Стецик і собі схилився край столу — сидіти йому було легше, не так пекло в грудях. Не встиг склепити очей, як на подвір'ї заходився пес. Та так эле, так несамовито, що звиклий до його гавкоту господар мимовільно напружив слух. Пес міг подати голос з будь-якої нагоди, хоча б кинувшись на kota, що незримо вичатує свою здобич, однак нині відчувалось не те, хтось ніби зумисне дратував його, і собака не вгавав, аж захлинався з гніву.

Господар підвів голову, знову заворушилася дружина.

— І чого він ото розходився? — кинула сонно. — Виглянув би, Ярославче.

Та Стецика мов що прип'яло, не міг, не хотілося йому вставати, виходити з тепла, затишку на провесняне оте непогіддя, підставляти твар холодній мжичці, що, напевне ж, сіється, як сіється усі ці дні мало не кожного ранку. З деяких пір Стецик ніби збайдужів до господарства, до всього; що чинилося довкола нього, став м'явий, неповороткий. Однак пес шаленів, підняв сусідських, куток ляцав од гавкоту, треба було виходити. Господар неохоче підвівся, всунув ноги в старі шкарбани, накинув кожушину, шапчину, що завше висіли напоготові біля дверей, і вивалився в сінці.

За порогом його зустріла сіра світанкова імла, що одразу, ніби тільки й чекаючи нагоди, заповзала йому за комір, за пазуху, в усі можливі шпарини, — Стецик з'їжкився, нервово пересмикнув плечима, зупинився в нерішучості. Зачувши хаяїна, притихла пси́на. Очевидно, вона сподівалася, що він, господар, дасть лад на своєму обійсті, закличе до порядку порушників спокою, однак цього не сталося.

І пес ще з більшою люттю кипувся на невидимих пічних прибульців.

— А хто там, гов? — обізвався Стецик, наставивши вухо до воріт, куди поривався собака.

Голос його пролунав по-нічному, однак ті, до кого він міг звертатися, почули. Це були пес і двоє невідомих за хвірткою. Пес одразу затих, мовби передав свої функції хазяїну, а ті, двоє, вимогливо застукали. Як господареві, Стецику належало відчиняти, вступати з ними в контакт, а як людина, він волів би послати їх під три чорти, зрештою, нацькувати і тим закінчити зовсім небажані перемови. Тому, підійшовши до брами, він запитав, хто там і чого заманулося, і, почувши у відповідь: «Одчиняй! Міліція», — спершу захолонув серцем, затим похапки почав висмикувати різні засуви. Влада є влада, перечити їй, хто б ти не був, не належить.

— Міцно спите, товаришу, — обізвався з сутіні пезнайомий голос, і не встиг Стецик ані відповісти на ту заувагу, ані розглянути ранніх своїх гостей, як вони, ніби аж відгруктивши його, ступили на обійстя. Тільки тепер помітив, що ніякі це не міліціонери, і холодна млість скрижанила всередині. Страшний, ще до кінця не усвідомлений здогад ніби скував йому ноги, відібрав мову й розсудок, і він стояв розбитий, знесилений.

— Хтось чужий є? — запитали Стецика, він щось промимрив, повертів головою. — Тоді зачиняй, чого стовбичиш? — Тим же голосом звеліли йому: — Та вгромаи пса.

Краєм свідомості Стецик збагнув, що діла його кепські, диктувати своє, хоча й на власнім дворі, не доведеться, і усвідомлення цього наче вивело його з оціпеніння. Він швидко зачинив і взяв на засув хвіртку, зле схопив за ошайник пса, затягнув до хлівця і замкнув. Поки господар все це робив, двоє непорушно стояли, постаті їхні сіро бовваніли в досвітній млі, нагадували якісь надгробки, пам'ятники, що їх бачив Стецик колись у Копані, в Луцьку на старих міських кладовищах. Схожість, ще рантома виникла в пригніченій уяві, була не з приємних, Стецик постарався викинути з голови дурне привиддя.

— Запрошуй, чи що.

— Заходьте, коли так...

— Світла не світи, старій звели, аби того... зникла кудись, — шепнули в снігах.

— Куди ж їй такої рані?

— Сам думай.

Стецик перший зайшов до хати, наказав дружині лежати нічирк, затим провів прибульців за перегородку, сам приготував таку-сяку закуску, поставив надпиту пляшку самогону.

— Мо, все-таки засвіtimo? — запитав. — Незручно потемки.

— Тоді завісь вікно.

— Скільки там його... — Він схопив ряднину, накинув на цвяшки, що стриміли вгорі, на лутках, і в кволому, блімкотливому світлі одне з облич здалося Стецикові знайомим.

— Не впізнаєш?

— Та ніби, — невизначено мовив Стецик, — ніби стрічались. Чи не Жилюк, бува?

— Він самий, — кисло всміхнувся Павло.

— Дивина, — аж зупинився господар.

— Що ж дивного? Гадали, справді накивав п'ятами? Не такий я дурний, аби чужих вошей годувати по заграницях, своїх вистачає.

— Казав же я йому...

— Кому?

— Братові твоєму, Степану. На тому тежні був тут.

— Чого?

— Паліїв шукає. Хтось у селі стайню підпалив. То я й того... серед своїх, мовляв, шукай. Не ваших часом рук діло?

— Його он запитай, — кивнув на Юзека Павло, підсунув ногою табурета, важко опустився. — Знаєш, хто такий?

— Не можу признати, — вдивлявся в незнайоме обличчя Стецик. — Не доводилося бачитись.

— Графа нашого пригадуєш? Так це його син, Юзеф. Він з в і д т и.

— Так, — ще не знаючи, що на це сказати, мовив Стецик, — того й сполошилися в районі, певне, пронюхали... Давно звідти?

— З тиждень, — охоче відповів Чарпецький. — Нас викинуто на Станіславщині, група потрапила в засідку, я не маю про неї жодних відомостей. — Останнє Юзек повідомив, очевидно, для того, аби в господаря не з'явилась думка, що слідом за ним, Чарнецьким, сюди нагряне решта групи.

— Панові Юзеку необхідно переховатися, — вів далі Павло, — принаймні поки мине ця гарячка з розшуком. Га-

даю, в тебе надійно — на відшибі, п'який собака не пронохає. Схрон, певне, маєш?

Запала довга — як на таку гутірку — мовчанка. Двоє чекали, що скаже третій, а він не поспішав, роздумував, він взагалі поведився непевно, незрозуміло — на столі стояла така-сяка закуска, самогон, а господар, виставивши все це, раптом ніби забувся, паче вчинив задля годиться і зовсім не має наміру частувати гостей.

— Чому мовчиш? — нетерпляче обізвався Павло.

Стецик врешті-решт заворушився, потягнувся до пляшки, налив.

— Прошу, випийте — закусіть, а там...

— Ні, ти спершу скажи... не крути, як той заць.

— Це що, умова? — спідлоба зиркнув Стецик.

— Так, умова. Колись ти ставив її мені, а нині ролі помінялися.

— І час помінявся. Коли то було?

— Було чи не було — не має ваги, — наполягав Павло, — Давай думати про те, що є. То як?

— А так, — відставив чарку господар, — що не з руки мені... За мною наглядають. Бачте, щось десь, хоч би й з тією стайнею, а мені вже шиють діло.

Павло і Чарнецький презирнулися. Не треба було бути провидцями, аби зрозуміти за ухильною цією відповіддю відмову. Тим паче, що, вирушаючи сюди, кожен з них у душі передбачав такий наслідок візиту, бо людина, котра кілька років провела у вимушеній ізоляції, знає ціну волі, дечого навчена, Стецик — у цім Павло мав нагоду переконатися ще під час війни — не з тих, хто пре напрямки, хто ставить на карту свої власні інтереси, благополуччя.

— Кажі одразу: продався? — хижо повів очима Павло. — Купили тебе, як вівцю на базарі?

— Не купили, Павле, — спокійно запевнив Стецик, — я не з тих, ким торгують. Був би таким, твій брат не ходив би у мене по п'ятах, сам бігав би до них на сповідь. А тільки часи не ті, що я проти них чи хоч би й усі ми-от разом? Гітлер до Волги дійшов, Москву обложив, пів-еСеСеРа, вважає, тримав уже в руках... А що ми?.. Словом, що я вас морочу, самі знаєте. Давайте краще вихилимо по чарці та закусямо. — Стецик намагався повернути розмову, надати їй мирного тону. — Захочете — переспіте, відпочинете... Де ж ти нині обитаєш? — запитав Жилюка.

— Всюди, — коротко і не зовсім приязно відповів Павло. — Зараз, бач, тута, а там буде видко.

Тепер кожен з них обмірковував ситуацію і те, як її опанувати, аби опинитись не переможеним. Павло розумів, що капі зі Стедиком не буде зварено, як і тої зимової днини, коли він з пошарпаням у постійних сутичках своїм загоном прийшов до нього в супрягу; тут слід чинити щось інше, що саме — Павло ще не знав, але тверда переконаність у Стедикової непевності вимагала обачності. В силу своєї необізнаності, власне, недостатньої ознайомленості з тонкощами людських душ, яка йшла від удаваної панської вищості над мужиком, Чарнецький сприймав господареву невизначеність як звичайну хлопську нерішучість і ладен був для успішного завершення цієї непотрібної дипломатії натиснути на Стедика, пристрашити його. Єдине, що утримувало графського нащадка від такого необачного кроку, це інструкція: вчинити подібне — означало викликати гнів і обурення, викликати протидію... Єдиний, хто знав, що йому робити в нічній цій ситуації, був Стедик. Чималий досвід одвертав його від будь-якої різкості, вимагав лояльності, навіть деякої поступливості, і Стедик, за час цієї розмови твердо переконавшись у самотності, відірваності колишніх оунівців від якихось там істотних сил, впевнено вів свою лінію.

— Ненадійно тут, — продовжував Павлову думку, — хуторами никають «яструбки», кажуть, переодягнені енкаведисти, та й своїх остерігайся, аби не виказали. Ви хоч маєте при собі щось? — вишитував.

— Авжеж, ненадійно, — не відповів на його запитання Павло, — коли навіть такі, як ти, починаєте підспівувати комуністам. Яка може бути надія? Але настане час, і тоді запитатиметься. Кожен матиме відповіді за свої вчинки, — глянув на господаря, але той сидів, не піднімаючи очей, длубався в кришениках сала та огірків.

— Нікому я не підспівую, а тільки... Та ви хоч чули, що в світі робиться? У Львові он...

— А що у Львові? — поцікавився Чарнецький.

— Та всіх, які були там, провідників схоплено, суд за судом...

— Борня, — мовив Чарнецький. — У пій без жертв не обходиться.

— Так, але ж...

— Але ж, але ж, — обірвав Стедика Жилюк. — Позалазили в зачіпки, спідницями позакривалися й моралі отут розводите.

Певне, стривожена його тоном, заворушилась за перегородкою Гафія. Павло притишив голос, заходив по кімнаті. Кроть його ма, уже світає, а вони так ні до чого й не домовились, лясні точать. Небезпека, суди, смерті... Взяти б та всипати цьому Стецику, аби пам'ятав до нових вінників, то менше базікав би. Ач, політик, холера б тебе взяла! Розумник!

— То що? — різко зупинився біля господаря. — Дійдемо якоїсь згоди?

— Я вже сказав: можете перепочити, ніякого схрону в мене немає, отут-о й перебудете. День благословився, куди вам.

Це було зрозуміло й без нього — у віконце, що, певне, виходило кудись на задвірки, вже пробивався ранок. На хуторі горланили припізнілі півні, десь недалеко поскрипував колодязний журавель, і монотонно, наганяючи сум, ревли корови. Жилюк на мить притих, став, заслухався, — щось близьке, до болю рідне вчулося йому в тому ранковому гомоні. Рідне і вже неповторне, для нього перальне, по суті, неіснуюче. Бо навіть це, усім доступне, він може слухати крадькома, з оцього ось сховку. Мов мрець.

Павло озирнувся, господар і посланець сиділи у тих самим позах, певне, нічна розмова не навіювала їм нічого відрядного.

— Ну, ви собі тут облаштовуйтеся, — врешті підвівся Стецик. — Коли є якась потреба, то ходім, покажу — де. Бо вдень не бажано було б нікати навіть двором, — додав од порога.

Павло метнув на нього злий погляд, однак нічого не відповів, а Чернецький устав, мовчки вийшов за господарем. «Ус... я панич, — подумки покепкував зі свого поплічника Павло, — тонка кишка, не тримає».

День видався бездошовий, і Стецик, зрадивши йому, а ще більше нагоді вирватися з дому, від непрошенців, з самого ранку зайнявся городом. Наказавши Гафії нікуди не відходити, бути на чатах, аби ніхто сторонній не забрів до хати і не виявив їхніх ночувальників, він неспіхом сховався на подвір'я бригади, випросив коней і зачав поратися біля гною. Гною набралось чимало, скоро орати, то поки вивезе та розкидає, буде й гаразд.

На бригаді на всяк випадок затримався — послухати, чи не говорять чого селяни, чи, бува, не бачив хто пічних

гостей. Але все було тихо, чоловіки зійшлись, перекурили гуртом, поговорили і розбрелися.

— Коб ти отак про загальне дбав, як про свій город,— кольнув Стецика бригадир, одначе докір його прозвучав більш для годиться, Стецик щось на нього відповів, перевернув на жарт, і на тім порішили.

Коченята були гарні, з зими вийшли не підупали, та й пипі нагородвані добре, проте Стецик також підкинув їм мішанки, постояв з годинку, аби згаяти час. Додому він повернувся, коли сонце підбилося, стало над лісом, до двору не заїздив, спершу зайшов сам, аби переконатися, чи все гаразд, аж потім розчинив ворота.

Город чималий, обсадженою вербами смугою тягнувся до річки, губився у верболозах. Стецик неспіхом накидав вилами перепрілий за зиму гній, розвозив по городі. Земля ще як слід не протряхла, вантажений віз грузнув, колеса залипали,— після кожної ходки давав коням перепочити. Ополудні, розігрітий теплістю, гній запарував ще дужче, подвір'я вповнилося стійким його запахом, що — з подивом зауважив Стецик — будив передчуття справжньої весни і весняних клопотів. Кілька літ він був од цього відірваний, увергнутий в інший світ, інше середовище, де все це могло бути лише в згадках, у споминах, де не орють, не сіють, споконвіку шумить тайга, пахне лісом, свіжою тирсою, а барачні ночі вповнені задухою, людським хрипінням, сонними людськими скриками. Про що він думав тоді чи каювся? Думав про все, шкочував, що так воно вийшло, проте, здається, не каюся. Каяття не було, його витискало якесь нереальне, нездійсненне бажання повернутися в ті недалекі часи, дні, коли були його воля, його жадання, наказ. О, повторись те, він би показав декому, де раки зимують! Надто оберегав він себе, уникав зіткнень, коли треба було... Втім, то була маячня, спроба хоч якомсь виправдатися перед самим собою, перед власною совістю... Напевне, він знову повівся б так само, бо людина певладна легко міняти свої звички, вона в полоні їх. Бо коли б так, коли б оті його роздуми дали якісь плоди, якісь наслідки,— не уникав би оцих, не водив би їх за ніс, навпаки, шукав би з ними спільності...

Надвечір, коли Стецик підчищав у хліві, до нього зайшли. Ті, двоє. Напружені, злі.

— Бог поміч, хазяїне.

— Спасибі.

— Міг би й гостей запросити на допомогу, а то запер на цілий день.

Відчув недобре в їхній поведінці, промовчав.

— От що, — сказав Павло, — нам потрібні коні. Поїдемо. Стецик підбирав кізляччя, вражений несподіваним поворотом справи, мовчав, міркував, як йому бути.

— Або підвезеш нас.

Стецик перестав орудувати вилами, підвів погляд.

— Нікуди я з вами, хлопці, не поїду, — мовив. — І коней не дам. Вони не мої, ви ж їх не повернете. А з мене спитають:

— Скажеш — хтось захопив.

— Як це: з двору і захопив? Хто повірить? Може, «яст-рубки»?

Хлів стояв із причілкового боку, трохи віддалік, все, що в ньому робилося, з хати було видно. Ті, що заходили, навмисне чи випадково прихилили двері, і Стецик зрозумів, що зараз необхідно їх відчинити, відчинити якнайширше, навстіж, аби в разі чого гукнути, покликати на поміч. Він обійшов корову, спробував було підступитися до порога, та Павло перепинив його.

— Стій, — наказав, і тієї ж миті Стецик відчув, як чийсь руки ззаду залізною схопили його за шию. Він іще встиг зрозуміти, що то Чарнецький, спробував вирватись, але гострий удар у тім'я позбавив його і сил, і свідомості.

10

Степан Жилюк уникав поїздок до Великої Глуші, Рідне село, з дитинства знайомі місця викликали в нього бурю почувань, ятрили душу. Найбільше ж — утрата батьків. Утім, часто важко було визначити, що саме спричиняло біль у його серці, — смерть рідних чи загибель дружини і малого сина. І те, й друге озивалося з однаковою силою, що з роками не згасала, не слабла, а ніби дужчала, якимось чином обновлялася, завдаючи душевних катувань.

Жив Степан самотньо, одинаком, що нерідко ставало предметом товариських розмов: мовляв, так судилося, така, видно, доля, не ти перший, не ти останній, пора, чоловіче, женитися, приставати до берега, бо як його за наших обставин холостяком? Хто правильно зрозуміє, а знайдуться й такі, що клепатимуть язиками казна-що, хіба мало

їх, котрі приглядаються, пильнують найменшої необачності, аби ославити, пустити плітку, бо чоловік ти не рядовий, завжди на видноті...

Слухав, згідливо кивав головою, розумів, що, звичайно, життя його колись має переінакшитись, а в душі не міг переламати себе, все в ньому повставало навіть при гадці, що на місце Софії прийде хтось інший, хтось інший зустрічатиме й проводитиме його, обійматиме й цілуватиме, з кимсь іншим муситиме ділити найсокровенніше; Софії, що стільки літ виглядала його, вірила щасливій їхній зорі... Чому воно так?! Чому людина, яка над усе прагне життя, віддає на його вітвар найдорожче, неодмінно має гинути, складати крила, навіть не причастившись тим, в ім'я чого ризикувала, не раз ставила на вагу власне здоров'я, благополуччя, зрештою, усю себе до остатку? Що це, законмірність, випадковість чи просто прикрість? Чи логічно це? Чи не справедливіше було б стелити той шлях тілами нечестивців, що, знехтувавши всілякі принципи гуманності, чинять розбій і насильство?.. Як би змінився світ! Як же легше в ньому жилося б! Як поменшало б сліз...

Роздуми, що до них уже звик. Та й нуртували вони в ньому постійно, невідвратно, раз народившись, здається, ніколи не полишали. Надто коли йшлося про Велику Глушу. А що згадки про село, найбільш потерпіле від окупації, були часті, то й думки щораз навалювалися дужче, і він, зрештою, почав сприймати їх ніби збоку, мовби сторонній. Авжеж, вони непутили його, збайдужити до них він не міг, однак звикнути — звик. Щоправда, з'являлися в них якісь нюанси, прикрі чи радісні, і залежно від того снувалися Степанові розсуди. Ось і цієї весни, яка мало чим відрізнялася від торішньої й позаторішньої (давай посівну, тягло, реманент, позику), узвичаєний плин господарських та особистих турбот порушила ота пожежа. Не знайшли палія, подію вже ладні були зарахувати до випадкових, як на тобі — Стедик. Тут уже не випадок! Це злочинство, якого давно, принаймні кілька останніх років, не чинилося. І викопавці його відомі. Сумніву не може бути. От тільки хто? Хто і де вони ховаються? Свої, місцеві, чи зайшли?.. Це вельми важливо. Чужі прибилися, десь викурили їх, та, як не піймаються, подадуться далі, нині не ті часи, щоб засиджуватися па одним місці, а тутешні... Звичайно, це не прямий його клопіт, є спеціальна служба, однак бути байдужим, поклатися тільки на когось він не можє. Господареві до всього діло.

Степан сидів за невеликим, нічим не прикритим столом президії, за яким тіснилося іще двоє — Устим Гураль і зовсім незнайома йому дівчина, вчителька, що приїхала до Великої Глуші восени, — і ледь примруженими од тьмавого світла очима вдивлявся в односельців. Малувато ж їх зосталося! Надто чоловіків. Одних побили фашисти-карателі, як палили село, інші загинули пізніше на фронті, тільки й зосталося десяток-півтора. А було ж... Як зійдуться, бувало, на празник чи з якої іншої притичини, — майдан сіріє од свиток. Чи й на сіножать вийдуть... Або як стрічали їх, визволителів, у тридцять дев'ятім. Де й веселощів тих набралось! Мовби з інших світів привалило люду...

Еге ж, а нині от... ні чоловіків, ні села. Прокотилася війна сюди та туди, і вигибло люду, пропало добра. Колись хтозна чи й заживилось би заново, чи не зосталося б усе згарищем, а тепер стебло по стеблу, паросток за паростком одростає, одходить. Ось уже й про школу мова — пора, мовляв, цього літа скінчити, скільки ж його по тих закутках видіти; й про посівну — тракторів треба, сортового насіння...

— Наше діло просте, — казав, стоячи збоку столу, Грибов, механізатор, і Жилюк мимоволі заслухався неспішною його річчю. — Нехай собі там різні черчіллі залякують новою війною, а нам би посіяти гарно, аби хліб був і до хліба. Я так гадаю. Держава наша міцна. Та й ми... вистояли, гарячу вистояли війну, «холодну» й поготів пересилимо. Нам би, Степане Андроновичу, хоч одного тракторця, багато не просимо, хоч одного та пару сівалок, бо землі ж, самі знаєте, за війну запустилися, треба їх обновляти, а руками ладу їм не даси. Ге ж, так я кажу, люди? — звертався до присутніх.

— Так, так, Миколо, — перший же й підтримав промовця Гураль, — та ще б запчастин, Андроновичу. Ти вже як свій, сільчанин тобто, поклопочися, не відмов землякам.

Жилюк усміхнувся: знайома річ! Куди не піди, куди не поїдь — одне й те саме, наче зговорилися. Усе ж йому приємні були ці претензії, гірше почувалося б, якби їх не було, якби селяни мовчали. Бо коли просять, то, отже, не байдуже їм, уболівають. Жаль тільки, що його виконкомівські можливості надто обмежені, надто малі в них резерви, власне, ніяких. Коли щось із техніки поступає, то не затримується, одразу йде в господарства. Звісно, Великій Глуші має бути особлива увага. Тут вони мають рацію, і

не тому, що земляки, односельці, а що геть сплюндровані, знищені.

Так і сказав їм. І додав: усюди зараз нелегко, країна встає з руїни, треба напружитись, вишукувати місцеві можливості...

— Себто корівок запрягати, самому підсоблять?

— І корівок, як прикрутять.

— А нехай його шпак трафить!

Трудні нині розмови! Трудні. Господарства ще бідні, допомогою всіх не охопиш... Тягнуть люди. Бува, й нарікають, а тягнуть. Така вже селянська доля: живеш на землі, діли з нею і радощі, й біди. Війна не війна, засуха не засуха, а жити треба, життя не спиняється. Ори її, земельку, копай, засівай хоч слізьми гіркими, аби хліб, аби їжа. Певне, нема в світі робітника, чия доля була б примхливіша од хліборобської. Великого треба терпіння, великої мужності — рости зело. Великої любові до самої землі. Без них ліпше не берися...

Промовляла Марійка, братова — на фермі працює дояркою, за поліпшення поголів'я корів рагує, а Степанові думалось — скільки ж то виїхало звідси, з опих ось земель, до канад та америк шукати легшої доли! Чи повернуться коли до рідного вирію, чи докладуть рук до того, чого сподівалися, ждали?.. Гай-гай! Заки море перелечу... Може, кому й поталанить...

Деся ж й Павло, грішна душа. Перекапустив собі життя, пустився берега... А може... може, й нема вже. Одержав два метри «самостійної» і вгомонився... Ех, Павле, Павле. Не було на тебе управи. Наритників не було. Чи батога доброго, батьківського. Залили тобі мізки тим трунком, спаралізували, і пішов ти мов окаянний.

Нагадалася зустріч — там, у штабі оунівців, звідки заледве утік, і Степан болісно скривився. «Я тебе не знаю, ти мене». І це брат братові... Чи хоч кається, коли живий? Мав би, мусив би, пора ж збагнути. А що, як він... Але ні, ні! Досі б не витерпів, обізвався. Як можна без людей, хоча й завинив перед ними, без землі? Краще в могилу...

Степан іде погомонів з людьми, — свій же, то стільки всякої всячини! — пообіцяв Гуралеві зайти пізніше додому і разом з Марійкою, що не відступала, чатувала, аби ніхто не перехопив його, газиком подався до старого жилюківського обійстя. Воно зустріло надвечірньою тишею, сторожкою і важкою, мов польове передгроззя, якоюсь незвичністю і таємністю. Чи, може, то йому тільки здало-

ся. Тому що давно не був, одвик, хоч і має його завше перед очима. «Добри вечір, мамо»,— чи то сказав, чи то лишень подумав Степан, ступаючи на подвір'я. У відповідь сумно зітхнув у верховітті дерев вітер. Степан пристояв посеред колишнього двору, бо нині він був не такий, Андрій вигородив його жердям по-своєму, прислухався, однак нічого іншого слух його не вловив. «Певне, звідси виглядала мене. Од воріт. Он і стежка та збереглася. Мамо, мамо! Чи оплатимо ми коли-небудь свій перед вами борг, чи отак і ходитимем вічно?..» Серце взялося щемом, і Степан не поспішав гасити його. Синам, що не вберегли батьків од наглої смерті, належить довіку носити смуток. Це, певне, єдине, чим вони можуть спокутувати свій гріх. Хоча... чи велика його провина в тому, що загинули мама і тато? Якби сидів біля них, то хіба обійшлося б інакше? Хіба міг би мовчати, терпіти наругу?.. Не такі Жилюки! Всяк по-своєму, а повстають, бунтують, і не дай бог потрапити під ту гарячу-руку злостивцеві. І вмирають, бачся, кожен по-своєму. Мати — так, батько — інак, Яринка — іще інакше... Андрій — нащо вже малий був та недорослий, а й той не пасував... От тільки Павло... Власне, й він прийняв самостійний рішенець. Правда, помилковий, хибний, злочинний...

— Степане Андроновичу, заходьте... Ходіть до хати.

Хто ж це? Голос не Марійчин, у тієї грубіший, на фермівських протягах остуджений, а це... Вона, ота, що сиділа поруч за столом, писала протокола? Вчителька?.. Степан і здивувався, й зрадів чомусь. Що вона тут робить? Так просто навідалась чи...

Підійшов до ганочка.

— І ви тут?.. Як же вас звати?

— Галина Микитівна,— зашарілася.

— Вони в нас живуть,— нагодилася, пояснила братова, — з саміської осені. Одколи ви не були,— осміхнулася.

Так, так. З самісінької осені. Півроку чи й більше не був він у Великій Глуші, обминав чи не обминав, а путь не лезала сюди,— не його куц, іншого уповноваженого.

— То заходьте ж. Ось-ось і Андрій нагодиться, певне, вернулися вже з Копаня.

— Добри вечір же вам у хату.

— Спасибі. Ніяк не докінчимо,— міркувала молодича.— Добре й так, у людей ондечки гірше. Нам хоч гуртома, а стяглися.— Вона говорила, поралась біля печі, де вже гоготіло, булькало, пахло смаженим.— То оце й учительку

прийняли на врем'я, бо куди ж їй, тіснота кругом, а нам з Андрієм ніби й привільно. Аж не по собі якось — така од усіх увага.

Степан ходив, роздивлявся — одна кімната, вітальня, друга...

— Здалеку до нас, Галипо Микитівно? — запитав дівчину, що допомагала Марійці.

— Із Вінниччини. Педшколу закінчила, й поправили. — А сама тоненька, гнучка, мовби стеблина, і волосся заплетене в дві коси. — Нас кілька приїхало в район, мені випало сюди.

— І як, не скучаєте?

— Було б коли! — відповіла за неї Марія. — Їх тут, окрім що в школі працюють, і агітаторами поробили, й лікнеп доручили. Усе на них.

— Ну це вже ви занадто, Маріє.

— А що, може, не так? Може, позика без вас обходиться чи агронавчання?

Степан засміявся.

— На те вони, Маріє, й пародні вчителі, до всього повинні докласти рук. Щоб учити, треба знати, а щоб знати, тре самому все спробувать... Нічого, — підбарборив жінок, — ось закінчимо школу та клуб, кінофікацію — не гірше буде, ніж десь.

— Е-е, коли то ще воно буде?

— Буде, Маріє, буде.

«І нічогісінько старого, вітцівського. Ні речі якої, ні фотографії... Все постаралися стерти, спалити фашисти. Щоб і сліду не зосталось».

Підступив до столу, де лежали книжки, узяв одну. «Буквар». Клітинки літер, склади, слова... «Тато». «Мама». «Вітчизна»... Так починається життя. І нікому ніколи не здолати народ, що ставить поруч ці слова, ці поняття. Тато — Мама — Вітчизна... Тримав стару, потерту книжечку, а серце бралось радістю, щемом, болем. «Вона так само вчила дітей... Вчителька Софія Совинська...» Згадка обпекла душу, на мить зціпила Степана, і він поспішив відкласти підручник, аби припинити, обірвати спомини, не дати їм бодай цього вечора заволодіти ним.

По вечері вони з Андрієм довго гуторили. До Гурала Степан вирішив навідатись уранці — брат припізнився в дорозі, та й розмова вийшла довгенька. Еге ж, хтось таки тиняється побіля села, никає...

— Розумієш,— оповідав Андрій,— побачив я ті сліди і не можу успокоїтись. Кому забагнулося дивитися старі наші землянки? Так просто ніхто туди не подається, бо що там ніпі робити. Та й знати їх треба, випадком туди не потрапиш. Ти там підкажи кому слід...

З дороги, втомлений, кліпав очима, намагався триматись, а сон морив його, і Степан врешті-решт поклав розмові кінець.

— Гаразд, давай спати. Ключеш уже носом.

А сам іще довго крутився, перебирав у пам'яті — хто знав про те партизанське пристанище, кому справді знадобилося воно зараз, по кількох роках?..

11

Коні відчули чужі, незвиклі до віжок руки, схарпуджено вирвалися крізь розчахнуті ворота за хутір, у ранній вечірній присмерк. На возі, ще не просохлому від гною, сяк-так притрушений з'їдинами, лежав Стедик, а втікачі попричіплювалися з обох боків на полудрабках. Правив Павло. Стедик, хоч і мертвий, весь час підскакував на вибоїнах, наче хотів звестися, присутність трупа пагадувала про небезпеку, що вичатовувала їх і, власне, ніколи не полишала, зримою й незримою тінню ходила по п'ятах.

— Тру-у! — раптом осадив коней Павло.

— Що таке? — тривожно обернувся до нього Юзек.

— Кроть його ма! — найперше вилаявся Павло. — Ти не відаєш, нащо ми возимось з оцим ось трупаком? — кивнув на мертвого.

— Що маємо з ним робити?

У голосі Чарнецького ледь забрипіла непевність, Павло одразу вловив її, зрозумів настрій напарника і внутрішньо закипів ще дужче.

Він і сам поки що не вирішив, як справді чинити далі, але на відміну од Юзека відчував крайню потребу діяння, і це у власних очах додавало Павлові зверхності, підстав поводитися вільно, незалежно, наче й не було при ньому представника з тієї сторони. «Це стерво досі почуває себе паничем,— зрипула думка.— Приїхало, мов на вакації. Дай йому притулок! Забезпеч його сим та тим... Дзуськи! Скінчилось. Минулося ваше, пане Чарнецький. Ніпі ми рівня».

Коли б його, Павла, хто запитав, чому внутрішньо повстав саме проти нежданого свого гостя, він, певне, не відповів би, подивувався — справді, чому? Злість кипіла в ньому до всього: до Юзека, що так несподівано потривожив своїм візитом, до Стедика, що, бачте, припоровився до нової влади, до самої тої влади, що з дня на день міцніла, пускала глибоке коріння... Найперше ж, здається, ненавидів себе. За невлаштованість, спротив усьому, що чинилося поза його волею, з чим уже не можна було не рахуватися, але й сприйняти що він отак-от просто не міг. І за оце ось, конкретне: двоє ж їх, пальці обох zostавили сліди на Стециковій шиї, а думати має один.

Проте справді: куди його? Що з ним робити? Хоч би заступа були захопили... І взагалі: як з кіньми? Тягти їх далі, липати по собі сліди?.. Безглуздя ж, кроть його ма!

Стояли у вибалку, оддалік від дороги. Коні насторожено косували очима — людська озлість передавалася їм, певне, з тону розмови, нервозності, що відчувалася у поведінці двох незнайомих, зрештою, з пізнього, проїнятого провесняною вільгістю вечора, коли їм, коням, належало бути в стайні, хрумкати запашне сіно або ж ласувати запареною на солодошах січкою чи половою. Мрячило, на спітнілі кінські крупі рясно осідала холодна мжичка, вони брижились, намагаючись позбавитися того неприємного відчуття, нетерпляче переступали з ноги на ногу.

— То що? — вимогливо запитав Павло. — Чи отак і чаптимем, поки з'являться «яструбки»? Чого ж вас там навчали?

Чарнецький нерозуміюче дивився на вимушеного свого спільника. О, коли б не ці клятві обставини! Він показав би, він знає, що і як діяти. Насамперед позбувся б тебе, позбувся б як свідка.

Однак — час не жде. На хуторі вже, певне, похопилися, переполошилися і з відсутності Стедика, і з пропажі коней. Варто було так само покінчити з старою, — вона, хоч нічого й не бачила, ніби не бачила, одразу наведе па слід... Скільки ж минуло часу? Година, дві?.. Ще не пізно. Вона, певне, гадає, що Стедик повів коні до стайні. Поки мовчить, але ось-ось...

— Отуди його, — зрештою кивнув у темінь Юзек.

— Він же там не потоне.

Неподалік, за кущами, вгадувалася заросла очеретами річечка. У ній справді можна було б утопити тіло, але ж сам забр'юхається. Де потім сушитися?

Зволікати, однак,— означало піддавати себе невиправданому ризику. Належало діяти. негайно, переконано. Такий закон успіху, розраховувати на нього повною мірою, щоправда, не доводилось, але то була їхня таємниця, кожного зокрема, бо висловлювати її вголос жоден із них не наважувався,— це додало б нових ускладнень, труднощів, яких і без того не бракувало.

Павло дістав рептуха, що лежав у передку, кинув на землю.

— Бери,— підступив до воза, розгріб у сїні тіло.

Чарнецький зупинився, мовби вагаючись, почуття огиди, бридливості давким клубком стисло йому горлянку.

— Бери... твою мати! — зле просичав Павло.

Тіло було ще тепле, м'яке, податливе, однак явно не по рептуху, і вони заледве його туди вбгали.

— Отак,— важко відсапувався Павло,— перш як що зробити, варто поворушити мізками.— У глибині душі він мовби картав себе, що піддався непродуманій Юзековій акції, зрештою, з Стециком можна було знайти якийсь компроміс, залакати, чи що, але не вдаватись до вбивства. Нині ж це викличе переполюх, усі районні (та й обласні) енкаведисти кинуться шукати вбивцю, бо Стецик не так собі, він на оці. А коли почнуть пішпорить, то й знайдуть. Це вже напевне. Як он у Львові. Не такі, не такі мали вишкіл, а пішли один за одним...

— Наша влада має бути жорстока,— мовив Юзек, повторюючи сто разів чує Павлом.

Так і кортіло відповісти, що треба ж мати ту силу, щоб назвати її владою. Убити з-за рогу чи задушити кремпулькою — це, пане, ще далеко не все, до влади вам, та й мені з вами,— як од землі до неба.

Сопучи, провалюючись у баговинні, відтягли рептуха до кущів. Під одним з них Павло помітив невелику заглибину, ногою зіпхнув туди тіло.

— Прикидати треба,— мовив і перший зірвав жменю якихось стебел, жбурнув на їхню недавню пошу, що горбатилася під кущем верболозу.— Більше давай, не жалій,— наказував Юзекові.

Удруге в своєму житті ось так ховає Павло свого колишнього однокашника. Ховає, вважає, по-собачому, по-тай, без зайвого людського ока, без могили. Уперше сталося після бою під Глушею, коли застукали їх партизани, і якась випадкова, сліпа куля вцілила загонового, і вони ховали його при дорозі, поспіхом, бо відчували погою;

вдруге — оце... Різниця хіба що в тому, що тоді, того разу, смерть була ніби закономірна, все-таки в бою, а нині вони заподіяли її чоловікові, хоч на це, як твердить Чарнецький, і мали підстави.

Не раз цієї доби Павлові нагадався Стецик тієї пори, партизанської: молодий, дужий, незмордований боями та злигоднями, що радив і йому глядіти однієї округи й не рипатись. Скільки тоді було в ньому гонору, певності... «І отак ось...— подумалося.— Свої ж зціпили на горлянци пальці — й гаплик. І кинули, мов непотріб, у багно...»

Спомин був не з приємних, і Павло скористався нагодою позбутися його.

— Що, грузько? — насмішкувато запитав, почувши, як Чарнецький шубовснув ногою в воду.

— Пріч звідси, — замість відповіді невдоволено сказав Юзек.

— А куди? — мало не реготнув Павло. — Може, на хутір, обсушитися? — Недавнє напруження, здавалося, переросло в ньому в якусь незрозумілу безтурботність, йому все раптом стало байдужим — і Чарнецький, і Мирослава, що, певне, побивається за ним, і «самостійна», що маячила всі ці роки, ніби яке наслання, і навіть власна доля.

Чому він тут, на оцій ось стужі, мокречі? Заради кого або чого? Людина він чи звір, дичак, як назвав його колись той львівський професор? Коли людина, то чому ховається, уникає собі подібних, чом не вийде, не стане, не скаже: ось я, люди, сякий-перетакий, робіть зі мною, що хочете, а без вас я не можу. Коли ж звір, нелюд, то й дорога одна — у пуцу, а там як вийде, до першого «яструбка», першого стрілу. «Цікаво: чи буду захищатися, коли доведеться?..»

— Я представник і вимагаю до себе належного ставлення, — заявив Чарнецький.

— Тихо будьте, папе Юзек, тут навіть коні уміють слухати. Матимете нагоду переконатися...

— Але ви витягли мене з міста, ви обіцяли сховок. Де він? Чому ми стоїмо під дощем? У нас коні...

— От-от, коні. Може, вчинимо напад на Глушу чи Копань? Такий собі кавалерійський наскок... Наполохаємо совітів і назад, у теплі скрони. Вони ж нам приготовлені, чи не так? А коней у стайню...

— Що за тон? — обурився Чарнецький. — Провід розраховує на вашу підтримку, а ви блазнюєте.

— Хто як може, пане Чарнецький. На цьому світ стоїть. Давайте ліпше подумаємо, як нам справді бути. Ніякого схрону в мене нема. Надія була на цього ось,— кивнув на куці.— Що ви пропонуєте? Я жду ваших розпоряджень.

— Треба шукати сховку.

— Але де?

— Ви краще знаєте, ви тутешній.

Він пам'ятав ті землянки, де колись базувалися, але не хотів показувати, відкривати їх Чарнецькому, тримав про чорний день.

— Припустимо, знайдемо таку місцину,— сказав.— Однак що там будемо трускати? Запасів нам ніхто не пристарався, а за божим духом не виживемо до прищестя ваших рятівників.

— Де можна роздобути їжу? — запитав Юзек.

— Ну, в магазині, крамниці... Де ще? Були б у Копані — завів би до ресторації.

— Пся крив! — вилаявся Чарнецький.— Тут, на хуторах.

— А який гарант, що не напоремося на «яструбків»?

— Вони в кожній хаті?

— Так, пане...

— Облиште це своє дурне «пане»! — обірвав Чарнецький.

— Але ж для мене ви — пан. І тоді були паном, і нині... Пан представник.

— Друже представник,— наголосив Юзек.

— Хоч би й так, все одно зверхник. Ви ось щойно зустріли мене, а вже вимагаєте... Втім, масте рацію. Бидла без пастуха не буває. Ще раз нагадую, друже представник: веліть, що чинити, бо ми, здається, достоїмося отут...

— Ми повинні скористатися кіньми. Потім відпустимо, а пині...

«Так, так, він має рацію, цей графський виплодень. Коней належить відпустити, але й не скористатися ними — безглуздя. І чим швидше, тим краще. Але як, як?.. Де справді роздобути харчів? Хіба що...»

— Поїхали,— рішуче ступив до воза Павло.

Іншого засобу в них нема. До Стедикової! Паскудити, то принаймні в одному місці, де — на випадок чого — знаєш ходи й виходи. Старій вони скажуть, що Стедик з ними, на акції, велів дати харчів... Зрештою, там буде видно.

Підхльоснуті віжками застояні коні чимдуж помчали до хутора.

Звістка про певідоме зникнення Стеценка не була несподіваною. В краї траплялося, що колишні бандити, не помирившись або ж зводячи старі рахунки, вкорочували один одному віку. Бувало, й хтось з потерпілих, їхніх рідних чи близьких потай виконував негласний, однак невмолимий вирок. Так сталося, наприклад, у Вільхівці, де одного зимового дня знайшли замерзлого в ополонці колишнього бульбаша, що здався владі, і влада пощадила його, дотримала свого слова. Бульбаш стояв сторч головою, можна було подумати, що він п'яним поліз напитися і шубовснув у воду, однак ні Степан Жилюк, ні начальник районного КДБ Малець, ні будь-хто інший не припускали цього. Хто-хто, а вони знали причину тієї смерті, бо, перш ніж здатися, бандит не одному залив за шкуру сала. Щоправда, прямих доказів його участі в езекуціях не було, за те він одержав би по заслугі, все ж хтось таки вичатував, відомстив, не лишив зла безкарним.

І ось — Стеценк.

З протоколу допиту його дружини було відомо, що напередодні зникнення чоловіка у них ночувало двоє незнайомих, які відрекомендувалися міліціонерами. Стара їх не бачила, однак свідчить, що вони допізна гомоніли за пергородкою, вдень нікуди не виходили, а чоловік заборонив їй до них звертатися, мовляв, вони у секреті. Наступного вечора вони з Стеценком двічі кудись виїздили. Чоловіка вона вже не бачила, за другим разом її викликали, сказали, що відправляються на якесь завдання, і зажадали харчів.

— Схоже, що під носом у нас орудує група, а ми гав ловимо, — кинув Степан.

— Степане Андроновичу, — здивовано зиркнув на нього Малець, — ви ж знаєте...

— Я знаю, що ось-ось у поле, бандити залякують людей, аби зірвати посівну, напевне, вчипять ще якусь підлогу...

У його тоні відчувалася роздратованість, однак не йому, Мальцеві, було зважати на цеї, адже ніс пряму відповідальність за організацію боротьби з залишками оунівців.

— Не розумію, — вдав ображеного Малець і нервово закрив теку. — Робимо все, що в наших силах. Організували цілодобове стеження за садибою Стеценка, попередили місцевих жителів...

— В урочищі Поташня побіля старих партизанських землянок лісоруби бачили сліди,— перервав його Жилюк.

— Так, ми були там,— поспішив запевнити Малець.— Степане Андроновичу...

— Що там ще?

— Ходять чутки...— зам'явся Малець.

— Я слухаю.

— ...Ніби ваш брат, Павло, десь тут переховується,— домовив Малець.

Залягла тиша. Степан нервово вийшов з-за столу, під його важкою ногою зойкнула й затихла мостина. Так. Те, чого він підсвідомо чекав, чого остерігався, сталося. Довго обходили його ці правдиві чи неправдиві чутки, довго від них його оберегали, та вони ввірвалися. Ввірвалися в душу, мозок, у щоденні великі й малі турботи. Добре чи погано, що приніс їх саме Малець?.. Певне, краще, ніж це зробив би хтось інший. Од когось іншого він, мабуть, зажадав би пегайних доказів, можливо, й не стримався в гніві.

Жилюк раптом зупинився, навіть розстебнув сорочку, запитав здавленим голосом:

— Це перевірено? Факт чи... просто чутки?

— Диму без вогню не буває. Роки йдуть, за давністю багато чого забулося, проте розмови про Павла чомусь не затухають. Хтось підігріває їх.

— І де вся аргументація? — стримуючи хвилювання, запитав Жилюк.— «Диму без вогню не буває...» В такому разі, дозволено запитати: чому райвідділ не розслідував, не дав об'єктивних даних?

Заглянув секретар приймальні, запитав — чи нема яких невідкладних справ, бо робочий день скінчився, він іде до дому. Жилюк одразу не відповів, подумав мить, мовби зважуючись на щось, зрештою кивнув.

Задзеленчав телефон, Степан потягнувся рукою до тумбочки, де стояв апарат, однак трубки не зняв. Виждав, поки дзвінки стихли, й домовив:

— Гаразд, мабуть, обміркуємо це питання на бюро.

Мальця належало відпустити, відпустити навіть з тих міркувань, аби не був свідком опієї його розгубленості. І він вчинив так, сказав, що справді повернеться до розмови найближчими днями, йому ще необхідно порадитися з Кучієм...

Капітан зібрав папери, попрощався, і Степан лишився на самоті. Тільки тепер зауважив, що звечоріло, по-зимо-

вому короткий день скінчився, належало б іти додому, однак... Втім, не це, не особиста невлаштованість гризла нині його, а оте, почуте, що зненацька прибилося, перевернуло душу. Звісно, Павло не міг зникнути безслідно. Не міг утекти й туди, в закордоння, — не той характер! Затятий, клятий, він і пішов тим, як йому здавалося, своїм, власним, а виявилось — хибним шляхом, аби бути тут, на своїй землі, мати її доскочу і ні з ким не ділити...

Денний гомін потроху влягався. Тільки од станції, від залізниці, вряди-годи широкою тугою хвилею долітав шум потяга.

На ніч поїздів збільшувалося, головним чином вантажних, вони мчали без зупинки, стрясаючи своїм гуркотом старі пристанційні пакгаузи, недалеко будинки, що поодинокі стирчали серед порослих бур'янами куп каменю, цегли, бетону.

Степан пройшовся кімнатою, розчинив вікно. Прямо перед ним, метрів за п'ятдесят, темними кучугурами лежали бетонні брили — рештки православного собору, де — за переказами — відбувалася відправа по навіки спочилому князю Андрію Курбському. Степан зрадив цій мимовільній, зовсім не пов'язаній з його клопатами згадці, що могла відужити од настирливих думок, однак швидко й розчарувався в ній, бо відчув — ніякий Курбський, ніяка історія не заступлять того, що гострим клином увійшло в серце. Вона, історія, якщо й може нині зацікавити, то хіба тільки як зайвий свідок багатостраждальності краю.

До Копаня на адресу «Світанку» прибуло близько тонни посівного матеріалу, і Гураль спорядив за ним три парокінні підводи. Зерно надійшло аж з Підмосков'я, од хліборобів одного з тамтешніх колгоспів, що з ним ось уже кілька років змагаються великоглушани. Звичайно, «змагаються» звучить надто гучно, бо всі розуміють, що сили сторін далеко не рівні, аби сумніватися в переможцеві, волиняни так і заявили під час першої стрічі, однак умови прийняли охоче, бо відчували потребу допомоги у будівництві нового, що наставало замість того, лихосвітнього, навіть згадка про яке досі ціпенить душу. Колгоспи обмінювалися делегаціями, надто корисною видалася поїздка полі-

шуків на чолі з самим головою, — тиждень чи й більше жили, придивлялися до всього та прислухалися, набиралися досвіду. Було те пізньої осені, потім вони обмінялися листами, і ось...

— Устиме, хотів з тобою поговорити про те збіжжя, — зупинив Гуралья того ж дня, як постушила телефонограма, Михтодь Печерога.

— Про яке, чуєте, збіжжя?

— Е-е, думаєш — ніхто не відає, — значливо мовив старий. — Совітуваться мусиш, от що, — аж притупнув ногою. — Ошукують вони тебе, їй-бо, ошукують.

— Та хто, кого маєте на увазі?

— З Підмосков'я оті, хто ж іще, — Печерога підступив уприпул, зашепотів, прискалюючи засльозене праве око. — З якого б це, скажи, дива так розщедритись, га?

Гураль засміявся.

— Ішли б ви, діду, на піч грітися.

— Моя піч до лісу не втече, — образився Печерога, махнув негнучкою рукою, одвів погляд.

Гураль перестав сміятися, сказав серйозно:

— Авжеж, радитись треба. А щодо ошукання, то будьтє певні: в обиду себе не дамо.

Вони розійшлися ніби вдоволені, і Печерога весь день торочив, як він наставив голову, аж поки Грибов не цикнув на нього та по-простецьки не спровадив додому.

...З трьох вантажених тугими рядняними лантухами підвід однією, середньою, правила Катря Гривнячиха, літня жінка. Життя вволю назбиткувалося з Катрі, поводило її по наймах, а голодного переднівку, ще до війни, коли Роман, чоловік її, служив у панському війську, забрало доньку, що, певне, була б уже чиясь невісткою, подарувала бабі онука чи й двох, та воно, життя, й зробило її отакою затятою, до всього беручкою, інколи навіть аж надто запеклою в ділі. Дехто кепкував з Романа: мовляв, живе чоловік і клопоту не знає — жінка й дрів привезе, і сіна накосить, і виоре, і посіє... Катря слухала ті кпини — коли байдуже, коли брала до серця, бо ж правда, людоньки, ой же ж правда! Всього навчило її життя, всім общедрило, окрім талану. Вміє вона і коня запрягти, і косу виклепачь, і плуга нарихтувати, і... та чого лиш не вміє! Не дано їй тільки хоч краєчечком ока заглянути в те, що називається щастям, торкнутися його бодай мізинцем, бодай на одну лише хвилечку. Щоб бути як люди, почуватись як люди, а не скніти весь вік у принуці, не сохнути, мов отой тир-

чак на обіччі, на котрого всі дощі і всі вітри, всі спекоти і стужі.

Перевальцем, з вибоїни у вибоїну, повзе віз, натужно посапують коненята. Обабіч розбитого путівця, густо втиканого округлими скельцями весняних калюж, поля, переліски, болітця. Поля вже прокинулись, супіщане пагорб'я взялося озиминою, а на болітцях, серед розкошланих зимовими вітрами торішніх очеретів та рогозу, густо виткнулися молоді шпичаки. Легким туманцем гойдаються на верболозах котики. Пахне молодою вільготою, бруньками, талою ріллею і ще чимось, що бентежить Катрю весь вік, одколи ступила на землю і чого ніяк не може збагнути. Либонь, нею ж таки, землею. Самою землею...

Чоловіки-підвідчики посплигували з возів, ідуть поруч, курять.

— Зігрійся, Катре.

Це — аби й вона злізла, розім'ялася трохи. Бо проїхали з десяток кілометрів од станції, можна, звісно, й промерзнути... Проте Катрі не хочеться. Одне — кирзяки розбілися геть, так і чвакотить у них, дарма що вранці свіжкі устілки вклала та взула сухі онучі; друге — що добре їй отак-от: тугенькі лантухи, наче підсвинки, на підводі, коненята — хоча й нелегко їм, та ніби розуміють її, Катрин, лад, ідуть дружно, без батога навіть; і ще — втомилася, правду кажучи, як не є, а з досвітку на ногах.

— Спасибі, я таки посиджу.

Мішечків їй нарочито поклали менше, — аби на копей легше, аби справді могла сидіти, не плентатися за возом. І любо Катрі, і чогось тривожно на серці. Чого б же? Усе ніби так, зажили-от, хвалити долю, по-людському. Хоча й натерпілися, сліз отих, поту та кривці пролили, а на власнім полі господарі, ніхто з них тепереньки не збиткує, не глумиться. Самі собі хазяї. Колектив. Нелегко? Авжеж. Бо де ж це видано, аби одразу, вважай, з нічого та щось явилось? Без мозолів тільки ложка тримається...

Якась пташина не одстає, перепурхує з куща на куць, з гілки на гілку, наче норовить заглянути в очі. Чи не душа чиясь? Може, й Оксанчина, середульшої її, що ото з грибів тих... А може... Та, господи, хіба мало на віку смертей виділа?

Пташина обзивається тонким голосочком. «Чого тобі, пташко? Чи, може, віщуєш що?.. Говори, говори». Катря поправляє хустку-циганку з напівобірваними китицями, наче вивільняє вухо, щоб краще чути. До її слуху доли-

нають далекий гуркіт одинокого тракторця — ген-ген поповз пагорком попід лісом, сріблясте дзеленчання жайвора на озиминю, тупотіння коней і якийсь таємничий зітхання. Катря вслухається, однак вгадати, звідки воно, оте шамкотіння, шемрапня, не може. Певне, то просипається земля, думає, душа її — всі оті мавки, лісовики та водяники... Мине ще трохи часу, і загомонять вони, заспівають веснянками, зеленим шумовинням гаїв та луків...

Задумалася Катря. Дорога на вернула їй думи та спомини. І видиться їй перша повесенна весна, оцей-таки, розбитий тисячю коліс шлях. І жінки на ньому, вервечкою... О, бодай не діждати такого. На собі, оклунками, перенесли збіжжя. Прийшло воно звідкілясь по колійці, послали, пам'ятається, за ним фіру, та обламалася. І вони, жінки, на плечах перенесли. По пуду, по два — хто скільки міг. Напівозуті. Ще й Наталочка, донечка, останній їхній з Романом квіт, причепилася: «І я, мамо, і я...» Цитькала на неї, зоставляла удома, а воно вперлося... Звісно, дитина.

...Пошарпаною вітрами журавлиною зграйкою б'ється гурточок жінок. Хто дорогою, хто узбіччям — де твердіше, сухіше. Ідуть десь од полудня, а вже сутеніє! Мрячить. Пообвисали примоклі клунки, давлять каменем плечі.

Поруч із Катрею, тримаючись за материн поділ, плететься дівчинка, схлипує.

— Казала ж тобі — посидь удома.

— Еге, з ким би я там сиділа?

— Не маленька.

Дитинча відстає, натягує поділ материни спідниці. Вітер полоще її, надимає, шарпає.

— Хочу їсти, — хлипає дівчинка.

— Горенько моє. Та яка ж отут їжа? Ось прийдемо, зваримо бульби...

— Їсти-и...

Катря відстає, бере з клунки жменю зерен, дає дитині.

— На пожуї.

Рука їй тремтить, на очах сльози.

— А вони не жуються.

— Ти не спиши, не спиши. Нехай розмокнуть у роті.

Аж степенулася Катря, оглянулася, мовби хто міг підглядіти ту її згадку. «А нехай тобі всячина. Верзється казнащо. Нема, як у людей, щось веселе».

Саме проїздили Гребельку, місцину, де завше багнюка, навіть літньої пори не висихає. Вибалком в'ється струмок,

колись його перегатили, внизу, під гаттю, заклали трубу, та вона, певне, забилася, прочистити нікому, руки ще не дійшли, то й стоїть постійно волога. Завше тут щось трапляється: коли не віз обламається, не упряж порветься, то ще якась халепа причепиться... О! Передня підвода уже й застряла, сіла по самі колодки. Лихо, та й годі! Коли б же хоч трохи далі, то обминула б, а то...

— Вйю! Вйю! — стьобає по конячих спинах підвідчик.

Коні сіпаються, чути, як сопуть важко, пара із піддрів аж б'є струменями, а віз пі з місця.

— Підсобити б їм, — зупинилася Катря.

— Авіжеж, лизь у ту багнюку... Ану, бодай ви!..

Підвода трохи просунулась, не зовсім вилізла, але так, що вже можна її обминути, об'їхати. Не без ризику потрапити в якусь іншу калюжу, однак не стояти ж усім, треба шукати виходу.

— Давай-но, Катре, помаленьку. Отут-о, може, й проїдеш. Та пильнуй, аби не перекинулась.

Вона й сама бачить, що поверни круто — і опинишся у ковбані, усе ж бере коней під гнuzдечку і неспіхом звертає праворуч, попід самими кущами, що розрослися вздовж греблі і повилазили мало не на колію.

— Нумо, коники, нумо...

Лагідний тон Катрі, тепло руки, що торкається конячої морди, чи, може, просто вся ота її стражденність мовби передаються тваринам, і вони слухняно тягнуть за яріпкою.

— Отако, отако... — примовляє Катря. — Іще трішки... ще капелиночку...

І коні, похрюпуючи, вже вибираються на тверде, ось-ось можна буде й спинитися, перепочити, підсобити загрузлим, Катря дякує долі, що обійшлося, як раптом засліпило їй очі, небо, весь світ. Щось відірвало її од гнuzдечки, од коней, вдарило об землю, і вона знепритомніла... А як отямилась, як одганючили її чоловіки, як відкрила важкі, наче не її, повіки, — змеркло світло, змерк день. Тільки й побачила тих, двох їздових, коня, що стояв оддалік... Другого не було, не було й воза.

— Що зі мною, люди? — простогнала немічно Катря.

— Жива — от головне, — вчувся напівзнайомий голос.

Жінку підвели, і вона сперлася об шкарубкий вербовий стовбур. Довго віддихувалася, оговтувалася, а тоді заплакала гірко, надривно. Плач її ціпивив душу, моторошно лунав серед весняного безмов'я, що ото обізвалася знедацька минулою вже війною, обізвалось жорстоко й неми-

лосердно, і двоє чоловіків, сторопівши, стояли безпомічно, не знаючи, що ж їм у такій халені чинити. Нема коня, нема воза, немає й частини хліба, збіжжя, що його везли, аби висіяти в землю.

— Ну годі-бо, Катре, сльозами не зарадиш. Добре, що так обійшлося. Бо йди ти десь позад воза, то й сліду не zostалося б... Певне, протитанкова. Понатикала їх німчура. Всю землю начинили смертю, поганці. Бач, аж коли обізвалося.

Катря плакала. Вже не ридала, тільки хлипала сухо, безслізно, бо де ж і сльозам тим набратися, коли стільки вилито їх на віку. От і пашничка, і посівне, і свіжий ко-ровай з нового...

14

За прадавньою своєю звичкою Велика Глуша прокидалася рано. Як і завше, першими будили її жінки — брязканням відер, дійвиць, неголосною й невелемовною спозарання річчю, що стосувалася головним чином худоби, а вже потім з'являлися на подвір'ях господарі, вистоювали якусь хвилину у роздумі, закурювали чи не закурювали і неспіхом бралися за діло.

Утім, нині, з організацією колгоспу, цей розпорядок трохи порушувався. Чоловіки виходили на вулицю одночасно з жінками чи навіть поперед них і, кому це належало, поспішали до стаєнь, на спільний двір, де вже іржало, мукало, де ніколи не вгавало кувікання, і нічні сторожі, що тільки зараз, здавалося, розпочинали свої обходи, виринали з імли, наче привиди.

Галина Микитівна, вчителька, так само вставала зарані. Жила в молодих Жилюків, і хоч господарства не мала, хоч усе її багатство вміщувалося в дерев'яній скриньці та старому, ще, певне, школярському портфеліку, — роботу собі вона знаходила. По-перше, допомогти Марійці. Коли та, скопившись удосвіта, бігла на ферму до корів, Галина розпалювала в печі, ставила туди звечора приготовлені чавуни картоплі для поросяти й курей, і ще до Марійчиного повернення там уже булькотіло, сичало, бризкало іскрами, на всю хату пахтіло веселим жаром.

— Одіб'єте ви в мене чоловіка, Галино, — жартувала молодиця. — Отак потроху звикне до вас, та й дасть мені одкоша.

Галина шарілася, намагалася й собі відбутися жартом, та це в неї чомусь не виходило, і дівчина червоніла ще дужче, надто — як на розмову погоджувався Андрій.

Літами вони майже однакові, Марійка, щоправда, старша, та це непомітно, різнить їх хіба оте, що одну зробило по-циганському смаглявою, а другу, волинянку, білявою. Південна степова засмага, що віками в'їдалася в плоть і кров Галининих предків, здавалося, найбільше виявилася саме в ній — у лискучих, мов два воронових крила, бровах, карих, з оливковим відтінком, завжди жагучих очах, у густо висипаних на лиці й на шиї родимках. «Певне, й Галкою мене назвали тому, що чорна», — не раз думала дівчина. До чого вже не вдавалася, якими мазями потай не користалася, аби витравити оту чорноту, а вона ніби аж дужчала, з роками проступала сивльніше, і Галина, зрештою, поступилась, здалася. Тим паче, що згодом, як підірбсла, стало не до цього, а нині й поготів. Тепер у неї досить клопоту, лиш устигай. Сама школа чого варта. А ще ж агітаторство, неписьменність, гуртки, всіякі кампанії — од посівної до виборів у кооперацію...

Село тільки відроджувалось, поставало з тої пекельної руїни, вилазило з землянок та недогорілих, сяк-так прикритих соломою зрубів. Його належало будувати заново, зводити в пам'ять тих, хто забив тут перший кілочок, посадив перше дерево, проклав першу борозну, і в ім'я тих, що народились, народяться, аби не вмерла святість цієї землі, її відвічне покликання родити добро.

І як би там не було, які громи та блискавки не звалювалися на людські голови, а життя не спинитись, постійному його плинові не завмерти. У тих, хто зостався, хто вділів у смертельній отій веремії, були діти, і їх належало вчити, бо так влаштовано на світі, що старші, батьки, навчають дітей, передають їм і знання, й досвід, і набуту значною ціною кмітливість. Поліщуки ж з біднівства свого одвели під школу, для науки, одну з кімнат у старому палаці; власне, залу, куди постягали звідкіль лише можна столи, стільці й лави, а на стіні, збиту з розламаних панських шаф, повісили, як і належить, дошку.

З вересня до початку літа юрмилася тут дівтора. Її на диво набралось чимало, хлопчиків і дівчаток, при батьках і сиріт, чіх рідних було розстріляно тої пам'ятної днини, як палили село. Серед них були старші, переростки, що їм належало б ходити десь у сьомий чи воеьмий, і малі, зовсім малі, першокласники, чия шкільна біографія тільки-но

розпочиналася. З цими було легше, вони й слухалися, і вчилися незрівнянно краще, ніж ті, старші. Напарниця Галини Микитівни Люда просто їх не терпіла, при найменшій нагоді виставляла за двері, з-за чого вчительки не раз сперечалися. Галина Микитівна все ж стояла на тому, що переростків так само треба вчити й виховувати, Людмила ж Тарасівна безкомпромісно заявила про намарність зусиль, мовляв, у тих на умі не наука, а гуляння і взагалі в колгоспі он бракує робочих рук, то пехай ідуть, трудяться, там буде з них більше користі.

Галина не була винятком. Коли в об'їздно, куди приїхала за призначенням, їй назвали село, де мала працювати, вона тут же поглянула на карту, що висіла на стіні, і навіть зосталася вдоволена: їхати так їхати! Яке то вже має значення — сто чи півтораста кілометрів од центру? Велика Глуша навіть зацікавила її: серед лісів, у краї, де до кожного її слова будуть дослухатися, бо ж люди там тільки причащаються освітою. Звісно, тоді, в обласному відділі, ніхто не сказав молодій вчительці, що села, по суті, нема, доведеться тулитися у випадкових приміщеннях і що учні з незалежних од них обставин будуть такого ось різного віку...

Галина потай дедалі частіше поверталася до того осіннього вечора, коли в наймолодшого свого брата ночував Степан Жилюк. Ніби нічого такого тоді й не сталося — пу, зустрілися двоє чужих, познайомилися, поговорили... все, як і годиться: він розпитував, бо то навіть входило в його службові обов'язки, вона відповідала. За вечерю, після... Потім приїздив ще раз, і вони вдруге мали розмову, але, здається, ще офіційнішу, суто ділову, бо вона домагалася, аби швидше докінчували розпочату школу, і все, він навіть не подікавився її становищем, хоча й повинен був, бо вчителькам так само потрібний якийсь власний закуток... Все ніби звичайно — і зустрічі, і розмови, однак бентежать її ті зустрічі, ті розмови. І той чоловік. Надто, коли — од Марійки ж — довідалася про його минуле, його нерозрадне горе, що пече його ось уже скільки років. Тоскно заходитьсь серце. Інколи самій дивно: він же й старший, і становищем вищий, і життя за плечима он яке має. Що проти нього вона? Дівчисько. Люди засміють, як узнають... Тож мовчи, Галко, і слова не пророни, і в сні не допускай...

А надворі тепліло, Велика Глуша бралася зелом, першим квітом. Він витикався з-поміж торішніх сухих бур'янів, укривав зсірілі од часу згарища, що потроху розми-

валися дощами та весняними водами, вивірювалися, мовби розповзалися дворищами та городами.. Поодинокі нові будівлі, в тім числі і Андрієва хата, здавалися якимись незвичними, нетутешніми на сумовитому тлі печищ, чорних стовбурів лип та високорин, що все ще бовваніли свідками жаских окупаційних днів та ночей.

З початком весни роботи з учнями додалося. Одне — що закінчувався навчальний рік, а під кінець завше збирається всякої мороки, тим паче, коли в тебе ні сталих програм, ні підручників, ані зошитів.удосталь; друге — не обходив школу колгосп.

— Ви там, Галино Микитівно, не дуже на хлопців ремствуйте,— не раз казав їй Гураль.— Нехай ліпше до діла звикають.

Мав на увазі тих, переростків, уже їм і те пообіцяв, і інше, аби лиш не цурались конюшні чи майстерні, де завше нестаток рук.

— Коли на кого нарікати,— відповідала йому,— то на вас. Та на Хомина он, сільраду. Скільки можна ту школу марудити? Мучимо дітей, а вам і за вухом не свербить.

— Знаю, знаю,— відмахувався голова.— Уже вона мені — чуєш чи ні? — отуто сидить,— показував на карк.

— Коли б сіла,— швидко скинули б. А то тягнете.

— Дай, дочко, обісятись та обсадитися. Коли б же й мороки, що їдна школа. Ви ось що,— запропонував якомсь,— могили в нас, бачте, то, може б, ви з дітками... Весна все-таки, травень, як не є — свято. А там і Перемога — п'ять літ, хвалити долі.

Галина слухала його і дивувалася. З попередніх стріч чомусь виникло не вельми приємне про нього враження: дядько, господарник, та й годі; що йому школа, учителі, учні? Більше гною, реманент аби справний та тягло сите... А тут перед нею поставав новий, незнайомий Гураль, якому, виявляється, болять і школа, і пам'ять про загиблих, і їхня, вчительська, доля,— з власної ініціативи зачепив це, сказав, що на осінь влаштують «по вищій клясі».

— Не знаю, як ти, а я особисто не маю наміру сидіти в цій глушині,— заявила подруга, Людмила, коли Галина розповіла їй про головушку обіцянку.

— Тікатимеш?

— Ні, просто поїду. Подам заяву до райвно і поїду.

— А як не одпустять?

— Заміж вийду,— не задумуючись, випалила.— Не для того дванадцять років вчилася, щоб цю багнюку місити.

Не стала сперечатися, таких тільки життя поставить на путь праведну, умовляння тут марне.

— Гаразд, облишмо цю тему, — обірвала Галина. — Буде видно. А зараз давай готуватися до недільника.

— Що до нього готуватися?

— Хочу, аби це відбулося не так собі, не з припуки. Повага до пам'яті полеглих — повага до самих себе. Важливо, щоб учні та й батьки їхні це зрозуміли.

— А чи не досить ятрити рани? Людям і так боляче.

— Ні, не досить, — твердо мовила. — Народ ніколи не забуде того, що пережив.

— Теорія, — сказала подруга. — Але хай буде по-твоєму.

Неділя видалася хмарна, хоча й без дощу. Зранку зібрали старшенських на майдані, де ото стріли великоглушани свій смертний час, і пішли вервечкою до могилок.

Сільський цвинтар — пристанище не менш важливе, ніж саме село. Сюди людина приходить по всіх своїх днях та діяннях, праведних і неправедних, знаних і нікому не відомих учинках, що визначали її особисту і громадську сутність. Власне, тільки з нею, сутністю, вона сюди і з'являється, бо все інше, про що дбала й чого встигла надбати, зостається, його мають підтримувати (або ж нищити, коли того заслуговує) інші. Така, здається, мудрість життя:

Місцем свого навічного очищення і спочинку великоглушанці з прадавніх-давен обрали широкий піщаний косогір, що звався Вирубом («на Вируб би тебе винесло») і почитався одразу за селом, в кінці городів, та значився гурточком старих кривулястих сосон. Ніхто не пам'ятає найдавнішого поселенця косогору, можна тільки здогадуватися, що, звісно, ним був той, хто в далекі часи, коли Полісся лиш починало заселятися, перший ступив сюди, в царство лісів, озер та річок, і започаткував тут житло. Певне, аби визначити своє місце серед безбережної глухомані, він назвав її Великою, підкресливши тим і її відлюдність, і, можливо, величність, урочість, бо вона була для нього справді незвичайною, уподобаною, тихомірною та гараздною. Легенди доносять, що він був не один (інакше вдячні нащадки неодмінно нарекли б село його іменем), — кількома крипами пібито дістався сюди невеликий загін підрядних якомусь купцеві посполитих, що мали рубати ліс і Прип'яттю сплавити його до тартаків. Праві легенди чи ні, а лісу довкола села таки не стало, нема, хоч по той бік ріки його й стоїть ще стіна. Мабуть, так воно й

трапилося, що очистили підрядні люди ділянку, зрубали на березі красуні Прип'яті свої оселі, гадали — тимчасово, сезонно, а як роздивилися — зачарувала їх Велика Глуша. Бо ніде не бачили такої ясоти, багатства риби та дичини, ніде не співали їм так мило пташки і не шуміли бори...

Косогір на березі річки з гурточком покручених вітрами сосен, звідки відкривалися широкі заплави далі, де сходило й заходило сонце, зостався нечіпаним, бо знали люди, що тут їм і вікувати, вікувати їхнім дітям і дітям їхніх дітей, — тож не обійтися без місця, де земля прийме тебе в свої останні обійми.

Чимало з тих пір відійшло глушан, подекуди на цвинтарі уже й тісно, копачам доводиться тривожити старі злежані кості, геть-чисто порослі корінням, траплялося; десятками лягало тут воїнство, проте такого, як тоді, отого судного дня, тут ще не бачили. По карателях тоді зосталися сотні вбитих, паче смерть злетілася сюди з усього світу і справила над життям свою жорстоку, нечувану мсту — невідомо за віщо, за яку провину. Трупів лежало стільки, що ні про які домовини не могло бути й мови. Та й хто б робив їх, коли більшість, якщо не вся чоловіча стать, полягла від куль есесманів? Ті, що вціліли, дивом зосталися у живих і кому належало тепер подбати про мертвих, брали їх, клали до вистеленої соломою ями — один за одним, шар за шаром лягали в землю орачі й сівачі, косарі й молотильники, теслі, шевці-кравці. І виросла при вході до цвинтаря, на вільній галявинці, висока могила, названа братською. Відчав її дерев'янийobelіск з червоною зорею, схилами вже протикався пирій, найсильніша з польових трав, а низом довкола кучерявивсь барвінок.

— Галино Микитівно, а правда, що знову буде війна? — допитливо дивиться на вчительку хлопчина — із тих; перерослих, на прізвище Проць.

Він підносить дернини, що оддалік нарізають дівчатка, руки його в землі, зачувши запитання, притихли й інші. Що їм сказати? Ну, імперіалісти знову брязкають зброєю, Черчілль од злості не знайде місця, погрожує новим походом на схід. Світ не спокійний, він усе ще під страхом недавнього... Чи буде війна?

— Ні, діти. Надто дорого люди заплатили за мир, щоб поступитися ним.

— А чого ж кажуть?..

— Комусь вигідно казати. Але то наші недруги, їх значно менше, ніж тих, хто відстоює мир.

Хіба цим забивати їм голови? Хіба над могилами тратити дозвілля... О світе! Скільки в тобі незбагненності та незгоди! Невже ж і цим ось дітям доведеться ладить тебе такою дорогою ціною?..

За годину-другу позгрібали торішню траву, повиривали цупкі стебла петрових батогів, підновили дерев.

— Можна, ми подивимось могилки?

— Авжеж, авжеж.— І сама пішла Вирубом. Обеліски, хрести, просто врослі в землю могили. Вже, певне, невідомо й чиї. Мине десяток літ, і вишняки, що вибуяли з тендітних колись, висаджених в узголів'ї вишеньок, поглинуть їх, затагнуть, сплетуться — внізу корінням, вгорі — зеленим галуззям, що скоро зацвіте, запиниться, а потім до півліта ярітиме оксамитовим ягіддям. І по всьому — по людині, її ділах, її доблесті. Добре, коли чимось зав'язла в нетривкій людській пам'яті. А так...

— Галино Микитівно! — Гурточок хлопців стояв біля чивісь могили.— Ось мій дядько,— мовби похвалився Проць.

«Федір Омелянович Проць. 1901—1939». Мабуть, про нього ж розказують у селі? Одчайдуха!

— Його в тридцять дев'ятім перед визволенням... Убили, потім втопили.

Не вмер ти, Федоре, ні. Небіж, бачиш, пам'ятає. А в нього так само народяться діти. Добро не зникає безслідно.

Решту вихідного дня Галина таки присвятила собі. Відпустила дітей і, вже не заходячи до контори, пішла додому. Хилилось на вечір. Марійка щойно повернулася з доїння, поралася біля корови.

— Може, вам що допомогти? — заглянула до хлівця.

— Ні-ні, Галинко. Що мені тут помагати? Після ферми це вже як відпочинок. Неділя ж, то й ви трохи посидьте, а то все на ногах та на ногах. Скоро Андрій прийде, вечеряти будемо.

— То я тим часом...— Схопила відра, принесла води, поналивала в баняки і в піч, до вогню.

— Ночви візьміть.

Щедра душа Марійка! Мов рідна сестра.

— Може, злити? Бо ж не з руки,

— А злийте, злийте.

Удвох помили голову, а потім Галина зачипилася в комірчині і давай льопатись. Давненько припасений у неї кусник пахучого мила (батьки прислали), то такої приємності завдала собі... Здається, на світ народилася. Розрум'янилась, а що в комірчині, на холодку, то збудилася, в очах засвітився новий якийсь блиск, навіть Марійка загорілась од нього.

— Красуня ви, Галю. Пару б вам гарну.

Зашарілася.

— Ще не виросла.

— Авжеж, так вам хтось і повірить.

— А от і повірте. Може ж таке бути чи ні?

— І може, й... ні,— засміялася Марійка.— Ми он з Андрієм любимося, вважай, з дитинства. В партизанах, на чатах, бувало, сидимо, пильнувати треба, а він про зорі. Глянь, Марійко, ото Віз, ото Ківш... І почне мені небесну азбуку читати.

— Хороший він у вас.

— Як спить, та ще з кийком біля нього.

Смішно обом, радісно, наче й нема ніякої заморожк, наче й не товклися день, не думали щоденну думу свою.

— Чого це ви розсокоталися? — удавано суворо Андрій на порозі.— Аж виляски двором.

— Розказую Галині, як ти мене небесної азбуки вчив. У партизанах, пригадаєш?

— Нічого тобі робити. Готуй лишень вечерю.

— Готова, чоловіче, готова. Мийся, та й сідаймо.

Галина дочесала волосся, поспускала на плечі, стала біля припічка, аби підсохло. Легенька, мабуть, ще шкільна сукня облягла ладну дівочу постать,— Андрій аж одвів погляд. Бісове зілля! Тут наморочишся за день, життю не радий, а їм язика сверблять... Але й Марійка! Інша приструнила б квартирантку, а вона й собі. Небесну азбуку пригадала. Ще б чого! Всьому свій час. Що було, то було, а тепера он...

Проте і йому надокучило пектись отими клопотами, відпустив гальма.

— А таки ж слухала,— вколов дружину.

— Що було робити? Або я проти? — засміялася.

Так і минув вечір.

Весна. Немає для хлібороба відраднішої пори. Висотає вона з цього жили, поп'є поту, але й надіями не обділить, і на врожай, і на приплід, і на звичайну людську втіху.

Та не було її нині в Гураля, радості, такої, як хотілося, як — здавалося — заслужили. І все з-за отого кок-сагізу. Вік жили і не знали, що воно за диво, а тут на тобі: п'ятнадцять гектарів! Мов сніг на голову. Викликали в район, і сам Жилюк Степан Андронович: треба, товариші, державне завдання. Насіння дали, інструктаж — все чин чинном, сій тільки та вирощуй побільше.

Що ж воно за холера, що з нею так пашкаються?

Товклися біля комори, аби глянути на те диво, брали насінинки на зуб.

— Пхе! — плювався Печерога. — Переведемо землю. Кілько там, Устиме, тих гектариків?

— Всі, діду, скільки належиться, — відмахувався Гураль.

— А ти не хвицай, — пезворушно вів своєї старий, — послухай усе-таки. Не давай під це казна-що гарного поля. Зори оно шмат берега та й посій.

Пасталакає старий, а рацію має. Гуралеві й самому до того клонилося. Бо де ж таки: з таким трудом очищали по війні ті поля, заледве з бур'янів вилізли, а тут п'ятнадцять гектарів одводь. Іде чи виросте. А з такого поля нехай по бідності по десять метрів візьметься, і то хліб.

Ходив охмарнілий. Дзвонив, пробував просити, аби зробили скидку, але не підтримали. Мовляв, поступися одному — знайдуться причини в інших. «Та й прибуткова, товаришу Гураль, культура...»

Викликав Андрія, бригадира.

— От що, чуєш чи ні. Раз братуха твій Степан за, то може, воно справді чогось варте. Давай, чуєш, берися.

— А де сіяти, Григоровичу? Отам, де під ячмінь зосталося?

— Я тобі покажу під ячмінь, — так само спокійно, однак з претиском Гураль. — Ячмінь — хліб, а це... — і безнадійно махав рукою. — Що, як справді березка десь прихопити? — повертався, однак, до розмови. — Кажуть, воно на кульбабу схоже, а кульбаба ж любить при березі.

Однокінкою проблукали півдня, поки таки знайшли клин. Аж під Щучим. Прип'ять тут круто завертає, од лісу тікає в поля, у водорії на зламі завше водяться щуки, то

й прозвали урочище Щучим. Перед війною місце почали було розорювати, однак нічого посіяти не встигли, і за лихоліття воно знову забур'янилось, взялося кущиками верболозу та вільхи.

— Отут ми його й того... — сказав Гураль, обдивившись. — Завтра пустимо плуги, скультивуємо, і нех росте на здоровля.

Поставив віху, що мала значити кінець поля. Кількагодинне блукання полями трохи одволікло його від клопотів, і Устим одм'як душею. Запропонував навіть перекусити. Тут же, на Щучому, вони відшукали затишну місцинку при самому березі, назбирали сунняку і присіли па корчах біля веселого вогника. Устим видобув десь з глибини бідарки торбу з хлібом та доброю чверткою сала, виклав головку часнику і — на кінець — витягнув пляшку «Московської».

— Ого! — здивувався Андрій.

— Щоб дома не журилися, — осміхнувся Гураль. — Голові, аби знав, з порожніми руками не личить. От тільки посудини ніякої для пиття, — забідкався.

— Уперше бачу вас таким, — щиро зауважив Андрій.

Гураль ніби не почув його слів.

— Бери краще насаджуй на шпичку сало та до вогню... Починай, — подав Андрієві пляшку. — Аби вороги наші скопитили.

Андрій ковтнув кілька разів, рідина обпекла горло, і він поспішив одкусити хліба.

— Сало їж, сало, — наставляв Гураль. Він надпив майже півпляшки, крякнув і з апетитом почав жувати. — Нема ніц смачнішого, — домовив, — як хліб та сало та ще при добрій чарці.

— І в гарній компанії.

— А з п'яганим чоловіком яке пиття?

Проте пасолода була в іншому. І це обидва знали, хоч ні слова про те не мовилося. Вона, либонь, соталася з усього, що їх оточувало, що бачили, сприймали. Запах прогрітої землі, прілого листя, на тлі якого вже пробивалося червонясте мереживо молодої кропиви й рясту, охмеляюча прохолода ще не ввійшлої в береги ріки з десятками заток, ям, озерець, де вже снувала качва і замислено походжали бусли, терпкуватий аромат вільглого простору — все це виповнювало їхні душі звичним і тому ніби неіснуючим почуттям величі, урочості світу.

— Еге ж, не думалося, Андрію, що доживемо до таких от днів? — запитав нараз Гураль.

— Мені воно чомусь було байдуже, — зізнався Андрій.

— Бо молодий. Що тобі? Море по коліна. От зараз, напевне, задумався б, — глянув лукаво.

— Може, й так, — сказав Андрій.

— Сьорбнули ми з тобою, хлопча, — зітхнув Устим, — довго будемо видихати. І дітям нашим зостанеться. — Він покопирсався в багатті, додав роздумливо: — Але видихаємо. Помремо і знов піднімемось, коли тре буде, а своє доведемо.

Мовби возла кинув патика у вогонь — пучок іскор бризнув звідти і одразу розтанув у весняній вільгості.

— Дядьку Устиме, — обізвався Андрій, — а ви могли би вирубати в кам'янищі гранітну брилу?

— Міг би. А що? — настороживсь Гураль.

— Пам'ятник поставити б селячанам.

Гураль гостро зиркнув на співрозмовника.

— Село; скажуть, у бур'янах, а їм пам'ятник на умі.

— Може, саме з пам'ятника і розпочати відбудову? Село виростатиме довго...

— Може, може, — знову поринув у роздуми Гураль. — Тільки не дозволять мені, у кам'янище допуск потрібен? вибухівка ж.

— Все можна, Устиме Григоровичу, при бажанні. Самі шойно казали.

— Ну а школа? Що заспіває твоя Галіна Микитівна? Бісова дівка! Жаль, не маю сипа, а то поженив би.

— Обсіємося та й візьмемось.

— От-от! Візьмемось. А нас таких, щоб узятися, не вельми густо. — Гураль помовчав, натягнув шапку й домовив: — Та я, чуєш, не проти. Уговори Степана, аби потім не всипали нам за той пам'ятник.

Додому поверталися в доброму настрої. Навіть кок-сагіз не здавався вже таким осоружним, як спочатку.

— Ростять же люди, — міркував Гураль. — Важливо, місце для нього знайшли, не треба виділяти поля. А там — буде видко... Ти того, чуєш чи ні, з пам'ятником пока помалкуй, — сказав на прощання. — З Степаном, як трапиться, погомони, а так не треба. Бо нашим тільки кинь що на зуби — вмить перемелють і виплюють.

Велика Глуша вступала у весну. Життя брало своє. Раками в кузні дзвінкоголосо заливався ковальський моло-

ток, ніби у відповідь йому важко, хрипле обзивався промерзлий за ніч трактор.

Другого трактора «Світанкові» не дали, тому Грибов, що й при одному діючому ХТЗ усе ж вважався бригадиром, тримав свого «сірого» напготові. Як це є, що не кажи, а от скільки тих кінських сил! Колгосп, вважай, всю оранку перевів на механізовану.

Бісів же й Микола! Мало що хизується своїм огирем, так ще й пісно до нього підібрав: мовляв, залізним конем всі поля обійдем... Воно й видно! З ранку до пізнього вечора гур-гур та гур-гур. То там його чути, то там. Ми, каже, з тобою, — це до Філюка Коли, перші люди на селі. Перед нами хіба що Гураль, голова. Так що ладнай свого драндулета пошвидше. А тим часом давай рвонемо на Щуче, там, кажуть, кок-сагиз вживлятимуть, то, може, й нам яка медала перепаде. Обіцяли ж!

За два дні вони справді зорали й скультивували поле.

— Молодці, хлопці, — хвалив Гураль. — Коли б воно, оце кляте зілля, ще й виростило отако гарно.

— Вам уже як добре, то й ложкаю.

— Хе, добре! Черчіллю отому такого б добра.

— А що він вам, Устиме Григоровичу, на хвіст солі насипав? — сміявся Грибов.

— Атож! Через нього й морочимся з одим-от. Тут би гречку посіяти чи ще що, так ні, давай кок-сагиз, бо — стратегія. Світи йому, бач, на заваді, а підгавкувач його стайню палить. От тобі й «на хвіст солі».

Сміються хлопці.

— Частіше приїздить до нас, Устиме Григоровичу, веселіше оратиметься.

— Ніби я вам що, Тарапунька з Штепселем? Правду говорю. А ви слухайте, молоді ще.

— Тож я й кажу, — не вгавав Грибов, — частіше приїздить. Така політінформація нам до душі.

Наступного дня, коли сіяли кок-сагиз, Гураль так само навідався. Під'їхав бідаркою, пустив коня попасатися, а сам давай у землі длубатись.

— Чи не глибоко, Андрію, ти його заробив?

— По інструкції.

— Коли б же знаття. Овес, приміром, у грязь, ячмінь — тижнем пізніше, гречку ще трохи згодом, а це, чусш, дідько його відає.

Агронома в колгоспі не було, то Гураль розпоряджався на полі сам. З дитинства ріс на землі, годувався з неї, то

й розумівся на погоді. І не наполягав, аби оцікували його спеціалісти. «Сам, чуєш, обійдуся. А то пришлють таке, що десь крізь пальці просіялось, і слухайся його».

Микита Іллях, що правував коненятами в сівалці, кивнув на сусіднє поле: більше стоять, ніж сіють, а ти тут товчешся.

Дочекавшись, коли він обійде гоци і повернеться знову, Гураль мовив:

— Та нехай трохи спочинуть, земля мокрувата — важко.

— Тоді й нам перекур, — сказав Андрій. — Гукайте Романові. Воно краще разом — і робити, і перекурювати.

— Ач! — не втерпів Іллях. — Молодий, а приткий.

Йому їсти-пити не дай, аби побалакати. Підсунув коням січня, уперся в полудрабок, обчищає з кованих, на шипах, трофейних черевиків налиплу грязюку.

Роман Гривняк — сухий, мов жердка, цибатий, мовчливий. Підійшов, запитав, чого стали, і мовчок, своє щось мізкує. Кирзяки на ньому з протертими вниз халявами, галіфе «хебе», не першої носки, френч мишачого кольору, польського крою кашкет. Поглянути збоку — не чоловік, а виставка зружого на війні одіштя. Тільки обличчя, очі, руки — тутешні, поліські. Гострі вилиці, голубуваті, як вода в Світазі, очі, вузлуваті в суглобах пальці.

— Як там твоя Катря, Романе? — це Гураль. — Очунює?

— Дєкую, — говірка в нього своя, не переінакшили її ні жовнірство, ні партизанство. — Клігає понадвір'ю. Могли би зайти, перевідати.

— Еге ж, еге, — киває Гураль. — Гаразд, що так обійшлося. У Гнилищах он тракториста рознесло в друзки. А провідать — провідаєм, дай з сівбою впоратись.

Андрій сідає й собі на воза, наслухає. Підійшли й ще кілька чоловік — од сівалок, що засипали насіння, і розмова пожвавішала, в прозору, наспівану жайворонками голубинь повився густіший цигарковий димок. «Мабуть, без цього так само не можна, — міркує Андрій. — Без сміху, незлобивих оцих суперечок. Бо душа хлібороба — од землі і в землі. І коли у ній злагода, в полі так само».

— ...Я, знать, реально йому й кажу, — вривається в Андрієві роздуми.

І плине над полем сміх, неголосний, стримний, і лине річ, і вслухається в неї простір, насотується доброти тої та спокою, бо так уже скучив за ними, так знудьгувався...

Життя уперше поставило перед Степаном таку дилему. Всього траплялося на його дорозі — боїв і очікувань, перемог і поразок, тюрем, таборів і відчуття жаданої волі, свободи, визволення, але такого... Краще б комусь з них загинути. А то — ніби в насмішку зведено їх у таких ролях, на таких позиціях.

Те, що Малець наважився і сказав йому про Павла, свідчило, що справа дійшла до краю, коли належить діяти. І не будь-кому, а саме йому, Степанові.

Після тяжкої ночі, коли перед ним знову і знову вже вкотре промайнуло власне життя, Степан довго не міг поголитися — бритва затупилася, погострити не було коли, затим бризкався холодною водою, аби хоч трохи зігнати з лица сліди втоми, пив міцний чай, аж поки остаточно не утвердився в отому при Мальцеві прийнятому рішенні.

Так, він винесе питання на бюро. Відверто. І — коли що — попроситься з роботи. Іншої гадки не має. Щирість завше себе виправдовує. Й вицагороджує. Принаймні він зможе чесно дивитися людям в очі.

Кучій, проглянувши Жилікову заяву, швидко поклав її до сейфа, наче боявся, що інакше, приміром зі столу, вона може кудись подітися або ж Степан передумає і зажадає повернути, тільки по тому мовив:

— Я ждав цього, — і чомусь усміхнувся.

— Могли не ждати. Ваше право та й обов'язок...

— Навіщо поспішати? Важливо, як людина сама до того поставиться.

— У вас є сумніви?

— Що ви, що ви, Степане Андроновичу?

— Чому ж ви мовчали? Знали ж, мабуть, давно.

— Не так давно. Але не це важливо. Як гадаєте, будемо ставити на бюро? Ви наполягаєте? Чи, може, обговоримо на секретаріаті?

— Вам вирішувати, Іване Полікарповичу. Я тут не суддя.

— Ну, гаразд, гаразд. Ви, бачу, погано спали.

— Мій сон до справи не стосується. Коли бюро?

Кучій помовчав, пройшовся поза столом. Там лежала килимова доріжка, і кроки його нечутно тонули в м'якій повсті. В захисного кольору костюмі — широке галіфе й

паглухо застебнутий кітель, — повільний у рухах, з майже протійною «біломориною» в руці, він нагадував відому з фото й картин постать людини, портрет якої висів за спиною на стіні, — недремний погляд цієї людини супроводжував усе, що чинилося в цій кімнаті. Різнила Кучія хіба що повнота, її не могло приховати ніяке одіння, та ще, може, кучеряве волосся. Чуприну Кучій ретельно підстригав, змащував і гладко зачісував, та варто було день-два не зробити цього, як природа брала своє: легенькі «баранці» густо вкривали голову, надто потилицю. І подібність зникала.

— Гаразд, — зупинився секретар, — коли так наполягаєте, — наголосив на слові, — давайте увечері. О шостій. Щось проситимете конкретно? — зупинив Жилюка уже біля дверей.

— Не знаю, — сказав Степан.

Кучій належав до людей, котрі доручену їм громадську справу розглядають як частку свого, особистого і тому незлагоди по службі, розходження в поглядах колег на те чи інше питання зараховують на власний карб і вибудовують на цій основі стосунки. І з Жилюком у нього склалося ніби все нормально, друга особа в районі задовольняла його і своїми діловими якостями, і морально-етичними. Кілька разів за ці два з лишком роки, відколи Кучій прийняв клопітке господарство Коланщини, вони, правда, схрещували списи, думки їхні стояли на різних полюсах, однак таке траплялось нечасто.

Останнє їхнє розходження сталося недавно, під час розподілу позики. Жилюк вважав за необхідне вступитися за великоглушан, своїх односельців, — мовляв, їх не можна ставити нарівні з іншими, що менше потерпіли від окупації. Докладав зусиль, аби запропоновану фінансовим відділом для Великої Глуші суму звести до мінімуму. І — головне — зумів переконати членів бюро. Кучій залишався тоді один, коли не брати до уваги завідувача фінвідділу, не члена бюро. Випадок лишив у Кучієвій душі неприємний осадок, загострив його увагу до Жилюка. Згадалося, як він, Степан Андронович, комуніст з чималим стажем і досвідом, з не вельми великим ентузіазмом сприйняв рішення про виселення причетних до націоналістів сімей. Не перечив, ні, однак закликав до уважності в кожному випадку.

Так, авторитет у Жилюка залізний, авторитету в нього доволі. І, може, саме це псує чоловіка, надає йому сміли-

вості час од часу робити подібні заяви, кроки? Не він перший, не він останній, кого авторитет доводить до зарозумілості, егоїстичності і так далі. Але гаразд, у цих ще не дійшло до краю. Жилюк — сумлінний працівник. Однак останні факти, оцей рецидив бандитизму — чи не наслідок його доброти та лояльності? Як розцінять це вгорі? Час, обстановка напружені. Найменша похибка обов'язково призведе до небажаного. Можливо, до оргвисновків. Один факт, одна спалена стайня, одне вбивство, а там скажуть... Отже — нікому й ні в чому жодної поблажки, поступливості.

З такими думками-намірами прийшов Кучій на бюро.

Насамперед належало відрекомендувати редактора нової газети, що організовувалася при політвідділі МТС, і він завчено назвав прізвище, ім'я та по батькові худючого, в масивних окулярах, що закривали йому півчоло, чоловіка, який зайшов останнім і сів при дверях.

— В питанні кадрів звертайтеся до райкому, — додав Кучій, коли журналіст закінчив розповідати про себе. — І не зволікати. За тиждень щоб читач одержав газету. Все зрозуміло?

Редактор зблиснув на нього окулярами, за скельцями яких виднілися примружені очі, ледь кивнув і одразу пересів на широкий, з високою спинкою диван.

Потім стояло питання про хід весняних польових робіт — інформація завідуючого земельним відділом. Питання це вже обговорювалось, тому особливих дебатів не розгорнулося, ухвалили більше уваги приділяти новій культурі, кок-сагізові, що не викликала у хліборобів захоплення.

З поведінки, настрою членів бюро Жилюк зрозумів, що вони поінформовані про зміст його заяви й не вельми раді бути учасниками її розгляду. Принаймні так йому здавалося, так, мабуть, почувався і сам, коли б мова йшла про когось іншого. Ніби вгадуючи цей пастрій і даючи змогу розсіяти його, Кучій оголосив коротку перерву, сказавши при тому, що не члени бюро вільні. Кілька осіб піднялися, вийшли, решта сиділа.

Кучій мовчки підписав занесені секретаркою папери, важко, спроквола поклав ручку і тільки потім підвів голову.

— То що, товариші... нема охочих курити? Будемо продовжувати? — Він підійшов до сейфа, клацнув замком, дістав згорнутий удвоє стандартний аркушник. — Такі, това-

риші, справи. Одверто кажучи, неприємні. Від члена бюро райкому, голови виконкому районної Ради товариша Жилюка, надійшла заява... Я вам її зачитаю.

Заява була коротка, на півсторіночки. Після оголошення її запала мовчанка. Кучій стояв, спершись руками на стіл, чекав.

— Чим викликана така заява? — обізвався секретар райкому комсомолу Моцак.

Кучій глянув на Жилюка, на Мальця, прете жоден з них не поворухнувся.

— Відповідайте, Степане Андроновичу.

— Зміст заяви, по-моєму, говорить сам за себе, — неохоче кинув Жилюк.

— Нам усім відомо про вашого брата, Степане Андроновичу, — вів далі Моцак. — Але що спричинило до заяви і чому саме тепер? Чому не раніше, не пізніше?

Жилюк утомлено підвівся.

— Важко говорити, товариші. Те, що вам відомо, справді, відомо всім. Так у нас склалося. Рідня моя загинула од фацистів, а брат опинився в прислужниках. І ніхто не докоряв мені цим. Принаймні досі. Та ось товариш Малець чомусь вирішив поділитися зі мною однією таємницею: ніби той самий мій брат десь тут і всі прикрі випадки в районі, мовляв, справа його рук.

— Я цього не говорив, — кинув Малець.

— Не говорили, але мали на увазі. Тож посаду, яку мені довірили народ і партія, за таких умов обіймати не можу. Це було б печесно, совість мені цього не дозволяє.

— Та заждіть ви, — невдоволено обірвав Кучій. — Совість, умови. Самі ускладнюєте справу...

Жилюк сів, уперся поглядом у стіл.

— Товаришу Малець, — пролунав поруч голос начальника залізничного депо Осадчого, — поясніть все ж таки: що достеменно відомо про Павла Жилюка, коли вже так стоїть питання.

— Резонно, — підтримав редактор газети. — Справа делікатна.

— А нехай і пояснить, — сказав Кучій.

Капітан рвучко підвівся, розправив під ремнем гімнастерку; говорив, звертаючись, головним чином, до Кучія, наче пояснювати належало саме йому, тільки йому, а не всім присутнім.

— Райвідділ поки не має достовірних даних про перебування колишнього оунівця Павла Жилюка на території

району,— сказав.— Однак, товариші, логіка подій... Зрозумійте мене, Степане Андроновичу, я ні в чому не хочу вас звинувачувати, шаную вас і ваші заслуги, вважаю за честь з вами працювати, але...

Присутні загомоніли.

— Пробачте, але це не аргументи,— докинув Моцак. Недавній армієць, комсорг полку, він говорив запально.— Ваші пояснення, товаришу Малець, вимагають доказів.

— І перевірки,— домовив редактор.

— Яких доказів? — гаряче заперечив Малець.— Для чого? Ніби що?.. Я не міг не сказати того, про що говорять...

— Сідайте,— кинув капітанові Кучій.— Які ще будуть думки, товариші?

— Дозвольте. Але ж Малець не звинувачує Степана Андроновича в якихось гріхах. Він просто ставить перед фактом. Товариші! Будемо відверті: Степан Андронович сам втягнув нас у цю історію. Навіщо було писати заяву... надавати, по суті, приватній розмові такої ваги?

Говорив Мосійчук, секретар, що відав питаннями ідеології. Жилюк сам рекомендував його, вчителя-історика, до складу райкому, чоловік здавався принциповим, серйозним, таким, зрештою, й був у більшості випадків, а ось тут... Степан Андронович дивився на нього, розумів і не розумів його: щось було в ньому нещире, вимушене, нарочите.

— Заява Степана Андроновича мені здається виправданою,— заперечив Осадчий.— Кожен з нас вчинив би так само. Інакше що ж: честь мундира, сказали б, оберігає, власний авторитет.

— От-от...

— Дозвольте, Іване Полікарповичу,— підніс руку Малець.

— У вас ще щось?

Малець виждав, поки в кімнаті стихло.

— Як хочете розцінюйте, товариші, але додам; у Копа-ні Павлова дружина, жінка.

Члени бюро Perezирнулися, погляди зупинилися на Степанові.

— І Степан Андронович приймав її, навіть обіцяв допомогти з квартирою,— вів далі Малець.

Жилюк здригнувся.

— Це не відповідає дійсності,— сказав тихо, з притиском.

— Але вона була у вас, Степане Андроновичу, — стояв на своєму Малець.

— Що за жінка, хто вона? — звернувся до Мальця Кучій.

— Буфетниця на автовокзалі, живе на кладовищі, у колишній сторожці. Ми натрапили на її слід буквально днями. Під час окупації, перебуваючи в загонах УПА, Павло деякий час жив у Копані, мав жінку.

— Вони зареєстровані? — поцікавився редактор.

— Ні, в тім-то й справа.

— Заарештували? — запитав Кучій.

— Ні. Так для справи краще. Та й... вагітна.

Степан згадав: так, справді, недавно в нього була жінка, вагітна, просила допомоги з житлом... Так, так. Він обіцяв допомогти.

— Що скажете товаришу Жилюк? — сухо запитав Кучій.

Степан стояв, пальці його дрібно тремтіли.

— Не знаю ніякої братовбі. І взагалі, товариші члени бюро... Мало які відвідувачі у мене бувають. То що з того?

— Вам вона не відкрилася?

Запитання належало, здається, Мосійчукові, Жилюк повернувся до нього, сказав:

— Ви що ж, припускаєте...

— Ось що, — рішуче сказав Кучій, — питання будемо вважати невідповідним. Думаю, що Степанові Андроновичу нема підстав для амбіції. Ми тут свої, говорити можемо і повинні відверто. Тим паче, що деякі факти, стосуються вони Степана Андроновича чи не стосуються, спонукають до таких розмов. Малець працівник молодий, ми йому допомагаємо, але й досвідчений не міг би, не повинен проходити повз такі факти. Згода, товариші?

Запала мовчашка.

— Ну от, — посміхнувся Кучій, — згода одностайна.

— А як же з заявою? — запитав Моцак.

— Заяву Степан Андронович може забрати, — Кучій поклав перед Жилюком папірець. — Думаю, зараз це буде найрозумніше. Все, товариші. До побачення. Степана Андроновича прошу залишитися,

Мирослава гарячково шукала виходу із закута, куди не-вблаганно всі ці роки заганяло її і врешті-таки загнало життя. Від Павла не було жодних звісток. Чорна невідомість вкривала його останню путь. Слухала про оте вбивство на хуторі, здогадувалась, чиїх воно рук справа, і млостю бралось серце. Невже мало йому, неville затьмарилося йому до останку?.. Клявся ж. В ім'я всього, що між ними було, в ім'я... Однак вона не сміє пов'язувати цього з колишнім. Це пове її, воно не має ніякого стосунку до минулого. Вона відгородить його од усього злого і непевного, що ним так зарясніли дні. Вона мати.

А може... може, поки не пізно... Бо яке буде йому життя? Безбатченко... Але — ні! Ні, ні і ні!.. Оберегти його, вберегти од усього лиховісного, пустити у світ людиною — то її обов'язок. Заради і в ім'я, нині й до останнього подиху.

Блукала містом, часто несамохіль завертала до провулка, де було раніше кафе і де вони вперше зустрілися. Тягло її сюди, наче знову мала побачити його, Павла, що не раз і не двічі ходив, чекаючи, оцим хідником.

Місто жило. День у день більшало в ньому людей, з ранку до вечора не змовкав гул машин, що розбирали, вивозили кудись купи битої, порослої бур'яном цегли. Часто виходили на ці роботи й мешканці, падо в неділю, і тоді місто нагадувало величезний мурашник, що кишів, вирував, сміявся й співав. Мирослава — їй так само належало бути разом з усіма, — дивувалася: як усе просто! Ніби ці люди тільки тим і займаються, що розбирають руїни. Як на неї, то вона після всього, що сталося, що чинилося тут і в світі взагалі, оголосила б вічний траур, вічну спокуну живих перед мертвими. Бо скільки ж вилито сліз, крові і поту! Який плач, який сум огортав і землю, й людей, щоб зараз — веселощі, співи...

Одної неділі розбирали рештки кінотеатру на Радяпській, головній вулиці Копаня, уздовж якої вже вилаштовувались обабіч кільковерхові цегляні будипки. Вопи, ланка жінок, вибирали цілу, годящу для діла цеглу. Чоловіки ламали й кирками розбивали брили, розламували залишки муру, а вони на ношах чи й просто руками виносили важкі, одсирілі цеглини, складали в штабелі.

Мирослава працювала сама. Ноші чи тачка, зміркувала, для неї заважко, може зашкодити, краще братиме так.

Виколупувала по одній, по цеглині й посила. Намагалася бути подалі. Вона взагалі цуралася людей. Відколи ото Павло прибився, засів у склепі — ні з ким нічого. Аби не проговоритися, не бути нікому й ці в чому зобов'язаній... Краще так. Світ непевний, оманливий, довіришся — не знатимеш, на кого й нарікати потім. Самій надійніше.

У старих румунках, довгим пальтечку, що скрадало її вагітність, зашнута вицвілою напіввовняною хусткою, здавалася літньою, згорьованою жінкою. Важко було вгадати в ній, отакій, гожу, вродливу молодицю, саме на порі, розквітлу душею й тілом, що сирагло жаждала втіхи, пестонців, ласки. З недавніх пір Мирослава нарочито виходила на люди іншою, в якійсь чужій подобі. Одне — щоб менше в'язли різні подорожні та командировочні, друге... друге турбувало її понад усе. Здогадувалася, що шукають же його, Павла, не можуть не шукати. Його — отже, і її, дружину, паречену, коханку. Всюди, як послухати, ловлять тих, що не покаялись, не з'явилися, не склали зброї. Ловлять і судять. Напевне ж, вичатовують і Павла. Дивно, що досі не торкнулося її. Хтось же бачив, знає, од людей нічого не втайш.

Істинник самозахисту диктував Мирославі всі її вчинки, поведінку, а насамперед необхідність маскуватися, берегтися. Надто, коли відчула себе матір'ю. Зраділа тому й водночас жахнулася: чи має право давати життя потаємному, безталанному виплодові своєї химерної долі?.. Та всі ці роздуми й сумніви завше кінчалися нічим, хіба що безсонням та якимсь упертим, незбагненним бажанням відчуття її, оту живу, зроджену нею істотку, побачити, як виростає з неї людина.

Невдовзі до них приєдналася група чоловіків.

— О, начальство! — радо вигукнула котрась з жінок. — Ходіть-но, ходіть. Тачечка якраз по вас. А то ми навіть удвох не дужимо.

Може, й він тут, Жилик, подумала Мирослава.

Чоловіки одразу взялися до роботи, змінили тих, що притомлися, гамселячи неподатливі брляні. Дехто пристав і до жінок, підхопив тачку.

Мирослава розігнулася, мовби поправляючи хустку, приглядалася. Котрий же? Досі вона уникала потрапляти Степанові на очі, бачила якось на Першотравень здалеку, а то боялася — все здавалося, що пізнає, хоча ніколи її не бачив... Либожь, отой, у шкірянці? З лица наче й він...

— Чусте, — звернулася до тої, знаючої, — хто ото?

— Та як же! — мало не криком обізвалася жінка. — Сам районний голова.

— Жилюк? — стиха запитала Мирослава і жажнулася од власного голосу. Вдала, що їй байдуже, знову почала длубатися в руші, а коли жінка відстала, глянула не випростуючись. Авжеж, віп. Та сама порода: невисокий, кремезний... Так само лютій в роботі. Павло, правда, вищий. І худіший. Не теперішній, ні, — колишній. Як ото косили удвох, як приїздив...

Зайшлося серце. Мирослава сперлася на уламок стіни, перевела дух. Може, підійти, признатися? Не схопить же отак-от ні за що, ні про що. Ну, буде розпитувать — скаже: сама нічого не знаю.

«Чи ж так? — запитав Мирославу інший, завше в ній присутній голос. — Невже ж нічого? А о це, чим живеш ніни, чого чекаєш, — то ж його насліддя. Чи — відмовишся?»

З приходом начальства робота пожвавилася, над руїною закурився пилوک, дужче потягло горілим, паленим, прилим. Жінку занудило, одірвалася від стіни, вийшла із затишку — на повітря. На брунькуватих деревах пищали синиці. Маленькі, вертляві, вони так само скучили за теплом і людьми, біля яких завжди пожива. Терпко пахло землею — звичайно, навесні вона пахне солодко, сон-травою та рястом, але в місті багато руїн, гіркуватий дух їхній забиває всі інші, вкупі з бур'янами, сміттям витворює лице гірчавину.

— Андроновичу!.. Степане Андроновичу!

Хтось звертався до нього, віп, не полишаючи роботи, говорив, жартував, а Мирославі ввижався Павло, остання ніч — при тому непрошенню, останній погляд. Він був злий, нелюдський, той позирк, так, либонь, дивиться звірина, коли потривожать її у барлозі, щось хижке було в тому поблиску притмарених ніччю очей.

— Такий чоловік... — мовила поруч жінка. — І самотній.

— Чому ж? — здивувалася Мирослава.

— Та чому ж. Одна притчина — війна. І батьків, і його сім'ю геть витоптала. Ніяк не забуде.

Степан випростався, витер чоло, глянув у їхній бік. Ні, колись вона таки до нього зайде. Не може не зайти...

Мирославу зустріли при виході. Незнайомий, у цивільному чоловік підступив, як тільки вона причинила двері райвиконкому.

— Заждіть,— сказав, і Мирослава здригнулася.— Мені потрібно з вами поговорити. Нам потрібна ваша допомога.

— Яка допомога. Кому?

— Не тут. Сідаймо в автомобіль.

Неподалік стояв забризканий газик. Зів'ялими, мовби чужими ногами Мирослава підійшла до машини, сіла на заднє сидіння. Він — поруч. Отже, це те, чого ждала, боялася, остерігалась і — ждала. Не допомогли ні самотність, ні маскування. Сховатися в цьому світі неможливо.

Як тільки сіли, водій завів мотор і, нічого не запитуючи, рушив. Очевидно, знав куди, не первина. Здогадувалася й сама. Власне, тут уже все зрозуміло. Думка гарячково метнулася до цвинтарного житла, отого осоружного пристаньця. Згадувала — чи все там прибрано після нього, чи не лишилося якихось слідів, бо вони, оці-о, напевне ж, захочуть побути в її житлі. Здається, нічого. Вона того ж дня, після Павлового відходу, все передивилася, перетрусила.

...Її провели в кінець коридора, чемно відчинили двері.

В кімнаті за масивним великим столом сидів чоловік у військовому. На званнях Мирослава розумілася, щодня на автостанції десятки військових, тому одразу завважила: капітан. Вітатися тут, мабуть, не заведено, подумала, і мовчки зупинилася біля дверей.

— Проходьте, проходьте,— одірвався від паперів чоловік.

Тон спокійний, навіть привітний. Жінка ступила крок два попід стіною, хода її була непевна, і він поспішив допомогти їй, всадив на стілець біля столика, на якому анічогісінько не було. Посадив, мовчки постояв, мов хотів сказати щось тепле, сердечне, ніби до нього раптом завітала далекодавня знайома, подруга дитинства.

— Ви Мирослава Демчук,— чи то запитав, чи то ствердив.

Мирослава кивнула.

— Працюєте буфетницею автовокзалу. Павло Жилюк ваш чоловік?

Жінку наче стьобнули батогом, вона степенулась, увібрала голову в плечі, мовби чекала удару сильнішого, дужчого. В'яло покрутила головою.

— Не знаю...

— Чого не знаєте?

— Нічого.

— Ці роки він був з вами? Де він переховувався? Де зараз?

Мирослава мовчала. Бгала кінчики хустки, дивилася на власні пальці й німувала. Якесь отупіння найшло на неї. Тільки гупало в скронях: Павло! Павло! Павло!..

— Де він зараз?

Колись він наказував їй: коли що — ні пари з уст. Слова його, мов заклинання, ввійшли в Мирославіну свідомість, пам'ять, вона їхня рабиня. Мовчати, мовчати! Це єдине, на що вона здатна. Бо заговори, навіть запереч,— у чомусь неодмінно заплутаєшся, чимось викажеш себе. Отупіти й мовчати. Мовчати!

Капітан вставав, нервово ходив, знову повертався до столу.

— Зрозумійте,— переконував,— це для вас краще. Далі так існувати безглуздо. Рано чи пізно...

Авжеж, авжеж, він має рацію. Але ні, зламати слово вона не сміє, то над її сили.

— Гаразд,— вів далі капітан,— про що ви говорили з Степаном Андроновичем?

Мирослава підвела голову.

— Мені треба змінити мешкання.

— Ви йому говорили, що Павлова?..

— Ні.

— Що він вам сказав?

— Що треба написати заяву.

— Зміна квартири пов'язана з Павлом?

Мирослава упала чолом на руки, плечі їй ватремтіли,

Прокрадалися лісом. Хоча й ніч, хоча й темрява та непогідь, осторога проймала до найменшої клітини змореного, ніби витіпаного на тіпальницях тіла. Давалися взнаки і лежання в протухлому склепі, і невідомість, що чатувала незмінно й невідворотно, кожного дня й кожної миті, і те, що заливав її, трикляту, смердючою сивухою.

Та-ак, він уже не той! Не той, що міг перти плуга, чи воза, чи пішки здолати десятки кілометрів. Сили тануть, обважнів; у грудях мовби кілком стало і чавить, душить наче... Але ніц! Він ще живий. Він іще ходить.

Йому хотілося кричати — од безсилля, злості, тікати, ховатися, бути дичаком на цьому світі, цій землі, де зро-

дився, яку вистраждав з самого малечку; кричати — аби чули, знали, боялися. Так, так! І боялися. Бо його сила, любов його, зненависть страшні, їм на заваді не будь, вони ні з чим не порухуються. Тож нехай будь-що, хай навіть смерть. Вороття нема. Та й куди? В петлю, на шибеницю?..

— Ей! Чого волочипся?..

І пер, наче вепр, наче гналася за ним нечиста сила, самий дотик якої, сама присутність якої віщували неминучу загибель.

Юзек засапано хапав повітря, клунок, що його прихопив у Стецикової з харчами, намок, обважнів, тягнув до низу, мокро гілля хльостко било по обличчю, чіплялося, дряпалось, протє страх пересиловав, гнав, і годі було його вгамувати.

— Друже Павле, дощо квапитись? Пристаньмо на хвилию.

— Ге-ге! Це тобі не на шпацірі...

Якась нелюдська озлість охопила Павла. Подих волі і майже зрима відчуття кінця необачного свого шляху, вимушене кількарічне безділля загострили до неможливого його жадобу дії, помсти. Помсти будь-кому. І за все. Зрештою, хіба оцей ось Юзек мало попив з нього кривці? Мало з нього збиткувався?.. Та й нині, бач: пред-став-ник. Цабе! Корися йому... В душу, в печінку мати!

Однак справді можна передихнути. Павло сперся плечима на шорсткий стовбур сосни, закинув голову. Там, угорі, звідки сіялася дрібна й нудотна мокреча, майже всуціль сходились верхів'я дерев. Лише зрідка між ними проглядало небо — темне, низьке, здавалося, коли б не оці гілці сосни, — упало б, навалилося всією своєю масою на землю, на нього.

Але де вони? Скільки ще йти?..

Павло прикидав, міряв подумки подолану путь — виходило, нескоро, ще ступати й ступати до тої Потапні, до тих напівзабутих землянок. Хто про них знає? Ну, дехто з села, а так, окрім Мирослави, ніхто. Селюки, певно, давно махнули на них рукою, може, розібрали, бо дерево там клали добряче, вибране, коли на дощак та в землі не по-підгнивало; глушанам, зрештою, не до колишніх лісових пристанищ, у них досить клопоту, а Мирослава... Вони були там кілька літ тому, перед тим, як він перебрався до Копаня, та й то вночі... Зрештою, що Мирослава? Мирослава єдина, кому може довіритись.

— Далеко ще? — відхекавшись, запитав Юзек.

- Стачить. Що, не до шмиги? Там було ліпше?
- Що було там, то було, — важко дихав Чарнецький.
- Ну а що буде, пане представник, побачимо.

Ух, з якою насолодою огрів би зараз по плечах цього панчика! Чого йому забракло отут? Землі, спокою? Якби не заявився він — не було б оцієї втечі, оцього вбивства, не замаячив би так зримо, чітко кінець його дороги. Були б Копань, схрон на місці вічного упокоєння, була б Мирослава... Як вона там? Напевне, побивається, жде. От уже кому випало випити з чаші терпіння! Мучитись і — нікому ні слова.

...Ліс німував — ні пташиного скрику, ні звіриного шурхоту. Тиша. Могильна, мертва, ніби все заслухалось... До чого ж? До їхніх кроків? Авжеж! Аякже! Хіба вони нечутні, безслідні? Сьогодні, завтра ж підуть по них. На землі безслідно не можна. Слизняк і той полишає сліди... Завтра підуть по них. І дійдуть. І ото буде все, кінець, край, прірва без вороття... Велика холодна крапля упала Павлові за шию, він здригнувся.

Пора йти. До світанку треба бути там. Щоб ніхто анічогісінько. Навіть дика білиця. Навіть вігер. Перебути місяць, півмісяця, а там... Що ж там? Може, вдасться, як обіцяє оцей, на той бік? Ні. Коли б і трапилася така можливість, звідси — нікуди. Все. Тут його принона. Тут і шукатиме безталанного свого талану. Вже остаточного. Якого саме? А буде видно. Буде, чуєте, видно.

До землянок добралися на світанні. Павло одразу заходився сушитись. У кутку лежало якесь ломаччя — потропив його, розвів посередині вогонь:

— Коли ж іще? — гарикнув на Юзекову заувагу. — Вдень, аби всі «яструбки» збіглися?

Зі стелі капотіло, дим клубочився, вився, надвірна сирість не виускала його, різало очі. Зрештою багаття набрало сили, у землянці повеселіло, можна було роздивитися довкола. На диво, все тут збереглося. Хіба що просіла стеля та стіни поросли якимись тонконогими, блідими поганками, проте і нари, й дверцята, побіля яких, правда, навалилося землі, ще ладні були слугувати.

— Давай, поки змога, — силував Павло, напарника. — Бо недовго й застудитися, а до шпиталю далеко.

Бліде, аж синювате, тіло його потроху бралось рум'янцем, в очах з'явилася теплінь. Вертів у руках сорочку,

штани, одяг парував, і від того в землянці стало задушно. Юзек тягнувся до дверцят, прочиняв їх ширше.

— Тонкошкурі ж ви, пани,— кепкував Павло.— Трохи задухи, і вже млість вас діймас. А якби на всеньке життя отак-от, по-чорному, га? Ви хоч знаєте, що таке курна хата? Ні? Тож-бо. А поліщук з вашої, панської себто, ласки весь вік димом дихає.

— Щось я у вашій Глуші їх не бачив.

— А що ви бачили, як приїздили? Пили, гуляли. Чи, може, з нами, селяками, коли погупорили?.. Дивуюся: чого вас понесло сюди?

— То довга розмова.

— А коли коротко?

— Те саме, що й вас,— кинув Юзек і подивився на Жилока.

— Хе, те саме! Та мій пуп тут закопаний. Мій і предків моїх. А ваш? У варшавських клозетах зогнив?

— Але спокійно,— ображався Чарнецький.— Не місце та й не час для таких суперечок.

— А мені іншого менту не буде. До слова трапилось, то й пробшу.

— Може, під'їмо? — поклав на краще змінити тему Юзек.

— О! Це вже мені до вподоби. Пан представник припрошує до столу. Що ж, давайте. Намоталися ми справді.

Десь за годину, обсушившись, дістали з торби хліб, кільце ковбаси, що її не пожаліла Стецикова (перед великим самем кабанця прикололи), огірки.

— Гляди, ще й житнівки стара не пошкодувала,— дивлячись на щедрі припаси, мовив Павло. В глибині торбини він справді намацав пляшку самогону. Не вперше жінці збирати чоловіка. Зна — що до чого...

— За успіх, друже представник,— хильнув і подав Юзеківі пляшку.— Та, глядіть, не всю. Згодиться ще.

Юзек спрагло відпив сивуватої рідини, скривився, захрумтів огірком. Пововтузилися, поки багаття пригасло, і мертво залягли на голих жердяних нарах.

Ледве встигли обсіятись-обсадитись, як — позика.

— Село наше потерпіло не те що інші,— говорив Гураль уповноваженому Мосійчукові.— Могли б, знать...

— Відстаєте од життя, товаришу Гураль,— кидав на те Мосійчук.— Сидно за вас перед райкомом. Де найменший збір? У Великій Глуші. Хто опирається кок-сагізові? Знову Велика Глуша...

Устим терпляче вислуховував докори і, не підводячи голови, казав:

— Щодо кок-сагізу — то таки правда, не хочемо ми його. Тобто не те що не хочемо,— поправлявся,— а землі шкода. Вона в нас уся до соточки розміряна та розпланована — де чому бути.

Старша групи Галина Микитівна та ще кілька активістів мали обійти Залужжя, околицю Глуші, що за неширокою луговиною. Оселі городами спадали тут до річкової заплави, очеретів та лозняків, колись сюди справді часто навідувалися партизани, тому карателі доклали особливої енергії, аби помститися кутчанам за непокірність. Уже потім, після війни, на Залужжі виросло кілька зліплених з недогорілого та прикупленого в лісників халуп, решта, сімей з десятків, мешкала в землянках.

Галина Микитівна раз чи два бувала на Залужжі у справах своїх учнів. Те, що побачила тут, вразило до болю в душі, дівчина довго не могла позбутися його гнітючого впливу. Так і стояли перед очима напівтемні, вогкі оті житла, що їх неодмінно породжує війна, так і вчувалося сумне зітхання осіннього вітру в бур'янах, старих печищах та виповнені по вінця туги, надій і сумирності голоси матерів. «Куди йому, пані-товаришко, до тої грамоти? Коб хоч батько, а то ж... Проте, звісно, й без науки тепера не мож».

Першим од села, одразу за вибалком, було обійстя Цимбалів. Обгороджене воринням, з такими ж, збитими з жердин та хрест-навхрест ними скріпленими ворітцями, що трималися на сиріцевій сув'язі.

Двір чистий, пожухле торішне листя, бур'яни, різне па-ліччя, що невідомо звідки назбирується за зиму, зібране до купи — підсохне і його неодмінно спалять.

До дверей вела утоптана стежка. Як тільки вони загомоніли, слабо, ніби для годиться, обізвалася корівчина, і одразу звідти важко ступив через поріг старий поліщук. На ньому були суконні, в саморобних калошах валянци, купо підрізана солдатська шинелина, а на голові безладно лапатилася витерта заяча шапка.

п'ятани, одяг парував, і від того в землянці стало задушно. Юзек тягнувся до дверцят, прочиняв їх ширше.

— Тонкошкурі ж ви, пани,— кепкував Павло.— Трохи задухи, і вже млість вас діймає. А якби на всеньке життя отак-от, по-чорному, га? Ви хоч знаєте, що таке курна хата? Ні? Тож-бо. А поліщук з вашої, панської себто, ласки весь вік димом дїхає.

— Щось я у вашій Глуші їх не бачив.

— А що ви бачили, як приїздили? Пили, гуляли. Чи, може, з нами, селяками, коли погупорили?.. Дивуюся: чого вас понесло сюди?

— То довга розмова.

— А коли коротко?

— Те саме, що й вас,— кинув Юзек і подивився на Жилюка.

— Хе, те саме! Та мій пуп тут закопаний. Мій і предків моїх. А ваш? У варшавських клозетах зогнив?

— Але спокійно,— ображався Чарнецький.— Не місце та й не час для таких суперечок.

— А мені іншого менту не буде. До слова трапилось, то й прошу.

— Може, під'їмо? — поклав на краще змінити тему Юзек.

— О! Це вже мені до вподоби. Пан представник припрошує до столу. Що ж, давайте. Намоталися ми справді.

Десь за годину, обсушившись, дістали з торби хліб, жільце ковбаси, що її не пожаліла Степикова (перед великоднем саме кабанця прикололи), огірки.

— Гляди, ще й житнівки стара не пошкодувала,— дивлячись на щедрі припаси, мовив Павло. В глибині торбини він справді намацав пляшку самогону. Не вперше жінці збирати чоловіка. Зна — що до чогб...

— За успіх, друже представник,— хильнув і подав Юзеків пляшку.— Та, глядіть, не всю. Згодиться ще.

Юзек спрагло відпив сивуватої рідини, скривився, захрумтів огірком. Пововтузилися, поки багаття пригасло, і мертво залягли на голих жердяних нарах.

Ледве встигли обсіятись-обсадитись, як — позика.

— Село наше потерпіло не те що інші,— говорив Гураль уповноваженому Мосійчукові.— Могли б, знать...

— Відстаєте од життя, товаришу Гураль,— кидав на те Мосійчук.— Сидно за вас перед райкомом. Де найменший збір? У Великій Глуші. Хто опирається кок-сагізові? Знову Велика Глуша...

Устим терпляче вислуховував докори і, не підводячи голови, казав:

— Щодо кок-сагізу — то таки правда, не хочемо ми його. Тобто не те що не хочемо,— поправлявся,— а землі шкода. Вона в нас уся до соточки розміряна та розпланована — де чому бути.

Старша групи Галина Микитівна та ще кілька активістів мали обійти Залужжя, околицю Глуші, що за неширокою луговиною. Оселі городами спадали тут до річкової заплави, очеретів та лозняків, колись сюди справді часто навідувалися партизани, тому каратеді доклали особливої енергії, аби помститися кутчанам за непокірність. Уже потім, після війни, на Залужжі виросло кілька зліплених з недогорілого та прикупленого в лісників халуп, решта, сімей з десятком, мешкала в землянках.

Галина Микитівна раз чи два бувала на Залужжі у справах своїх учнів. Те, що побачила тут, вразило до болю в душі, дівчина довго не могла позбутися його гнітючого впливу. Так і стояли перед очима напівтемні, вогкі оті житла, що їх неодмінно породжує війна, так і вчувалося сумне зітхання осіннього вітру в бур'янах, старих печищах та виповнені по вінця туги, надій і сумирності голоси матерів. «Куди йому, пані-товаришко, до тої грамоти? Коб хоч батько, а то ж... Проте, звісно, й без науки тепера не мож».

Першим од села, одразу за вибалком, було обійстя Цимбалів. Обгороджене воринням, з такими ж, збитими з жердин та хрест-навхрест ними скріпленими ворітцями, що трималися на сирицевій сув'язі.

Двір чистий, пожухле торішнє листя, бур'яни, різне паляччя, що невідомо звідки назбирується за зиму, зібране до купи — підсохне і його неодмінно спалять.

До дверей вела утоптана стежка. Як тільки вони загомоніли, слабо, ніби для годиться, обізвалася корівчина, і одразу звідти важко ступив через поріг старий поліщук. На ньому були суконні, в саморобних калошах валянци, куцо підрізана солдатська шинелина, а на голові безладно лапатилася витерта заяча шапка.

Забачивши гостей, старий зупинився в нерішучості, ви-тер об поли руки. Весь його вигляд, уся постава говорили про недоречність цієї стрічі.

— Добривечір, діду! — бадьорливо привіталася вчи-телька.

— Добривечір.

— Газдуєте помаленьку?

— Кий з мене газда? Топчуся двором, аби хату не заси-джувати.

— А ми оце до вас...

Старий тільки водив по них більмастими очима, не всти-гав відповідати. Та не все, видно, й дочував, бо раз у раз одвертав навушника.

— До вас, кажу, завернули, — мало не прокричав Ми-кола Філюк, що сам напросився до вчительчної групи.

— Еге ж, еге, — кивнув господар. — Чий же будеш?

— Та Сидора Філюка, Микола. Пізнаєте? З Петром ва-шим ще на заробітки ходили до Копаня.

Старий кволо потрусив головою, мовляв, як же, пам'я-таю, і мовив скрушно:

— Немає нашого Петра, нема. — Каламутно-сірі очі його зачервонілися.

Це була трагедія не тільки Цимбалів. Усі в селі знали Петра, пам'ятали, як приїздив він перед самісінькою вій-ною із Львова, де вчився на офіцера, гордилися, що і з Великої Глуші пішли люди вгору. Обізвався він листом аж у сорок четвертім, коли Полісся, Волинь були визво-лені з-під окупації. Писав із Румунії, де, казав, багато циган, їдять мамалигу і запивають вином, як у нас, при-міром, джерельною водою. Потім обізвався з Болгарії і так само сповіщав, що живий-здоровий, що краї там чуд-ні — гори та долини, а люд чорний, смаглявий, не нашого, сказати б, кореня...

Листи оті Цимбали берегли як найбільшу коштовність, давали читати всім, хто виявляв до того цікавість.

Це був первісток нового, що прийшло до Глуші тої щас-ної осені. Як не гордитися! Їхній, селюківський, пуцан-ський, а бач — офіцер! Аж онде правує, на якихось Бал-канах. Де вони, що вони?.. Скоріше б, однак, вертався.

А тоді, мов сніг на голову, похоропка.

Ураз постарів старий Цимбал, осунувся.

— Немає Петра. Не вернувся наш сокіл.

— Не вернувся, — не знайшлося інших слів і в Філюка.

Мовчанку порушив дівчачий голос.

— Діду,— обізвалося десь із сіней,— ходить вечерять.

Дівчинка, певне, не бачила готей, а помітивши — засомила, знітилася.

— Чого ж ти, Улянко? — обізвалася Галина Микитівна.— Запрошуй діда, запрошуй.— То була її учениця, і вчителька зраділа появі дівчини, можливості перевести розмову з сумної на якусь іншу.— І ми зайдемо,— провадила, не знаючи, що говорити далі.— Уроки. вже поробила?

— Не всі,— зиркнула мала.— У нас один підручник, пізніше піду до Войтюків.

— То заходьмо,— сказав господар,— ви ж, певне, по ділу.

У хаті було повно малечі. Хлопчики й дівчатка. Старші й малі, три-чотирирічні. Сиділи за широким, нічим не покритим столі, посеред якого парував чавунець нечищеної картоплі, а поруч стояла миска з огірками. У печі ще горіло, полум'я зайчиками скакало на стіні навпроти, час од часу вихоплюючи з куткової сутіні прикритий ряднами піл.

Господині в хаті не було, її взагалі тут не було — Улянка правувала за старшу. Галина Микитівна знала, що й діти ці не рідні Цимбалові, а зібрані, сироти, батьки яких впали від куль окупантів.

— О-о! Вас тут он скільки! — подивувався, мабуть, для годиться, Філюк.

Малі перестали жувати. Галина Микитівна ще не була матір'ю, не звідала цього чуття, однак серце її стиснулося від болю.

— Сідайте, де хто бачить,— запросив старий.

Гості розсілися на лаві, що тягнулася од покутя мало не до дверей, і вийшло так, що вчителька опинилася посеред хати, в перехресті поглядів. З пам'яті їй ураз вилетіли всі приготовлені слова, фрази, що пими збиралася розпочати мову.

— А нам сьогодні дідуньо давали цукерки,— з викликом похвалився один з малюків, ще, мабуть, не школяр, бо Галина Микитівна не пам'ятала його.

— Ви ж слухаєтеся його? — підтримав розмову Філюк.

— Слухаємось,— зажебоніла малеча.— Він нам і од зайця хліба носить, і свистки робить...

— А Ванько оно не хоче уночі вставати, то впісуюється.

На малого, що зважився відкрити таку таємницю, зацитькали й затисли в куток, однак у хаті нараз війнуло.

смішком, веселістю, Галишине одіпеніння зникло, вона ступила крок-два до столу, сіла на вичовгану лаву.

— Хороший ваш дідусь. І ви в нього хороші.

— Е-е-ге ж! — чудернацьки зітхнув Цимбал, прочовгав до полу, торкнувся сидницею сяк-так прикритих дощок. — Пригожі, як осінні рожі, ніби й не сохнуть, а цвіту нема.

— Сонечко блисне — зацвітуть. За цим діло не стане.

— Та вже ж. Куди їм діватися? Коб хоч матерна рука була, а то... Гаразд, вона, Улянка, тямковита, — старий лагідно глянув на дівчину, од чого та знітилась. — Ну, та якось дотягнемо, — домовив.

Настала хвилина, коли треба було говорити про діло. Мовчали уповноважені, мовчав Цимбал. Навіть дівчора принишкла, наче їй, недорослій, відомі були ті клопоти старших.

— Ми оце до вас, — якимсь не своїм голосом обізвалася вчителька.

— Кажіть уже, кажіть. — Господар переступив з ноги на ногу, зняв і поклав на піл шапку — голова в нього маленька, в ріденькому сивому волоссі. — Ви, мабуть, за тею, позикою? — запитав нараз.

— Вгадали, діду, — просто, без обхідних, мовив Філюк.

— Так, так. Держава без діла позичати не буде, знать, сутуга.

— Сутуга, сутуга. Війна, розруха...

Улянка зиркала на вчительку, було їй і радісно з цих одвідин, і соромно-соромно з-за дітиськ отих, що жадібно за всім зирять, наче прикипіли очима до гостей; Галина Микитівна відчувала той позирк, він обпікав її, полум'янив лице, змущував колотитися серце. Що вона може для них вчинити? Чим розрадити оці замурані, не по-дитячому серйозні лица? Чим і як вселити в них бодай крапельочку радості?.. Кляте становисько! Цього не передбачено ніякими правлами, підручниками та інструкціями, — винаходить сам, виборсуйся по-своєму...

Бачачи, що дорослі захопилися своїм і що в балачці їхній пічого цікавого, малеча після короткої перерви знову взялася до їди. Облуплені картоплини одна по одній зникали в метких ротах, хрумкотіли на зубах огірки, шморгали носи. «...А діти терплять понад усе. Приходять війни, минають війни, а діти терплять понад усе». Згадалося чи просто подумалось? Утім, яка різниця?..

Галина Микитівна ще раз обвела поглядом оселю, в якій ні на чім було зупинитися окові, рішуче встала.

— Ходімо, товариші.

На пій схрестилися здивовані позирки.

— Ходімо, ходімо.

— А як же?..

— Обійдемо. Виняток. Самі бачите...

— Заждіть, — перепинив її старий. — Це ж як виходить? Бути в мене були, а того... за чим прийшли, не сказали.

— Що говорити, діду? Вважайте, що провідали вас, вашу старість та оту оно, — кивнула на дівчаків, — малість, та й по всьому. Зоставайтесь живі-здорові.

— Е ні, — заступив дорогу Цимбал. — Не зобиджайте. Негоже так. Терпіти, то гуртом. Не лише мені тяжко — всім пні не з медом. Сідайте оно та будемо діло говорити.

Вчителька переглянулася зі своїми, одступила на середину хати.

— Ми, діду, за позикою. Державною позикою...

— Ая! Небагата, той, з мене позичка, та щоби по-людському, як у людей. — Старий подлубався у спідній кишені піджака, витяг акуратно згорнуту шматину. — Трохи на них піде, а трохи й вам... державі тобто.

Шкарубкими пальцями він одрахував кілька папірців, простягнув Галині Микитівні. Вчителька відступила.

— Не треба... Ми пояснимо, всі зрозуміють. А що зайшли — справді вважайте за одвідини.

— Так, так, — підтримали її.

— Не зобиджайте, — стояв на своєму старий.

20

Степана Жилюка викликали до Луцька. Здавалося, серйозної причини для того не було, якоїсь наради не передбачалося, сам він на зустрічі з обласним начальством не наполягав, однак телефонограма за підписом секретаря облвиконкому, що застала його після повернення з сіл, не полишала сумніву. Прибути, і все. Дзвонити, з'ясовувати мотиви виклику вже було пізно. У телефонній розмові з Кучієм так само нічого не з'ясувалося — перший тримався сухо, на закінчення кипув невизначено: «Поїдь, почувеш, та й нам скажеш». Неприємний холодок, що закрався в душу, всю піч студив Жилюкові серце.

Уранці він таки додзвонився до секретаря облвиконкому, однак той послався на власну некомпетентність, радив приїхати і на місці все з'ясувати. Тим паче, додав, що

голова збирається на лікування і бажає поговорити з ним особисто.

Голова облвиконкому, як тільки йому доповіли про прихід Жилюка, прийняв його негайно. Після кількох загальних фраз про здоров'я та справи в районі він, націливши на Степана скельця окулярів, запитав: «Що там у вас зчинилося? Братова твоя об'явилася, ти з нею стрічаєшся? Та й сам брат ніби десь у районі?..»

— Про брата, тим паче про його перебування на території району, мені особисто нічого невідомо, — відповів, стримуючи хвилювання. — А жінка була в мене на прийомі. Зовсім мені не знайома. Ніяких контактів я з нею не підтримую.

— Вона тобі зізналася тоді, на прийомі, що братова?

— Ні.

Голова замислився, якийсь час між ними запала мовчанка, зрештою мовив:

— От що, Степане Андроновичу, я тобі вірю, знаю тебе не перший день, але... — він збився з думки. — Словом, треба тобі зайти до товариша Соколова. Це їхня ініціатива, не наша.

Степан підвівся, готовий іти, та голова не поспішав його відпускати, видно було — хотів сказати ще щось, однак не наважувався.

— Одне слово, розкажеш потім, — додав.

Вони розпрощалися.

Уже надворі, вийшовши з приміщення, Степан подумав, що, мабуть, краще було б спочатку подзвонити Соколову, повідомити про свій приїзд, але телефонної будки поблизу не було, а повертатися через це йому не хотілось. «Зрештою, яка різниця, подзвоню я йому чи ні, — вирішив. — Однак прийме. Чому тільки не прямо викликав, а через голову, — незрозуміло. Мабуть, аби менше розмов».

— Так швидко? — здивувався водій, коли Жилюк підійшов до машини.

— Швидко, — сухо кинув. — Закурити дай.

Водій хутко дістав пачку, Степан узяв цигарку, пом'яв у пальцях, довго прикурював од поданої шофером трофейної запальнички, зрештою припав і, пахнувши раз-другий, неспіхом пішов тротуаром. Скоро він, однак, повернувся, кинув під ноги і затоптав недокурок.

— Поїхали, — мовив рішуче.

Начальник обласного управління КДБ зустрів Жилюка приязно. Звичайно ж, вони знали один одного, не раз зу-

стрічалися на сесіях та нарадах, Соколов часто бував у Копані і не минав нагоди завітати до Степана Андроновича, про якого стільки чув, знатися з яким вважав за честь. З певних, не вельми давніх пір Жилюк, однак, відчув деякий холодок у їхніх взаєминах, але особливого значення цьому не надавав, пояснюючи таку поведінку Соколова чутками про Павла. Незручно, видно, чоловікові, то й уникає розмови.

— Сідайте, Степане Андроновичу,— запросив Соколов, коли вони потисли один одному руки.— Розмова не з приймних, однак уникнути її не можна. Та й не варто, краще в'яснити все до кінця.

Соколов помовчав, і Жилюк, скориставшись паузою, сказав:

— Слухаю.

Соколов ніби ждав цього слова, здавалося, воно у край необхідне в їхній розмові, без нього не обійтись, мов диригентові без камертона,— він ураз поофіційнішав, став діловитішим, усмішку, що було тіпню заблукала в кутиках уст, владно погасив.

— Пригадайте, будь ласка, Степане Андроновичу, подробиці вивезення копанського партійного архіву в сорок першому році. Здається, вам було доручено цю операцію?

Жилюк здивовано знизав плечима.

— Так, мені справді було доручено вивезти районний партійний архів,— сказав майже механічно.

— Куди?

— Ясна річ, у тил.

Соколов ждав, що Жилюк поведе розповідь далі, але той затих, пауза затягувалась.

— Що ж далі? — нагадав Соколов.

— За Копанем...

— Точніше.

— За Вербкою ми потрапили в оточення ворожого десанту...

— Так.

— Попередньо в райкомі було обумовлено, що в разі безпеки документи належить знищити.

— І що ж?

Степан підвівся.

— Товаришу Соколов, що все це означає? У чому мене звинувачують?

— Спокійно, Степане Андроновичу. Сідайте. Ідеться не про звинувачення. Нам необхідно з'ясувати обставини

справи. Так що ж було далі? Постарайтеся розповісти докладно.

Що могло бути далі? Було те, що буває під час війни, коли армія відступає, полишаючи папризволяще міста, і села, і хутори, часто не даючи можливості вивезти пайдорожчє чи найцінніше. Перед ним знову постав той день, забита відступаючими та біженцями дорога, наглий напад фашистських круків, їхня палаюча півторатонка, ворожий десант... Що він міг іншого вчинити з тими ящиками паперів? Нести на плечах? Закопати на очах у всіх? Упасти на них і згоріти разом?..

— Гаразд,— обірвав його схвилювану оповідь Соколов,— акт ви тоді склали, оформили? Адже йдеться про партійні документи. Ви розумієте?

Степан мовчав. Чи ж до актів було! Він не знає навіть охоронців, приставлених супроводжувати архів. Єдиний, чий прізвище зосталось впам'ятку,— водій автомашини. Але де він, що з ним? Соколов журливо покивав головою.

— Співчуваю вам, Степане Андроновичу.

— А в чім усе-таки справа? — зрештою запитав Жилюк.

— В архіві, тобто у відсутності його. Нема жодних слідів.

— Але ж усім відомо... Не тільки в нас таке трапилось.

— Питання, бачте, стоїть про ваш, копанський архів. Що було десь, то само собою.

— Комусь закортіло повернути цю справу?

— Не знаю, Степане Андроновичу. Органи до вас не в претензії. Завдання з'ясувати справу поставлено перед нами вищими інстанціями. Вас ні в чому не звинувачують.

— Поки що,— докинув Степан.

Соколов не підтримав Степанової репліки. Натомість попросив у нього перепустку, відмітив її.

— Ходімо, я вас проведу,— запропонував.

Степан в'яло підвівся, ступив за поріг розчипених перед ним дверей.

21

Добре було Павлові під боком у Мирослави. Добре й надійно.

Вузький хідник, проритий від склепу до хатинки одразу ж, як тільки вона її зайняла, ховав не лише од стороннього погляду, а й від недремного, всевидячого ока, що ввижалось Павлові вдень і вночі, навіть там, у підзе-

меллі. Будь-якої години, коли, звичайно, в Мирослави нікого не було, а жила вона відлюдкувато, він міг пробратися до господи, попоїсти, справитися по нужді і знову повернутися до лігва. Надуживати цим не зважувався — мало яка могла трапитися несподіванка, але ночами міг дозволити собі розкіш. Од скупої, грубуватої Павлової ласки Мирослава сміялася притишено, здавлено, плакала, упрохувала його «об'явитися», адже треба, мовляв, облаштовуватися на життя, не на смерть, це кидало Павла в гнів, нерідко любощі їхні кінчалися сваркою, після чого він тижнями не розмовляв. Та минали дні, Павло ніби лагіднів, і вони знову ставали одним, єдиним. Мирослава мовчала, хоч він знав її думи і наміри, як і те, що не викаже, не зрадить стільки літ плекану їхню любов. Бачив її муки, не раз, цілуючи в нічній сутіні, відчував гіркуватий присмак сліз, од чого скаженів, бо не терпів слізливих та жалісливих. Власне, з якихось пір — чи не з тих, коли збagnув свою нижчість у цьому світі? — чуття жалю зникло в ньому назавше. Свідомість власної неповноцінності зроджувала в ньому напади пової бісівської сили. А як довідався, що має стати батьком, зазлостився ще дужче. Певне ж, він хотів бути батьком. Безкінечно довгими днями й ночами, що випадали на його долю раніше і стали постійними, безрозрадними нині, уявляв себе в колі веселої дітвори, десь у садочку, на хутірці, серед полів та луків, частина яких була і його, їхня тобто з Мирославою, він неодмінно завів би пасіку, пасіка — ознака заможності та благополуччя в хазяйстві, а там, гляди, розжилися б і поставили вітряка, аби радував душу м'яким шурхотінням зерна у ковші, солодким запахом свіжого борошна і неспішною гутіркою дядьків на тугих лантухах... І ще що завів би — пару гончих псів, таких, як ото були у Чарнецького. Мисливські пси завжди викликали у нього заздрість...

Таж не довелося, кроть його ма! Натомість — смердюче підземелля, постійний страх, постійне дихання смерті. То чи батькувати отак, га?

Щоб одвести хоч якоюсь мірою небезпеку, велів піти клопотатися про нове мешкання. Коли, мовляв, у них і з'явилася яка підозра, коли сочать за хатиною, то домаганя іншого житла поплутає карти: побачать, що не дожить місцем, де, на їхню думку, зручно стрічатися.

Ну а тепера нема й того. Чи хотів би знову опинитися там? Ні. Рано чи пізно в житті настає мент, коли людина

має знайти в собі сили, одвагу сказати: годі! Досить самоощуканства, сподівання неможливого, парікання на долю і копірсання у власних вчинках. Все там, у минулім, було, і тепер належить дати за нього одвіт. Світ, певне, так упоряджено, що вище можливого не плигнеш, далі судженого не сягнеш. Поставлено тебе в оці ось шори,— тримайся їх, іди в них і не здумай норовити. Був час, коли йому, Павлові, здавалося: ну от, жадане прийшло, тепер тільки влаштуватися, зайняти своє місце і берегти його, боронити од усяких сподіваних і несподіваних задрісників та ненаситців. І він ніби знайшов те місце, старався нікому його не вступати, ні з ким не ділити,— гаразд, не бракувало для того ні сил, ні настирності. Був сильний, і владний, і нестерпний до недругів,— тремтіли вони під його рукою, мов осиковий лист од рвійшого вітру. Здавалося, ще трохи, одне зусилля...

Однак усе те виявилось далеко несправжнім, оманливим.

Химерою обернулася влада, яку його одностумці вже ніби тримали в руках й ім'ям якої чинили суди та розправи. Вовкулаками постали вони перед судом людським і божим, і нема їм іншого виходу, як догнивати в смердючих ямах або ж... або здаватися на ласку тих, на чийм тілі криваві сліди їхніх рук. Деякі вже й на цьому гендлюють. І що пайприкріше — провідники, ватажки, кроты їх ма!...

Утім — мудрування мудруванням, до нього добре вдаватися тоді, коли є що покласти на зуби й не капотить за шию, а в їхнім становищі пора таки шукати якогось рятунку. З харчів, що їх захопили у Стецькової, за кілька днів zostалися крихти, взяти ж було нізвідки.

— То що, пане представник, хенде хох? Будемо — як оті фріци?

Юзек мовчав, йому явно не подобалися ні Павлові слова, ні його насмішкуватий тон, ні тим паче ситуація. Як зверхникові, йому належало наказувати, розпоряджатися, вимагати беззастережного виконання своєї волі, однак нині все переінакшилося, полетіло до дябла, він опинився в полоні лайдака, що колись не посмів би навіть глянути на нього, не те що кепкувати. Потягло ж його на цю акцію! Вважав — захищає свою дідизну, бо як не є, а в жилах у нього, у всіх Чарнецьких, текла й тече українська кров. Недарма-бо не давали йому ходу у війську, тримали на нижчих рангах, та й старого, коли подумати, не вельми

шанували. Він так само не поспішав на зговор, не вклявся усяким там пілсудським та ридз-сміглам, — мав горор! То ж, здавалося, оунівці — його кривні, взамін за спільництво воздадуть належне... Була ж у них і якась організація, і проводирі. Були...

Чарнецькому набридли щоденні Жилюкові кпини, і він одмовчувався на вогкім сосновім вітті, в пацвітемній землянці з просілою стелею, що будь-якої миті могла впасти, лежав і думав. Бо що було говорити, чого варті оті сперечки? Сучасне, дійсне оточило його такими хащами, кипуло в такі нетрі, куди ледве пробивалося навіть сонце. Від голоду паморочилася голова, судомою зводило живіт, і Юзек вертівся, підгинав до живота ноги, мовби збирався виплигнути з ями, до якої потрапив знеобачки. Зі стелі покачувало, і він, коли стало нестерпно пекуче, боляче, жадібно ловив губами холодні краплини, росив спрагле путро, однак біль затухав ненадовго, ставав ще нестерпнішям, наче там, всередині, хтось вертів розпеченим залізом.

Одного разу в хвилину просвітку, коли запаморочення минуло, Юзеківі згадалося читане десь чи просто чує про в'язнів, які на знак протесту добровільно віддають себе голодові! Чи зміг би він вчинити таке? Чи міг би втриматися, не потягнутися рукою до кусня хліба?.. Так і не встиг сам собі відповісти, бо згадка про хліб наступної миті відізналася новим нападом конвульсій, що вимкнув його з цього світу, жаскої цієї дійсності і поніс у небуття. Юзек втратив притомність, скільки те тривало, не знати, бо як стямився, надворі плющив дощ і краплі густо падали йому на лице.

Скільки днів він не їсть? Скільки тривають оці тортури?.. Юзек провів рукою по обличчі, затерплими пальцями намацав густу колючу щетину. Ну от. Певне, він схожий зараз на вар'ята. Немитий, печесаний, неголений. І цюки, певне, позападали, бо вилиці аж загострилися.. Впираючись руками, Чарнецький звівся, спустив ноги, — так і ваявся взугий. У голові закрутилося, рій мерехтливих метеликів порхав перед очима, і Юзек посидів трохи, обдивляючись.

— О-о! — почув з протилежного кутка, де лежав Жилюк. — Вітання панові представників. З одужанням.

— Вам усе смішки, — осудливо відповів Юзек.

— Кі в дідька смішки? Боявся, аби дуба не дали. З мене ж питатимуть.

Справді-бо! Отак витягне копита, нікому й клопоту не буде. Мов бездомний псина. Ніхто навіть не плюне на те місце, де хробаки тебе роз'їдатимуть.

— Досить блазнювати, друже. Ліпше подумав би, де чого роздобути.

— А я вже подумав! Уночі по картоплю гайнемо. Тут недалеко, край лісу. Ці, як їх у холери, колгоспники посадили.

Павло вже навідувався туди, розрив кількадесят ямок, притягнув клунок бульби. «Думаєте, чим ото вижили? Божим духом? Дзуськи! Коб не я, скопитили б — і по всьому».

Тримаючись за підпірку, Юзек звівся, хотів ступити до дверей, де був отвір, куди мочилися, та ноги йому враз підламалися, руки так само збезсиліли, і він опав, якийсь час сидів, обнявши стовпця. «Певне, це від тривалої нерухомості», — подумав, бо невдовзі дійсно щось ніби хлопнуло йому зусиль, допомогло звестися, справити нужду.

— Що там падворі? — запитав.

— А що! Весна. Орють-сіють... — Павлові хтілося лайнутися, та стримався: лайся не лайся, нічого не запоможе. Оп як крив і його, Юзека, й долю-недолю свою, а що з того.

Наступної ночі, на світанку, вони таки виповзли з свого сховку. Мрячило. Холодна, їдка мжичка осідала у верховітті дерев і скапувала бридкими краплями, і не було вже різниці, куди і як падають ті крижані кульки, тільки зосталося відчуття небезпеки та ще, може, бажання добратися до того примарного поля, видлубати із супіску кількадесят рятівних картоплин.

Човпли мовчки. На злежанім торішнім листі кроків майже не чулося, тільки у виямках, де збиралась волога, замість легкого шурхотіння почвакувало та притлумлено, паче й воно розуміло таємничість їхньої ходи, стріскувало паліччя. В передранковій сутіні дерева стояли купно, розрізнити їх було важко, то Павло, то Чарнецький просто натикалися на них, обходили і ступали далі. Гірше, коли траплялись куці, — гілля одразу ніби обплутувало, брало в тенета, виборсуватися з нього було нелегко. Жилиюк злецьки матюкався, розводив руками густе хмеріччя, що норовило хльоснути по лиці. Юзеківі після цих ударів почувалося ще бридкіше, проте він плентався, хапаючись за стовбури, гаразд, що швидко йти тут не можна було взагалі; він з радістю приставав, спирався на деревину, поки Жилиюк виплутувався, жадібно хапав ротом вільготу. За-

раз він, певне, схожий на сома, того, що, бувало, на риболовлі витягували вони з річкових ям, викидали на берег, і той лежав, хляпав величезним ротиськом, ловив бодай краплину води. Щось схоже на те.

Зрештою, вибрали на глуху якусь доріжчину, що невдовзі вивела на узлісся. Перед ними сірим шматом стелилося поле. У виїмках тьмяно поблискувала дощова водиця, — по ній можна було вгадувати, де саме посаджено.

— Та не ступай прямо, — напучував Павло, — аби не наробити слідів. Тягни ноги. Отак ось, — показав, кумедно копірснувши чоботом.

Затим вони довго й марудно длубалися у мокві. Земля була холодна, пальці в ній терпли, дубіли, корчилися, проте добували картоплю, це був їхній порятунок, єдина більш-менш реальна можливість забезпечити на день-два своє існування.

Єзус Марія! Чи міг він, Юзеф Чарнецький, колись таке припустити? Мабуть, скорше уявився би йому кінець світу, содом і гоморра, аніж така власна доля. Певне, тому й не дано людині наперед знати своє майбутнє, — знай він його, пустив би собі кулю в лоб.

Недалеко брехали собаки — як він нині заздрив їм! Нехай поганенька, а буда, полумисок теплої юшки... І воля. Воля! Не треба ховатися, крадькома добувати мізерний харч, крадькома жити... Як раніше він цього не цінував! Чи буде ще в нього змога поправити свої похибки, віддати належне тому, що називають найдорожчим, безцінним дарунком природи?.. Наївне запитання! Ось воно, здобує тобою твоє життя... Твоя дійсність. Як гадаєш: виберешся з неї? Ошукаєш кістляву і вирвешся з цупких її пазурів?.. Мовчиш? Уже бачиш свій талант? Тож рий, видлубуй, кради, інакше...

— Ей! — гукнув до нього Павло приглушено. — Гайда.

От! Оце тобі й відповідь. Ти вже не чоловік, не людина, «ей!» — і більше нічого. Нині будь-хто може вчинити з тобою що завгодно. Бо ти поза життям.

Пригинці, мов сіроманці, підкралися до лісу, і він одразу поглинув їх. Були геть мокрі, в багні, з оклунків текла сірувато-бура каламуть.

Починало розвиднятися, іти між деревами стало легше.

Надвечір Юзека затрясла лихоманка. Їм ніяк було просушитися — удень розпалювати вогонь остерігалися, Чарнецький так і лежав, як повернувся: мокрий, брудний, знесилений. У схроні ткнуло прілою соломою, злежаним

гіллям, потом. Павло завважив, що Чарнецький у забутті кілька раз помочився, — у землянці нестерпно засмерділо сечею. Одвертався, намагався вдихати од стіни, де, здавалося, було свіжіше, та невдовзі це оманливе почуття зраджувало, горло роздирав їдкий кашель, після чого його піби щось перехоплювало, зчавлювало.

Розумів: чогось вимагати од слабого, тим паче кричати на нього, лаяти — марне. Тут треба пересилити себе й терпіти. Були б якісь ліки, бодай горілка, дав би йому, холерному, але ж з усім тим давно покінчено, поновити їхні запаси нікому. Коли б хоч швидше ніч, він розведе вогонь, відкріє ляду, — все ж буде якийсь рятунок, бо так недовго і задихнутися.

Були хвилини, коли Чарнецький марив, щось бурмотів у гарячці, когось кликав, але кого саме — дібрати не вдавалося, та й не вельми дослухався Павло до того варнякання. Його дедалі більше гризла думка, як бути, що чинити далі, не сидіти ж справді вовкулакою, поки тебе злапають. А що стапеться саме так, аж піяк не сумнівався. Справа в часові — не взяли сьогодні, візьмуть завтра, позавтраму. Головне — візьмуть. Іншого виходу нема. Його загнано в кут, у ловчу яму.

То що ж? Здаватися на ласку властей? Послухатися Мирослави і вийти з піднятими руками? Навіщо ж тоді було оте сидіння, ховання, сподівання? Для сміху, глуму? Стільки перетерпіти — і нате вам, ось я, беріть. То була би втіха, кроть його маму! Для всіх отих...

Якось уловив себе на тому, що «всі оті» — це ж односельці, глушани. Ровесники, старші, молодші. Всі оті Гуралі, Гривняки, Іллюхи, Філюки, Жилюки... Так, так, і Жилюки, бо з ними ж Андрій і Степан... То ж вороги вони чи він од них одступився? І хто над ким має чинити суд?..

Проте затоптав гадку. Вороття немає. Інше діло — яким той кінець зробити.

Безумний вигук змусив Павла здригнутися. Кричав Чарнецький. Він кликав якусь Барбару, тягнувся до неї скорченими брудними руками, смердючим тілом, когось проклинав, благав у когось прощення.

Павло схопився, затряс Юзека, аби він замовк, але той не чув його, він узагалі не реагував ні на які дотики, — хвороба зробила Чарнецького безтямним, він борсався, поривався схопитися і кричав, кричав. Нічний крик, глуха підземельна темінь задзуміли в Павловій душі страхом.

«А шпак би тя трафив!» — подумки вилаявся він і шорсткою немитою долонею затиснув бридкого рога. На якийсь мент у кривці стихло, чутно було тільки важке посанування, та раптом Юзекові зуби вп'ялися Жилюкові в руку, він рвонув її, засичав од болю і, не тямлячи себе, зчавив Чарнецького за горлянку. Щось хруснуло під пальцями, однак Павло їх не розняв, — його нараз поглинула безтямна злість, затуманила мозок, і він уже не міг протистояти їй. Все, чим обкипіла душа, що хробаком ятрило її, зсинацька вибухнуло нелюдською зненавистю, страшною жадобю помсти, — байдуже кому й за віщо, але помсти, помсти, помсти. Голова йому дужче наливалася свинцевою важкістю, і в міру того дужче й дужче сходились пальці. Ось тіло під ним сіпнулося, затремтіло дрібно і враз обм'якло, витяглося, стало неприродно покірним. Павло схаменувся, ослабив пальці, відчув, як під ними часто запульсувала і заніміла тоненька жилка. Він торсоує Юзєка, але той не обізвався, затим схопив його, підняв, мовби витрясаючи неміч, і зозла кинув на нари. Нелюдський сміх розпачем вихопився з Павлових грудей. Жилюк сміявся, товк головою об слизку підпірку, що за неї тримався, нараз його занудило, і він, чіпляючись за гнилу закидь, мов слінець, потягнувся до люка, почав блювати.

22

Думка про пам'ятник не давала Андрієві спокою. Радитися з Степаном з цього приводу він не став — у того й так підвернулося клопоту, однак з деким, всупереч Гуралевій пораді, таки обмінявся гадкою. Насамперед з Галиною Микитівною, бо саме з її боку могла з'явитися загроза його ідеї. Варто було вчительці виступити десь із запереченням — і все. Школа, мовляв, не готова, діти тісняться, а тут — пам'ятник... Проте Галина Микитівна виявила до Андрієвої затії не тільки розуміння, а й інтерес.

— Це ж чудово! — щиро вигукнула вона, коли Андрій якось увечері розповів жіноцтву про розмову з Гуралем.

Виявлося, що спорудження пам'ятника не завадить іншим роботам, бо на виготовленні його працюватиме лише один, ну, нехай два чоловіки.

— От тільки розчистка площі, насадження парку займе трохи сил, — додала вчителька, — та то вже простіше,

залучимо учнів восени, а що не встигнемо, навесні добиремо.

— Спасибі, Галино Микитівно, — дякував Андрій. — Навіть не сподівався, що ви отак...

— Завше ти встрянеш, Андрію, куди-небудь, — обізвлася й Марійка. — То одне, то друге, а з хатою отак і в зиму вийдемо?

— От і ні! — з готовністю заперечив Андрій. — Як тільки теслі закінчать школу, одразу до нас. А поки що, Марійко, потерпимо. Є де жити, не до розкошів нині.

— А я до них так звикла! — жартома відповіла молода газдиня. — Так мені, Андрієчку, любо в хоробах та на перинах...

— Не про те мова, — одмахнувся Андрій. — Словом, хата — то наш власний клопіт. Твій та мій.

— Ніби я що? Ти знаєш, Андрієчку: за тобою — мов ота ниточка в голці, — Марійка підстуніла, пригорпулася.

Андрій випручався, засоромлено глянув на квартирантку.

— Стида не маєш.

— А то чого мені має бути встидно? — здивувалася дружина. — Не чужого обімаю, свого.

Жінки презирнулися, засміялися.

— Ну вас, — розсердився Андрій і вийшов. У душі він, однак, був радий, справа поверталася якнайкраще, тепер би тільки переконати дядька Устима. Що він не буде проти, то так, але ж цього замало, саме од нього залежатиме найголовніше — зробити, витесати монумент.

Який він має бути? Ставлять онobelіски, плити з вибитими прізвищами... Звісно, і то добре, а тут хотілося б чогось інакшого, більшого, власне, вродистішого, не такого, як скрізь... Чого саме — Андрій не знав. Бачив колись у Луцьку та й у Копані на папському цвинтарі різних там ангелів, святих з писаннями в руках, — не те. Не підходить, приміром, ні старому Жиліюкові-батькові, ні матері. Не були вони святими, і смерть їхня мученицька. І не тільки їхня. Тож належним і пам'ятник мав би бути. Як на нього, Андрія, то зобразив би всіх тих людей з серпами, та косами, і з вилами, бо то таке знаряддя, що саме й личить їм, хліборобам. Жнуть і косять вони, поки косяться, поки погідно та мирно, а як злютуються, стануть супроти зла, то й коса в діло йде і вила, навіть серп. Так ото й показати б їх. Та чи зуміє Гураль? Робота не проста!

— То вже, чуєш, мій клопіт, — сказав на те Гураль. —

Ліпше домовився б із Степаном, а решта нехай вас не зачіпає.

— Що домовлятися? Ніби ми гірші. Десь буде такий, а в нас інакший. Зробимо, та й по всьому.

— Чи хоча б комсомол підняли, аби тая, як її, словом, ініціатива,— вів далі Гураль.— Спитають, скажу — народ оно, молодь.

— Комсомол хоч сьогодні, Устиме Григоровичу.

— Ото-то...

Наступного дня Андрій поклав перед Гуралем кілька густо списаних хімічним олівцем аркушків.

— Ось, читайте.

Гураль підсліпувато глянув на протокол, гмикнув.

— А оце, чуєш, однеси Хомину, він у нас головна влада. Ми з тобою виконавці, а він...

— Бюрократ ви, Устиме Григоровичу,— кинув Андрій.— То протокола дай, то Хомину однеси.

— Ну-ну,— насторожився Гураль,— ти мені тут політикою не розкидайся. Роби, як велять.

— То я так, дядьку Устиме. Не знарошне.

— Знаю, що так, тому й веду мову.— Устим цупкими пальцями потер підборіддя.— А тепер слухай сюди,— сказав начальницьким тоном,— будеш у мене підмайстром, самому не впоратись. Камінь ми відшукаємо...

— Без вибухівки?

— На те ми з тобою, Андрію, партизани,— усміхнувся.

— Колишні...

— Колишні. Та в тому, гадаю, гріха не буде, як ми нині вчинимо по-партизанському. Для діла ж, га?

— Ой дядьку Устиме! — радо вигукнув Андрій.— З вами хоч на що.

— На дурницю не покличу, не бійся. А в кам'яниці таки рвонемо. Хто там почує? — засміявся Устим.

Гуралья нараз охопило бентежжя — як бувало тоді, перед якимсь відповідальним моментом. Не згасла в чоловікові викресана за тяжкої години іскра! Та й не спішав він гасити її, тим паче, що підстав для того, коли поміркувати, не було. Життя викликало колись те горіння, воно давало йому й нову поживу.

За якийсь десяток років, одколи його не експлуатували, кам'янище заросло бур'яном та верболозом, свіжорвана, з блискітками слюди порода взялася буруватими шапками моху.

Устим блукав широченною виробкою, що її видовбало, вирвало в зелених грудях землі не одне покоління каменярів, і відчував у собі якесь незбагненне хвилювання: радість не радість, журбу не журбу. Певне, так почувається людина, що приходить на старе рідне дворище, де вже нічого нема,— згоріло воно чи просто здавило, покритлося небуттям, zostалися од нього тільки щемливі спомини та ще, може, якийсь напівсухий стирчак на місці, де була колись груша, тополя а чи верба. Ніби нічого незвичайного, все буденне і нецікаве, а душу млоїть, серце змушує тремтіти, наче перед останньою прощею.

Важким туманом, що перед сходом сонця плутається в очеретах і ще довго в них не зникає, попливли перед Гуралем його дитинство, молодість, добра половина бідацького його життя. Ось батько, ще не старий, однак з ураженими ядухою грудьми Григій Гураль, веде його до кам'янища, аби найняти на роботу, бо іншої долі через безхліб'я своє та безгрунтя дати не в змозі; он місцина — тепер вона десь посеред виробки, а тоді була в закуті,— де він уперше взяв молоток та зубило і викресав першу іскру, посадив на невірних іще до такого діла пальцях перше садно, що їх потім ще було та й було... Скільки тут обтесано того каміння! Скільки оброблених ним плит, п'єдесталів лежать та стоять на могилах іменитих у Варшаві, Кракові, Любліні!.. Гай-гай, чоловіче, бути б тобі неабияким майстром... Проте не талан: бризкав отут гранітним скаллям, вимощував панам дорогу в безсмертя, а душею, а думкою увесь вріс у землю. Скупий він, піскуватий та болотистий, поліський груптець, проте тягне до себе, мовби малого до материнських грудей. Намучишся на ньому, нагорюєшся, вб'єшся, та як випадє щасна днина — і одведеш душу, і одм'якне вона, відшкарубиться, гляди — й усміхнеться, як тев осіннє сонечко. Недарма-бо он скільки поліщуків та волиняків подалися за нею аж у Америку. Сам примірявся, було, гайнути за океан, та, як той казав, гріхи не пустили. Тож земля і граніт, граніт і земля поріднилися в його долі, як з'єдналися вони з прадавніх-давен у самій своїй сутності...

Устим вибрався з кам'янища, несліхом пішов верхом. Нерівні краї виробки ущелинками-ривчаками розтікалися увсібіч, далі і ближче, творячи щось на взірць глибокої рваної рани; посеред, в заглибинці, блищало кружальде води — бура, болотяна, вона справді нагадувала сукровицю. Під ногами глухо зашамкотіло, Устим зупинився: до-

рога. Колісь тут була вимощена галькою дорога, якою вивозили граніт. Нагадалося, як улітку, перед самісіньким приходом червоних, збунтовані, збурені нападом на село пацифікаторів, рушили звідси на допомогу селянам... О, то були гарячі деньки! Злотостеблі ниви не раз кропилися тоді гарячою кровію поліщуків.

Натрапивши на порослу травою западину, Гураль обминув її, оглянувся: заглибина була правильної конічної форми,— такі звичайно лишаються після вибуху снаряда чи бомби. Устим обдивився вирву, сумніву не могло бути: сюди влучило, судячи з усього, на початку недавньої війни, інакше яма не встигла б зарости.

Вибухнуло на самім краю виробки, отже...отже, повинна бути тріщина. Устим нагнувся, розгорнув сухий торішний бур'ян, крізь який уже добре пробилася молода осока, і, на превелику радість, справді помітив чималу щілину між монолітом і брилою, що стрімчаком висіла над урвищем. Здавалося, торкни його, ворухни — і уламок шугоне вниз. Проте як не силкувався, камінь незрушно лежав на місці. Лежав, хоч Устим уже й знайшов рішення, як його підважити,— для цього, либонь, бракуватиме кілька добрих ломів, вони десь валяються у нього вдома, зрештою, їх можна знайти в господарстві, та кіляччя. І, звісно, кілька чоловіків. Андрій — то так, а от більше втаємничувати когось у їхню затію поки що не хотілося б! Напочатку це тільки зашкодить. Хіба не казати, навіщо та брила, мовляв, треба для господарства? Можна, звичайно, хоча наврояд чи таким чином задовольниш селянську доскіпливість, неодмінно ж почнуть докопуватися й докопаються що до чого.

— Ну нехай і дізнаються,— сказав на те Андрій, коли Устим увечері розповів йому про свої відвідини кам'янища.— Ніби ми затіваємо щось недоладне?

— Доладне, проте як на кого. Втім, вовків боятися, в ліс не ходити. Шукай іще хлопців, та днями й вискочимо.

Очохих довго шукати не довелося. Коля Філюк та Грибов зголосились одразу, а більше й не треба було. Прихопивши лом та сокиру, наступного дня надвечір підводою вирушили до кар'єру. По дорозі на узліссі вирубали кілька дубових паколів, затесали їх, поклали на воза.

— Якийсь мудрець сказав: дайте мені у що впертися, і я переверну землю,— жартував Грибов.— Так оце й ми нарихтувалися.

— Чимало їх, чуєш, завзятців перевертати землю, — відгукнувся Гураль. — Нема щоб спокійно на ній та злагідно, а все норовлять копирсатися.

— Це інше, Устиме Григоровичу.

— Авжеж, скільки-от на світі, а не видів, щоби для землі — все проти неї. Візьміть, к приміру, наше Полісся: так уже його товкли-м'яли, що довго клитатиме, заки одійде та позатягаються рани.

Андрій правив кіньми, скеровував їх порослою колією, на душі йому було радісно від мирної дядьківської гутірки. На правах найменшого, наймолодшого, не втручався в неї, ловив краєм вуха селянську мудрість.

Правду каже дядько Устим: довго ще снитимуться людям воєнні страховіття. Довго, але й тому настане кінець, він уже настав, і те, що вони, вчорашні, можна сказати, воїни, месники, клопочуться пам'яттю полеглих, кращій доказ того. Можна зранити землю, замість зерен посіяти на ній смерть, можна вбити людину, але життя вбити не можна. Це каже він, Андрій Жилюк, чий рід, чий корінь палено, рубано, однак не знищено, відростає він, вибивається з-під руїни і ось-ось пустить пагони.

Над лісами зблиснув і розтанув у сіруватій безвісті промінчик призахідного сонця, коли підвода наблизилася до кам'янища.

23

Скінчився павчальний рік, і їх, директорів та завучів шкіл, викликали до райвно звітувати. Їхати до Копаня Галині Микитівні було з чим, — стільки набралосся усякого клопоту, що голова йде обертом. Найперше — школа. Хоча й опікуються нею всі, колгосп та сільрада, проте і їй вистає мороки: парти, підручники, зошити, паливо... І заявку на вчителів, звичайно ж, і взуття-одяг сиротам, і харчування... Життя! Воно потребує свого. Тож належить їхати, добиватися, наполягати, доводити — в тому, либонь, і хист господарника, що діє він за законами умов і часу.

Галина вважала себе керівником абияким, недосвідченим, головним своїм аргументом вона вибрала стан села — мовляв, усім відомо, що йому заповідано й чого воно потребує. Втім, їй не доводилося вдаватися навіть до цього, — варто було назвати Велику Глушу, як усі співчутли-

во кивали, дивилися на вчительку поблажливо, з жалем. Однак із розв'язанням її питань не поспішали, і Галина, зрештою, зайшла до завідуючого — немолодого, задишкуватого чоловіка, що сидів, укутаний їдучим тютюновим димом, виклала йому всі претензії. Завідуючий розіклав усе по полицках: добудовує школу колгосп — з цього приводу він має прямі вказівки вищих інстанцій, паливом забезпечує сільська Рада — це давно відома істина, підручники й зошити — як поступлять, з одягом... одне слово, буде видно.

— А кадрами укомплектуємо, — твердо пообіцяв. — Штат забезпечимо.

— То хоч наряд на паливо дайте, чи що, — не поступалась учителька.

— Ліміту нема, — чітко мовив завідуючий. — Буде ліміт, ми вам виділимо через сільраду. — І запитав раптом: — Ви давно у нас працюєте?

— Другий рік. Це так важливо?

— Важливо, — кисло усміхнувся зав. — Старші не такі категоричні.

— Он ви на що розраховуєте! — невдоволено кинула Галина Микитівна.

— Доводиться розраховувати, — розвів товстезними руками чоловік. — Певне, дивитеся на мене і в душі вже охрестили бюрократом? А хіба я винен? Нема лімітів на вугілля, на цемент, на цеглу. Нема — і все, хоч гопки скачи. От і мушу викручуватись. Але обіцяю вам, — глянув на список, що лежав на столі під склом, — Галино Микитівно, за першої можливості забезпечу вашу школу. Нехай не повністю і не всім, але максимально. Максимально!

От і гадай! Враження було одне, справді як про людину безсердну, черству, а він — «за першої можливості», «максимально...». Хоч вір, хоч не вір. Певне, треба вірити. Без віри в людей на світі важко. А в нього ж не тільки Велика Глуша, кожен вимагає, бо кожному чогось бракує.

Усе ж вийшла невдоволена. Збиралася порадувати глушан, а повернувся з порожніми руками. Ні того ні сього, тільки обіцянки. Знову будуть нарікання, знову доведеться відмагатися од Хоминих наполягань «давати кошти». Не готова вона до такої діяльності. Всьому, здається, вчили їх, все ніби й знала, а от приїхала, минув усього-на-всього рік, — проблем же тих!.. Може, справді має рацію подруга, твердячи, що тут потрібні люди з особливими нервами? Може, й собі винайти якусь причину та подати

заяву на виїзд? Бо д'о кращого тут далеко, ой як далеко. Багато води витече Прип'яттю, поки та Глуша стане на ноги.

Був полудень, над містом, куп'ям розвалин, над високими кронами осокорів пливли легкі, прудкі хмари. Вони сунули з півночі одна за одною, купчилися за Копанем у неповоротке громаддя і, здавалося, чекали якогось поклику, аби всуціль повалити далі. Інколи між хмарами траплялися просвіти, і тоді на мить звідти проскакували промені, грайливими зайчиками зблискували в калюжах, у скалках битого скла, що їх повно було в руїнах, веселили білені з нагоди минулих свят стіци будинків та хатинок і знову, мовби сполохані, зникали в не відомих нікому сховках.

Місто особливої радості не викликало. Це почуття підсилювалося, либонь, ще й отим нізчимним відвіданням райвно. Галина рада була б нагоді якнайшвидше вибратися звідси, опинитися у звичній для себе ролі простої сільської вчительки, а не завідувачки-прохачки, яку на кожному кроці чекає як не відмова, то й не пряма, реальна заемога. І нічого не вадило б їй здійснити свій намір, але спробуй найти зараз попутну машину. Та, що нею добиралася сюди, завантажилася і давно поїхала, іншої — іди чекай, видій при дорозі, поки підбере тебе якийсь випадковець. А не близько ж...

Галині давно хотілося побачитися з Степаном Андроновичем. Відтоді, як стрілися в Андрівій хаті, думки її занепокоїлись, ластів'ятком закружляли довкола нього, неспокоїного і такого... такого, здавалось, беззахисно-дитинного. Уявляла себе поруч нього дочкою а чи сестрою, і чомусь було радісно, бентежно радісно. Од його погляду, голосу, доторку, від самої лише присутності, навіть од усвідомлення, що він є, деє ходить, щось робить, переживає, с'умує. Що це таке, звідки й чому воно виникало і селилося в її думках, її серці, Галина не знала. Та й знати чогось іншого не бажала! Добре, приємно від тих почувань — і гаразд. Уже до них звиклася, без них уже день не день, робота не робота. Ніхто об тім, звісно, не відає, все те її і більше нічис.

Так. Проте як же бути далі? Заходити чи не заходити? Як сприйме він одвідини? Він, по вінця заклопотаний всілякими справами. Чи доречним буде прихід, не насміється він з наївного дівчати, що прийшло ще й із своїм на капусту глеком?

Галина сіла у скверіку, власне, на зупинці міського автобуса, де осторонь, між гурточком ще не старих лиц, стояла поколупана, розписана всілякими узорами лавиця. Звідси добре виднілася вулиця, що прямісінько вела на край міста, де починалася дорога до Великої Глуші, частина будинків, що їх устигли вже підновити, долітали сюди хрипливі паровозні гудки — певне, маневровий, подумала Галина. У портфелику в неї стояла — Галина весь час бідкалася, аби не перекинулася, — пляшка молока, був кусень хліба; дівчина відчувала, що пора б перекусити, зранку як попоїла, то досі ріски в роті не мала, однак робити це на людях не наважилася і тільки поправила пляшку, перевірила, чи добре сидить у ній корок.

Отже — заходити чи не заходити? Роздуми розхвилювали, Галина відчула, як застукало в скронях, намагалася вгамувати серце — не підеш же отака розшаріла та розпашіла! — однак це не вдавалося, чим дужче вона старалася, тим сильніше стугоніло в грудях. Ще у райвно, між іншим, розпиталася, де виконком, — виявилось, майже поруч, на цій самій вулиці, за якихось два квартали, давно могла бути там, сидіти в його кабінеті, якщо б, звичайно, прийняв, бачити його задумливі очі, у яких стільки зажури, стільки до всього уваги.

Так остаточно й не вирішивши, як їй бути, Галина підвелася, поправила волосся під хустиною і пішла. Ноги вивели її на вулицю, на неширокий покорпанний тротуар, не вельми людний о цій порі, схаменулася аж біля будинку райвиконкому. «У кожному разі, — подумала, — почну зі школи...»

Жилюка не було. Секретар запитав, у якій вона справі, і, довідавшись, що з Великої Глуші, порадив зачекати. Галина притьмом відчула себе не в своїй тарілці, поривалася було піти й почекати надворі, але чоловік запевнив, що це недовго, Степан Андронович, мовляв, дзвонив і обіцяв ось-ось надїхати, він недалеко, в місті, і взагалі, додав, усі глушани тут свої, приймають їх поза чергою. Секретарева душевність сподобалася Галині, дівчина трохи позбулася зрадливого свого хвилювання, однак не зовсім, воно все ще нуртувало в ній, мов оте приховане в затінку джерельце. Багато минуло часу чи мало, Галина не пам'ятає, бо вся її увага була звернута на двері, звідки мав з'явитися він, Степан Андронович, і — або привітати її, зрадіти нагальним оцим відвідином, або... Іншого вона не придумала, не уявляла, як поведеться, коли він... коли він...

Ну, коли заїде і не зацікавиться нею. Хоча припустити такого не могла.

І ось слух її ще знадвору упіймав Жилюків голос. Галина напружилася, відчуваючи, як у душі щось закипає, кидає її то в жар, то в холод, підвелася, затим сіла, прибравши скам'янілого витляду.

Жилюк зайшов у супроводі кількох чоловіків, швидким кроком надався до дверей, рвучко відчинив їх. На порозі, пропустивши чоловіків, обернувся, але так, що не міг помітити Галину, вона опинилася за його спиною, запросив секретаря.

— Заждіть хвилинку,— кинув той ошелешеній відвідувачці.

Першим Галиним порухом було піти, зникнути, щезнути з-перед людських очей. Боже, який сором! У чоловіка стільки клопоту, весь район на його плечах, жнива на носі, а вона надумалась... Дівчина взяла на коліна портфеля, відкрила його, глянула у прикріплене зсередини люстерко і підвелася, аби таки йти, як оббиті дерматином двері параз розчипилися і в отворі їх, весь якийсь осяйний, постав Степан Андронович.

— Галино... Микитівно! Чого ж ви? Заходьте, прошу.

Він ступив назустріч, мовби малу, узяв її за руку.

— Я так... Була у райвно і дай, думаю...

— От і добре, от і гаразд. Вибачте за неувважність, будь ласка.

Він говорив, як їй здавалося, так само напівсвідомо, слова ніби випереджали думки, в руці дівчина вловлювала ледь відчутне тремтіння, яке звичайно буває під час радісного хвилювання. А може, то тремтіла тільки її рука, і те дрижання, мов бриніння струни, передавалося іншій?

— У вас люди, я зачекаю, Степане Андроновичу.

— Нічого, нічого,— вів її до дверей,— ви нам не зашкодите. Хоча стривайте,— глянув на годинника і зупинився,— уже початок п'ятої, нікуди вам неспішати. Ось ключ, ідіть до моєї квартири, відпочивайте. Прийду — вечеряти будемо.

Дівчина не встигла й заперечити, як у руках у неї опинився ключ. Звела здивовані очі,— нежданий оцей поворот зовсім збив її з пантелику. Це було навіть вразливіше, ніж те, що не помітив її одразу. Тоді знала, що робитиме, як повестися, а тут...

— От голова! — вигукнув Степан Андронович.— Ви ж не знаєте, де я живу. Никифоре Семеновичу,— звернувся

до секретаря, що на той час повернувся й сидів на своєму місці,— підвезить гостю до мене додому.

Розмова тривала кілька хвилин, а на Галину піби вічність звалилася. Наче знаються вони давно-давно, буцім приїхав він з якоїсь далекої дороги і вона стрічає його, стрічає у хвилюванні, трепеті, навіть не може мовити слова. Та що слова! Навіщо вони, коли говорять очі, говорять руки?

Ой леле!

Секретар щось тлумачив їй, затим вивів до машини, сів поруч, і вони поїхали; потім відчинив їй двері, заїв до квартири, де нікого не було, побажав, здається, доброго відпочинку і пішов; Галина ще чула, як загурчала в дворі машина, пам'ятає, що сіла в крісло, звідки добре було обдивлятися мешкання, і все, далі нею оволодів сон, як буває після тривалої дороги або втомливої роботи. Щось мовби підхопило Галину, вона відчула себе легкою-легкою, засміялася тому чуттю і полинула в краї, зовсім не схожі на той, в якому тільки-но перебувала.

Її розбудив настирливий телефонний дзвінок. Власне, спочатку Галина не розібрала, звідки те дзеленчання, хотіла було відчиняти двері, адже то, певно, прийшов він, добивається, а вона знебачки заснула, проте, очумавшись, збагнула, що телефон, схопила трубку. Говорив секретар, передавав, що Степан Андронович дзвонив сам, але ніхто не відповідав, тому він просив передати, що мусить терміново виїхати в село, повернеться, можливо, пізно, то нехай вона не турбується, почувается як удома, там у буфеті є продукти, можна приготувати вечерю...

— Алло, ви мене чуєте? — стурбовано перепитало в трубці. — Чуєте, Галино Микитівно?

— Чую,— напівсвідомо відповіла і так, з телефонною трубкою, де вже замість людського голосу дзумів легкий зумер, сіла.

«От так тобі й треба,— твердив їй чийсь чужий, неприємний голос.— Набилася до чоловіка, додала йому клопоту та ще й заснула. Наче дитина. Розказати кому — сміху, ганьби не обберешся. Так тобі, чуєш, і треба».

Надворі вже посутеніло, під вікнами тьмяно блимала слектрична лампочка. Галина довго шукала вимикача, зрештою засвітила світло і тільки тепер помітила, що портфель її лежить боком, кинулася до нього, але пляшка, на щастя, не відкоркувалася. Вийняла свої припаси, однак їсти вже перехотілося, і, аби все-таки чимось зайнятися,

вирішила нагріти чаю. Нехай буде, можливо, й він, Степан, нагодиться, то пої'є з дороги гарячого. Електроплитка довго не загоралася, Галина дошукалася причини, з'єднала перегорілу спіраль, поставила чайника, з задоволенням сполоснула холодною водою лице.

От ніколи не бачила, як живуть начальники, а, мабуть, не так. Квартира малевька, на одну кімнату, де й ліжко, і диван, і етажерка з книгами, і стіл. Великий старомодний стіл. Де він тут узвся, не відгадати. Зате зручний — широкий, міцний. «Сімейний», — подумала Галина. Погляд її упав на фото, що стояло на етажерці, затиснуте книгами. Він, Степан Андронович, красива чорнява жінка, а між ними, більше прихилившись до батька, хлопчик. Галина стонулася. Нараз їй здалося, що жінка поглянула на неї аж надто пильно, гостро й осудливо. Вона одсахнулася, відступила, проте великі, гарні очі жінки невідривно стежили за нею. Дівчині стало лячно, моторошно, вона ладна була залишити помешкання, піти звідси геть, аби не відчувати цього сум'яття, але... Що скаже він? Втекла? Мов дівчисько, наче школярка, не владна відповідати за свої вчинки. Ні, так не годиться, так не буде. Вона ж відчула, помітила: він зрадив їй. Зрадив не як звичайній знайомій, здибавши десь на вулиці, а... Втім, куди зараз іти, до кого? Вечір, ось-ось настане ніч, чужі люди... Не вина ж, що так сталося. Степан Андронович сам запросив її, вона й не сподівалася на таку ласку, їй просто дуже хотілося його побачити...

Галина взяла фото, поставила на стіл, сама сіла навпроти. Ну от, все гаразд, ніби й не було того переполоху. Жінка дивиться на неї звичайно, навіть трохи усміхнено, розуміюче...

Раптом їй уявилося, ні, не уявидося, уявити того не можна, — просто згадалася Андрієва розповідь про те, як загинула оця красива жінка, яких зазнала перед смертю мук. Сльози виступили на Галиних очах, і вона не стримувала їх, дивилася й плакала, і плач той розтоплював душу, наливав новим якимось чуттям, де біль еднавсь з радістю за нього, живого, суцього, в її серці, її думках. Галина плакала. Не соромлячись, не криючись, як буває раз у житті, коли тобі особливо хочеться виплакатись. Не могла назвати причини, що спонукала до цього, не знала, чим і як зарадити раптовому нападові сліз, — плакала і в тому відчувала розраду, вияв незбагнених своїх почуттів, що отак зненацька привели її сюди...

Рудий породистий пес лежав на узліссі. Зачувши людину, пес жалібно заскавулів, гавкнув, і Павло завмер під кущем. Присутність собаки не віщувала нічого доброго, — за ним повинні з'явитися ті, зустріч із ким принесе немичуий кінець.

Однак довкола було спокійно, ніщо більше не порушувало звичної лісової тиші, і Павло обережно розгорнув міщинуве віття. Прямо на нього дивилася пара насторожених очей.

Павло не квапився, він знав, що тиша завжди таїть невідомість і небезпеку і будь-яка неосторога може скінчитися трагічно. А йому, що з настанням тепла і сном Чарнецького відчув мовби друге народження, раптом, як ніколи, захотілося жити, дихати оцим пастояним на молодій зелені повітрям, ступати перетканим сон-зіллям рутвяним килимом, слухати висліви синиць і перше до болю ніжне воркотіння горлиці. Одколи защедрило сонце, вигріло омиту рясними дощами землю, він не може нидіти у своїй криївці, його нестримно тягне до цих дерев, струмка, що тихо жебонить у в'ярку, до скрику птиці у верхівтті, хоч то й поганий знак, зловіща, кажуть, прикмета. Але що вже йому прикмети? Це просто диво, що він живе, існує, певне, доля чинить з ним якийсь жарт, якусь незрозумілу комедію, аби помучити вволю і потім віддати на поталу.

Погляди їхні стрілися, пес зраділо гавкнув кілька раз, спробував підвестися, і Павло з жахом побачив, що задні ноги в нього волочаться, перебиті. Собака дійсно був якоїсь рідкісної породи. «Ах ти ж, бідолаха, — подумав. — Де тебе так? Як же ти тут опинився?»

Раптом йому здалося, що на гавкіт цього пораненого пса десь обізвалися інші, що вони наближаються, і Павло, не тямлячи себе, кинувся геть.

Наступного дня, як тільки очумався після важкого і нетривкого сну, першою його гадкою було вчорашнє. Чогось він учора не доробив. Певне, таки варто було взяти того пса, дарма що підбитий, на них швидко гоїться, виходився і був би надійний товариш. А породистий! Незгірше від тих, що були в графа, може, й нащадок якийсь.

Павло довго совався, прислухався до шерхоту, однак нічого незвичного не вловлював і зрештою прохилив дверцята. У щілину прямо в лице дихнуло свіжістю, сонцем,

щebetом, і він якийсь час постояв, не наважуючись ступити в той, інший, світ, що так вабив його і так страшив. Проте бажання якнайскоріше вирватися з просмерділого людськими відходами, наповненого людською ненавистю і отим передсмертним Юзеківим криком лігвиська, опинитися серед живого, справжнього пересилило страх, і Павло майже напівсвідомо висунув голову.

День справді був рідкісний, яких на Поліссі — та ще цієї пори! — випадає не вельми багато. Сонце вигналося поверх сосен, визолочувало їх, внизу, за десяток метрів, плюскотів ручай, а понад ним, скільки бачило око, стелився ряст. Здалік це схоже було на щедрою рукою вишпий рушник — он і квіточки-хрестики на ньому: голу-бі, вишневі, бузкові і зовсім білі. Не було тільки чорних...

Такий рушник — мати казали: посаг — висів у них над божницею, на покуті, висів, одколи Павло себе пам'ятає. Ніде більше не бачив він такого багатства кольорів. А як, бувало, взимку мати виперуть його та розвісять на тину, всенький куток дивувався. Здавалося, весна заскочила посеред холодів, ударила крилом та й викресала таке суцвіття.

Гай-гай, де вони, оті літа?! Й навіть людині дано цю пам'ять? Аби ятрити душу, каратися? Не знав би отого всього, легше було б і жити, і вмирати. Дитинство, парубоцтво, батько, мати... До чого усе це зараз, отут? Минуло, перетліло, зостався хіба липи попіл... Та й той — дмухне ось вітер — полетить світ за очі, ні сліду, ні знаку.

Вгорі у верховітті спрагло крикнув ворон, і Павло здригнувся. Скурва птиця! Того й дивись — накличе біду. Певне, щось помітила, інакше чого-бо крякати... Проте минула мить і друга, як і досі, все ішло своїм трибом, і Павло заспокоївся. Йому враз захотілось умитися отією струмковою студеницею, зняти з себе кількатижневий леп, сморід, а з ними, може, й оте, що пройняло душу, ятрить її, пече, млоїть. Хай навіть не все, частково, а зняти, змити, як ото очищається весняними дощами, весняними водами земля. Чи не вперше за всі ці дні йому захотілось поглянути на себе, однак дзеркала не було, і Павло подивився на руки. Мати рідна! Це його руки?! Ними він їсть, добуває їжу, ними обнімав колись Мирославу? Чорні, пазуристі, у саднах. Що він ними робив, що отакі?.. Ах, так! Недавно, здається, це було недавно, он там зарив Чарнецького... Пухом тобі земля, пане представник! Ніхто вовіки-віків не здогадається, де твоя могила. Скоро заросте вона,

ввійдеш ти в землю, мов щось чуже, тільки й варте що на угноєння. Дякуй і за те, бо могла би й не прийняти тебе, догнивав би десь у закордонних вигрібних ямах... Так, Чарнецький. До того вони рили картоплю. Ще раніше — Стецик... Боже, як то було давно! Здається, вічність минула, одколи залишив Копань. Вічність, а він живий. І не хоче залишати цей світ, боротиметься за нього, гризтиметься, допоки вистачить сил.

Чимсь новим, незанимким війнуло Павлові в душу. Він навіть подумав, що коли б з'явилось воно раніше — може, по-іншому пішло б його життя, не було б отого нищіння в склепі, отих тортур, що їх завдав і собі, й Мирославі. Зацькований, лячний, враз відчув у собі відгомін чогось іншого, либонь людського, і, зраділий тому, готовий був на що завгодно.

Проте найперше йому таки хочеться вмитися. Павло пригніци зійшов до струмка, нагнувся над невеличким плесом. З темнуватого водяного дзеркала на нього глянув зарослий, з кістлявими вилицями й запаленими очима чоловік. Павло вилаявся й устромив ручища прямо в ті очі, однак вони сахнулися, зникли, і він почав полоскатися. Далекодавнє, якесь напівзабутнє чуття його уловило солодкавий запах лугової рослини, по-тутешньому «собачого мила», що нею у дитинстві, купаючись, вони натирали один одному спину, Павло пошукав очима, знайшов той кущик, почав м'яти зілля в долонях. Зелена, схожа на мильну, піна густо проступала крізь пальці, пахла весною, зеленню, і він радів цій несподіваній згадці, що повертала його в далеку молодість, у ту пору, коли все було інакше, — були весни, літо, купальські вогнища на вигоні, вечорниці, гучні хлоп'ячі купання у Прип'яті, де завше пахло татарником, дикою м'ятою, лугом, коли весь світ здавався рідним вирієм, а ти в ньому — мов ота птаха.

Павло помив руки, лице, вволю напився з струмка і став під промінцями, що скісно пробивалися сюди крізь густе верхів'яття. Було так хороше, так хотілося забути все, прокинутися від усього минулого, що він аж здригнувся од гостроти почувань і нехотя почовгав до землячки. Нудило від голоду, — певне, вода ще дужче роз'ятрила його, — Павло затамував його с'як-так припеченою картоплиною, що вже відгонила гниллю, і чомусь знову згадав про пса. Справді-бо, звідки йому тут узятися? Коли мисливський, то чому підбитий? І взагалі — нині не сезон для полювання, та й навряд щоб хтось із глушан мав таку псину. Що

ж тоді? Можливо... може, його шукали із собаками? Напевне ж, нищпорять, не можуть не нищпорити. Але ж слідів їхніх з Юзеком не знайти, давно позмивали вони дощами та весняними водами, а нових не лишали, ото й тільки що: на картоплі, однак ті в протилежному місці, зовсім не там, де собака. Тоді — випадковість? Хоч би й так. Хіба не буває... А до пса все-таки треба навідатись.

Захоплений незвичайним своїм бажанням, а ще більше, мабуть, піддаючись настроєві, що полонив його такої благословенної днини, Павло прикріпив до пояса ножа, знов крадькома вийшов і так само, оглядаючись, переступаючи од дерева до дерева, подався на узлісся. Він поклав собі підібратися до собаки непомітно, зовсім непомітно, аби краще його розгледіти, але той властивим тільки йому чуттям угадав присутність людини, безпомилково спрямував у її бік зір і жалібно заскавучав. Павло не став ховатися, приліг ниць і поповз до пса. Коли віддаль між ними зосталася незначна, у метрів два-три, тварина насторожилась, шерсть на ній наїжилась. Та не це хвилювало Павла, пораненого пса він не боявся, — йому важливо було вяснити, чому він тут, чий він? Звичайно, в цьому міг допомогти ошийник. Проте як не додивлявся, нічого не помітив. Отже, пес не службовий, так собі, остерегатися його нема чого.

— Ну що? — обізвався до несподіваного свого побратима Павло. — Скалічили тебе?

Пес перестав їжитися, в очах його з'явилась цікавість.

— Нічого ж мені тобі дати, — пожалкував Павло. — Ну, ходи до мене, — простягнув руку. — Не можеш? Ах ти, бідолашний.

Його розбирало бажання наблизитися, погладити скалічену тварину, виявити до неї ласку, якої давно не відчував і якої так жадав сам. Зрештою, переднім, хай і не зовсім повноцінне, було те, про що мріяв, хоча й не за таких, звичайно, обставин. Але що там обставини?! Сьогодні він живе, хоче жити, і ніщо не посміє тому завадити.

Вони лежали навпроти один одного, пильно дивилися один одному в очі. Бездомних, гнаних, щось їх зводило на цій вузькій смужці землі. Павлові здалося, що світ поінакшав, усе погане в ньому забуто, настає буцімто судний день, день всепрощення, і він може вільно ходити, прагнути здійснення тих бажань.

Другий цього не розумів, єдине, що давалося його тямі, це біль. Біль заглушав голод, безвихідь, в яку потрапив

так несподівано. І ще він міг збагнути, той, що поруч, друг.

Пес терпеливо чекав, його засльозені очі благально дивилися на людину. Чому вона зволікає, чому не зарадить в біді? Лежить і дивиться. Він навіть дозволив наблизитися до себе, торкнутися, однак з того анінайменшої полегкості. Пес знову заскавучав, гавкнув, — мовляв, чого ж, робити що-небудь, але людина наказала йому:

— Лежи тихо.

Павло обігнув куца, підповз так, аби роздивитися задні ноги собаки. Відкритих переломів не було. За добрих часів він наклав би шини, й за місяць-півтора все стало б гаразд. За добрих часів. А що тепера? Добити пса, аби не мучився, чи брати до себе, виходжувати? Але чим, як? Головне для нього їжа. Для обох їх це немала проблема. Якби хоч зброя, бодай поганенька рушниця, можна б устрелити якусь дичину. Був пістолет, та, видно, загубився під час втечі. Устрелити?! Ну й ну, розквасило тебе, друже, весняне сонце. Дякуй, що так землею повзаєш, а він іще стріляти.

Що ж робити? Павло знову глянув на безсловесного друга, і той, здається, зрозумів його безвихідь, поклав на передні лапи бровасту голову, заплющив очі..

Так нічого й не порішивши, Павло відповз у куці, підвівся і поплентав назад. Що він міг удіяти? Насамперед належало хоч чим-небудь підкріпитись самому, бо ось-ось ноги підкосяться, впаде і тоді обом їм буде каюк. А може... Страшна думка обпекла йому мозок! Траплялось же, людина їла... Але — ні! Він цього не вчинить, він ліпше... Але так і не домислив, голова запаморочилась, Павла ухопився за молоду сосонку і, підминаючи її, осів на землю.

...Отямився, як стемніло. Вечір чи ніч? У скронях гупало, неймовірно хотілося їсти. Це вже було не бажання вгамувати голод, не потреба наповнити шлунок, а щось неприродне, людському розумінню не підвладне. Воно заволокло розсудок, пам'ять, пазурами дерло всередині, судомило, протидія йому мала бути одна: їжа. Хоч трохи, хоч крихта, хоч ложка їжі.

Павло зворухнувся, відчув на лиці гострий доторк соснової гілки і несвідомо потягнувся до неї губами. Пучечок хвоїнок поколов йому піднебіння, язик, проте він не відчував того, жував і жував, аж поки гіркота не забила йому рота. Тоді перевернувся ниць, довго випльовував жвачку. Лежав, легке тремтіння час од часу перебігало ним — од

голоду чи од холоду, бо з початком ночі ліс одразу дихнув остугою.

Раптом краєм свідомості Павло впіймав якісь дивні, незвичні звуки, що линули десь зовсім зблизька. Фич-фич, чух-чух!.. «Тетеруки! — здогадався. — Цевне, пора токування». Звівся на лікоть. Авжеж, тетеруки! І недалеко... Не тямлячи себе, поповз назустріч звукам. Під руки потрапляло паліччя, грузли вони в пухкому торішньому листі, плуталися в бур'яні, проте Павло ліз, у нього не було іншої гадки — тільки б добратися до птахів, добратися, не наполохавши, не втративши єдиної, здається, самим господом богом посланої можливості роздобути харч. І чим ближчало токовище, тим дужче билося Павлове серце, тремтіли руки. Ще в дитинстві чув він про повадки тетеруків, знав, що під час парування вони майже глухнуть і не бачать — такі сильні їхні любовні пристрасті, тому й прагнув, кипів, горів-жаданням скористатися з того.

Скільки повз — годину чи більше, — не пам'ятає. Помітив лише, що світанок, у лісі виднішає, і це налякало його: на видноті схопити птаха важко. Гнав себе з останніх сил, біля токовища — невеликої, оточеної ліщиновими кущами галявини — зупинився, зівмер. Он вони! На галявинці товклися кілька великих птахів, вони то зближались, і тоді фурчання ставало грізніше, сердитіше, тетеруки, широко розпустивши пір'я, ладні були підім'яти один одного, то розходились, бокаса черкаючи крилом траву, аби за хвилину знову розпочати бій.

Павло причаївся, вовчими очима уп'явся в здобич. Як до них сягнути? Переступав од куща до куща, благав бога, усіх земних і небесних духів, коли вони ще дослухаються до його слів, його благання, аби наблизили до нього птаха... Мовби пробуючи сили, Павло натиснув на гілку, вона зігнулася в його руках, і він зрадів, що ще на щось здатний, не все втрачене. Треба тільки непомітно, зовсім незримо підкрастися... Холера ясна! У них, крім вух і очей, неабиякий нюх, вони одразу відчують його по запаху. Скинути з себе бодай просмерділого оцього бушлата?..

Йому знову запаморочилася голова, проте якимсь надзвичайним зусиллям він утримався, аби не впасти, і стояв, тримаючись за віття. Його хитало, ноги йому тремтіли, однак бажання схопити дичину, мати її пересиливало все.

А птахи товклися, луна од їхнього чухкання котилася лісом, і Павлові стало лячно: а раптом, зачувши токування, сюди нагрянуть мисливці. Він аж пополотнів, холодний

ніт виступив йому під пахвами, проте голод і видима здобич цупко тримали його, не давали зрушити з місця. Коли він чув, що мисливці часто приманюють дичину, підробляючись під неї голосом, однак його голос огрубів і втратив здатність мінатися.

Павло стояв у розпачі: ще трохи — й розвидниться... Може, кинутися, раптово ввірватися в гурт? Чи — навпаки — поповзом, поповзом?.. Проте кинутися так, як то слід було б, відчував, уже не зможе, не стачить сил, а підкрастися... Куди ж підкрадатися, коли вони товчуться майже на одному місці, посеред галявини, а йому треба, аби хоч трохи збочили до гущавини, звідки напад напевніший.

Раптом два тетеруки, самець і самка, зчепившись, почали прибиватися до кущів. Їх мовби хвилию несло сюди, до Павла, він напружився і, коли відстань лишалася незначною, упав на птахів. Відчув у руках щось тремке, дуже, що виривалося, дряпалося, било його, і від того він мертво зціплював пальці. Птах кричав, крик його, зрештою, дійшов до інших, тетеруки притихли, заніміли на якусь мить, а потім важко спурхнули й розтанули в морці. Павло тримав чималого самця, що, певне, знесилів, бо, поборовшись, присмирнів, розпластався на траві, чекаючи, що буде далі. Покірність птаха додала Павлові снаги, він почав підтягати здобич до себе, однак тетерук знову забився, затріпотів крилами, хоч це вже було марно, бо людина вчепилася в нього, навалювалася грудьми, зрештою, чіпкі її пальці вп'ялися в шию, зчавили дихання. За кілька хвилин поєдинок скінчився, і обоє, нападник та його жертва, якийсь час лежали нерухомі. Тоді Павло підвівся, закинув тетерука на плечі й поплентався до сховку.

25

З давніх-давен, одколи стоїть, Велика Глуша славилася сіпами. Певне, й засновано її отут, на широкому вигині Прип'яті, через це добро, та ще, може, через ліс, якого так само у цих краях міряно не перемеріряно. Та коли деревини останніми роками значно поменшало в довколишній пущі, то трави родили щоліта буйні, дехто примудрився косити й тричі.

Перший укїс — так уже узвичаїлось — ішов державі. За два-три тижні, а як випадало погіддя, й раніше, рівна,

в зелених купинах верболозу заплава горбатилася скиртами, їх ставили де сухіше, вище, аби не підмокали, затим підводами й тягачами сіно перевозили на спеціальну, обкопану неглибокими ровами місцину, знову складали вже в більше стоги, і — бувало — стояло воно допізна, до глибоких морозів, аж поки не приїздили за ним із Копаня, Бреста чи ще з якоїсь далици. Часто це були навіть військові, і селяни не без інтересу зустрічали солдатів, що неодмінно привозили добрячу махру, од якої, казав потім Печерога, аж у ногах сіпало і снилися райські птиці.

Солдати кожного разу приїздили різні, однак звичаї в них були ті самі, й глушани вважали за честь прихистити їх, почастувати домашнім борщем з грибами, печеними карасями і заодно, звичайно, погомоніти, з уст в уста почути, чим живе-дихає армія. Хлопці не комизились, коли траплялося заночувати, залюбки сідали за стіл, йшли на танці, які влаштовували біля контори.

— Ви ото, як маєте вечорами вертїтися та дівчат мені зводити, краще допомогли б з косовицею, — зауважив якимсь Гураль.

— Так ми що? Ми з радістю, — відповіли хлопці. — Поговорїть з начальством, і будь ласка.

— І поговорю, — ніби пригрозився Устим. — Бачте, чоловіків катма, війна перебила. Поговорю.

Того ж вечора Гураль подзвонив Жиліюкові, Степан Андронович обіцяв з'ясувати ситуацію й зателефонувати, zarazом попросив не зволікати з школою, а це — бувають у житті приємності! — прикотили до села аж дві вантажки з веселими, дужими хлопцями.

Гураль зібрав коси, граблі, вила, звелів навіть приколоти підсвинка, аби не вдарити лицем у грязь, та гості, виявляється, приїхали не з порожніми руками, мовляв, армія є армія, і з самого ранку в колишніх покоях запахло вареним, смаженим, пряженим.

...А на лузі тим часом чинилось своє. Пора видалася сонячна, тепла, солдати поскидали гімнастерки, за ними й чоловіки, колгоспники — і луг зацвів білим, голубим, червонястим, що весь час мінялося, мішалось, перемовлялося і перегукувалось. Дзвеніли, жахкали коси, стрекотіли кінні косарки, сюрчали коники, а зоддалеки, од річки, наполохано гули водяні бугаї, і риба скидалася грайливо, пускаючи гладішню широкі кола, і тріщала десь у гущавій очеретянка, і бризкалися на вимілинах дітлахи, без яких косовиця не косовиця, й іржали молоді лошачки, яким набридло сно-

вигати слідом за кобилами... Солодкаво пахло прив'ялим різпотрав'ям, столоченою десятками ніг луговиною, зтягнутими густим куширем стариками Прип'яті, де аж кипіло од в'юнів, стрілчастим рогозем, рясним суцвіттям живокосту, що вигнався поверх трави,— певне, поліття на нього.

Ріка пахла по-особливому. Жоден поліщук, якому судилося вирости на берегах Прип'яті, на переплутає її запахів із запахами швидкоплинного Стиру, багнуватога Стоходу чи торф'янистої Турії. Прип'ять тече привільно, широко, не припускаючись обмілин, дрібних заворотів, що неодмінно гальмують течію, старять річище. Розлившись на кількакілометрову широчінь весною, вона мовби виполіскувала своє лігво, очищала його від літніх та зимових наносів і потім текла спокійно, велично, як і належить справжній ріці.

У спокої Прип'ять пахла літеплом, вона ніби вбирала аромат довколишніх полів і гаїв, де з ранньої провесни аж до покрови, до перших заморозків, цвіли проліски, сонзілля, конвалії, волошки й плетуча березка, золотавий дрок, роман-зілля, материнка, медунка, верес... А ще цвіли тут жита й картоплі, коноюшина, трава-султанка, на тон² кім лозовім прутті вигойдувалися котики, де завше ласували волохаті джемелі, суниці й чорниці і подекуди, зрідка, бо вони тут не часті гості, білими хмарками чайдись гречки... Все це, здавалося, Прип'ять вбирала, і, підійшовши до неї тихої погідної днина, можна було вловити ті запахи, той незрівнянний ні з чим аромат преславної річки.

Потривожена, розбуркаша, ріка мінялася. Куди й дівалися її доброта й лагідність! Хвилі билися в береги, розхитували очерети, збурювали воду, і пахла вона глибинним мулом, терпкою бодягою, вигнаною з стариків застоюною вільготою. Такої пори до неї краще не підступати,— ходили перекази, що в негоду в річці товчуться антипки, чорти тобто, ловлять русалок, аби кохатися з ними; а ще — ніби скаженість тоді, випливають на берег соми й хапають людину, тварину, кого попало.

Нині Прип'ять вабила ласкою.

Катря Гривнякова, що встигла вже вичухатися по тій своїй okazії з міною і працювала в літньому таборі дояркою, помила й розвішала на кілочках дійниці, присіла.

Табір під лісом, звідси добре видно Прип'ять, луг, що заряснів нині людьми, навіть край села, де стояла їхня з Романом недогоріла халупа. От як воно в житті випадає! Гриміло, блискало, здавалося, кінець світу, а перейшло,

минулося, і все стає на лад. Орють, косять, дівчаків годують... Наче нічого й не сталося. Глуша потроху виповзає з землянок, подекуди висвічує новими хатками, наливається дитячим сміхом та жебонінням. Марудитися ще їй, бідолашній, не рік і не два, проте — з усього видати — не марно. Повірили люди в себе, а це вже багато важить.

— Ба! — лунає раптом побіля самого Катриного вуха. — Тьо Марійка сили лока.

— Агій на тебе! — здригається Катря. — Завше ти, мов той Пилип з конопель. Нема щоб по-людському.

Недоріке хлоп'я, війна скалічила, ота ніч, проте Катря розуміє його: тьотя Марійка, значить, просила молока. Косарям, певне, солдатикам, та й своїм. Бо ж усі подалися туди, навіть доярки, котрі вільніші.

— Чи ти ж його донесеш? — лагідно.

— Несу, ба!

«Донесу, бабо!» Бабою її зве. Як узяти отоді з Романом кількоро голодних та босих, то старшенькі тіткою звать, а такі-от, як Демидко, — бабуною... Декотрі, найменшенькі, й мамою... І нехай! Як бог на душу поклав, так нехай і говорять.

— Вайте, ба! — нетерпеливиться хлопеці.

— Зажди, Демидку, підемо удвох. Бо ще спіткнешся.

— Ні!

— Зараз, зараз.

Катря налила відро холодного, вранішнього, молока, прикрила косинкою.

— Ходімо, сину.

У косарів перепочинок. Пороздягалися на мураві попід кущами, курять. А жінкам нетерпеливиться! Розтрушують траву, вигрібають, виносять з невдоб'я на сонце. Та все хапкома, швидше — треба ж і тут устигнути, і до корів, і вдома лад дати.

— Марійко, ходи-но, дочко, — погукала Катря.

— Ой ніколи, тітко. Нехай. Чоловікам он давайте.

— Та й їм же стачить.

Підійшли розпашілі — сонцем од них, рутою-м'ятою.

— Тобі, дочко, й того... перепочивати б частіше, — одвела Марійку вбік. — Не дуже-то тими вільми махай, устигнеться.

Зашарілася — і радо їй, і соромно старшої жінки.

Звідки не візьмись Андрій. Ніби ж підклепував тільки що косу, а тут як тут.

— Добридень, тітко Катре.

— І тобі, сину, доброго дня. Та її ось гляди, аби не надірвалася.

— Вона жилава! Хоч, на правду, те саме кажу їй, та хіба послухає. Ви вже її напоумте.

— Годі тобі,— переписила балачку Марійка.— Бери он, носи косарям.

— Бачте яка! — вдає ображеного Андрій.— Отако завсіди.

Андрій бере дійницю, іде. Жінки проводжають його замилувано. На Марійчинім лиці, в очах мовби тихосвітня загорілась зоря.

— Любить,— стиха мовить Катря.

Марійка мовчить, поправляє волосся чи, може, просто одводить погляд, а Катрі бачаться вони обоє ще майже діточні, сиротами, бо ні Андрона, ні Теклі вже не було. То вона, то він прибіжать, бувало, з лісу, від партизанів, і порадіє, й наплачеться з ними, своїх згадуючи... А тепера, бачте, бригадир, доярка! Хату їм громадою на помості поставили, весілля он яке одгуляли...

— Де ж це ваш, тітко Катре? — вивела з задуми Марійка.

— Та ж на школі. Школу послали гемблювати. Кілько їх там теслярує.

— А й те треба.

— Тре. Хто каже — не тре? Нині врем'я таке, що куди не кинь, скрізь чогось треба.

Коли сонце підбилося височенько, роса спала, косарі втерли й поховали у затінку коси, аби не одходили на спеці, а самі — хто купатися, хто просто вмиватися, хто вволю накурюався.

Жінки тим часом готували обід. На ряднах, рушниках викладали привезене та принесене, у відрах парувала самим Гуралем зварена юшка.

— Ну то гайда, хлопці,— запрошував Устим, більше звертаючись до солдатів.— Обідайте, спочивайте, поки сонечко.

— Це ж як, Устиме, і душу прикропить пічим? — доповідним оком окинув наготоване Микита Іллюх.

— Ти, чуєш, мені тут анархії не розводь,— обірвав його Гураль.— Що маємо, тим і приймаємо.

— Од тебе як прилюдно не вициганиш, то таж насухо й день мине,— вів своєї Іллюх.

— Отож і не сікайся.

— Я не про себе.

— А їм, чуєш, дисципліна, статут не велять.

— Хитрий же ти! — не поступався Микита. — Всі статуту знаєш. Як помремо, на тому світі старшиною наставлять.

— Отоді начувайся! Поблажки не дам.

— Ти, Микито, начальству пожалійся, — порадив Ілляхові Микола Філюк. — Он воно якраз їде. Та не одне, видно, ще й з району хтось.

З лісу саме вихопилась одиночка, звернула з дороги, свіжим прокосом попрямувала до людей. У ній сиділи Грибов і Малець.

— Ну; теперка пиши пропало, — безнадійно махнув рукою Іллях і взявся до юшки.

Прибулим так само насипали запахуючого варива, вони підсіли до косарів, піджартували.

— От що, товариші, — сказав Грибов, коли поїли, — до нас, знаєця, приїхав товариш Малець, ви його знаєте, тож і послухаємо його мови.

Малець устав, для початку кашлянув у кулак.

— Стосується всіх, — сказав, чомусь глянувши на військових. — У районі об'явилися недобитки бандерівців. У вашому селі спалено стайню. У сусідів пропали коні, з хутора зник безвісти чоловік... Ми не можемо далі цього терпіти. Ворог думає, що коли уряд пішов на амністію, то... Словом, звертаємося до вас, товариші колгоспники, з проханням посилити пильність і допомогу органам у знешкодженні соціально небезпечних елементів. Зараз почалися масові роботи в полі, на сінокосах, багато з вас бувають у лісі, придивляйтеся та прислухайтеся і — коли що — сповіщайте... Вас, товариші, це стосується особливо, оскільки є підозріння, що не обходиться тут без участі вашого односельця, колишнього оунівця Павла Жилока. — Малець замовк, обводив поглядом присутніх, вивчаючи, певне, яке це справило на них враження і водночас випускаючи одного з Жилоків, що мав бути серед косарів. Упізнав Андрія по очах. — Розумію, неприємна така звістка, надто товаришеві Андрію Жилоку; ми до нього не в претензії, але факт є факт.

— Я ось що скажу, товариші, — втрутився Грибов. — Ніхто Андрієвої честі не зачіпає. Як був він у нас шанованим чоловіком, то таким і зостанеться. А замовчувати такий факт не можна. Пробач, Андрію.

— Хай йому чорт, — зірвався Андрій і пішов од гурту; за ним, засльозена, поспішила Марійка.

Розмова враз розладналася, жінки й собі кинулися — хто прибирати, хто подався за Марійкою — вагітна молодиця, все може трапитись.

— От воно й закусилося,— мовив Іллях, та Гураль глянув на нього таким оком, що Микита знігився, махнув рукою.

Грибов, Малець та Гураль незабаром поїхали, а косарі, дочекавшись полудня, коли спека спала, знову взялися до діла.

— А все війна, клятий фашист,— мовби й недоречно зауважив Микита Іллях.

Була в тій недоладності велика і гірка правда.

26

Мирослава жила тепер ніби у сні. Колись мила, затишна хатина, де, хоч й крадькома, провела з Павлом не одну солодку ніч, стала їй осоружною. Поверталася сюди, мов до клітки птаха, яка на день вилігала на незримому прив'язі, а на вечір, на ніч непременно мала повертатися назад.

Павло. Нетривкими ночами, коли на кладовищі моторошно кричали сичі і сон блукав десь невідомими стежками, знову й знову передумувала його й свою долі. Не мирилася, не могла змиритися з тим, що сталося. Радше було б комусь з них загинути, як загинули тисячі, тоді все стояло б на своїх місцях. Молила бога, аби напоумив його.

Цікаво: дотрималася б тієї своєї обітниці, аби заявився? Це стало питанням питань. І відповіді на нього були різні. То схиялялася до того, що так, безперечно, інакше знову непевність, постійна тривога, чекання чогось страхітливого, то твердо клала собі — ні, бо не може добровільно відмовитися від нього, з ким зв'язано стільки незабутнього, неповторного!..

Так до пуття й не поладнавши з власною совістю, Мирослава каралася постійним ляком, що заповзав у неї все глибше й дужче. Віра й невіра стали в ній наспроти, роздвоїли душу. Хотілося хоч що-небудь довідатися про нього, нужденного, при найменшій нагоді підсобити.

Десь ополудні, коли відчинилася по обідній перерві, до буфету зайшли кілька селянок, взяли по склянці чаю, і за

столиком — сіли неподалік — одна з них з сльозами на очах почала оповідати іншим свою біду.

— Оце так воно на білому світі ведеться,— казала,— чоловіка вбито, а ти вкотре розкажуй та розкажуй: хто був та які з себе, об чім говорили?.. Гейби я їм до лица заглядала. Чи до рота... Мій же затятий був, царство йому небесне,— схлипнула жінка.— Крий боже, аби ото коли про що повідав.

— Мало їх на війні полягло...

— Не знаю, чуєте, ні де та могилка, ні чиїми руками смерть йому заподіяно. Чи вони його вбили, чи, може...

— Ніби знов лісовики об'явилися,— шепотілися жінки,— у Великій Глуші спалено стайню...

— Нудить світом усякий набрід.

— Еге ж, а між ним ніби й того... голови нашого районного брат ніби. То знімати будуть.

— Кого?

— Та його ж.

Ніж випав з Мирославиних рук, дзенькнув об підлогу, і жінки примовкли. «Голови районного брат...» Це ж про нього, Павла! Господи, чом не позапечатував мені вуха? Навіщо караєш оцими страшними щоденними несподіванками?..

Жінки пішли, і Мирослава зачинила буфет набагато ранише звичайного. Як далі жити? Невже отак воно й буде, що постійно каратиметься то одним, то іншим?.. Навіщо жити?

Ішла, не бачачи під собою землі. Сльози сліпили очі, гірка образа пекла розум. Навіщо? Доки? Чи не краще покінчити з цим, розв'язати руки? Поки не пізно, поки... Все! Досить жалощів, досить вагань. Нині вона вчинить те, що давно мала вчинити. Нині або вже ніколи.

Машина «швидкої допомоги» привезла її до лікарні наступного ранку непритомною. Лікарі констатували велику втрату крові від самочинного аборту. Штучне переливання крові, що його вони тут же застосували, бажаних наслідків не дало. За кілька годин потерпіла, так і не прийшовши до тями, померла. Єдине, що вона крізь морок своєї свідомості намагалася послати живим, аби, очевидно, zostавити їм хоч яку-небудь про себе згадку, було невизначене, шепітно мовлене: «Пав...» Хто вгадав у ньому ім'я — батька, сина, коханого, хоч нікого з них так і не виявилось біля її смертного ложа, хто просто вважав не вартим уваги

мимренням. А Мирослава з наближенням кінця все нату- жувалася вимовити ім'я чіткіше, бо здавалося їй, що варто це зробити, як минеться цей страшний сон і вона разом з ним, Павлом, піде на луг, до лісу, де стільки квітів, зо- зуль, що неодмінно нащедрять їй багато-багато літ. Їй і йому... І тому маленькому, любому, якого так ждали, так довго ждали.

27

Велика Глуша потроху випростувалася з біди, що її так густо насіяла війна. Де самотужки, де з якоюсь хоча й не- значною сторонньою допомогою ставила вона нові хати, обгороджувалася, замість сухих, погорілих насаджувала молоді деревця, копала свіжі криниці, бо в ті, раніші, чого тільки за ці роки не трапляло.

Якоїсь неділі, коли з сінокосом трохи управились, Анд- рій заходився коло хати — в одній з кімнат треба було на- слати підлогу, вставити двері, та й так, зовні, то те проси- лось до рук, то інше.

Усього звідав на своєму віку Андрій Жилюк — найми- тування, здирства, голоду й холоду, з дитинства опинився у війні, а от будувався уперше. То нічого, що ставили хату громадою, — вистачало і йому клопоту, лягло й на його плечі усякої роботи. Легкої, і важкої, і зовсім, здавалося, неподатливої, котра, однак, поступалася завзяттю та кміт- ливості. Та й силі, звичайно, простій селянській сназі, що її нічим не зміряти, ні з чим не зрівняти.

Тож тепера, не сподіваючись на чиюсь допомогу, порав- ся сам. Дошки за весну висохли, приємно пахли живицею, пагадували про ліси й недавнє, зовсім недавнє, коли вони в партизанах пиляли, рубали такі ось сосни, робили зем- лянки, вистеляли на багнах дорогу. Не думалося, не гада- лося тоді, що настане час, і він, Андрій, до того лиш па- рубчак, рядовий месник, матиме хатину, хазяйство, що гро- мада наставить його бригадиром. Не гадалося, бо, по-пер- ше, постійна поблизькість смерті налаштувала зовсім на інший лад, по-друге, чомусь уся та дорослість, газдівство здавалися далекими, десь за десятками літ. Хоча, звісно, в потаємних мріях усе те було. Були Марійка, дітлахи, власна хата і власне обійстя, бо хто ж без усього того може зватися справжньою людиною? То хіба що якийсь пусто- цвіт, не чоловік, а покруч.

Андрій клав дошку, підгонив її, заклинцював і з насолодою вгачував у неї цвяхи. Цвяхи були цовенькі, він ще тикав їх кінчиками в солідол, аби не застрявали, входили в деревину легко, з кількох ударів. Хата аж дзвеніла од того стукоту.

— А я думаю, хто це тут стукотить? — почулося ззаду. Андрій обернувся і побачив Грибова.

— Заходьте, то й вам діло знайдеться.

— Чого, чого, а цього вистачить. — Грибов ступив у глиби кімнати, на постелені дошки, гоїднувся на них. — Добре покладено. Не тільки, отже, святі горшки ліплять, га? — ударив закаблуками, наче в танці. — Незгірше од майстра.

— А так! — пристукнув молотком Андрій і підвівся.

— А я до тебе, Андрію, як до ватажка комсомольського.

— Слухаю, Миколо Федоровичу.

— Не так офіційно, хай йому грець, — зауважив Грибов. — Зі школою кепські справи, от що. Людей бракує, і ніде їх взять. Учора з Гуралем трохи не погиркались. Уперся старий: нема гулящих рук, і все. Наче мова про гулящі... Молодь треба, щоб підсобила, Андрію.

— Та вона вже й так просвітку не знає, — усміхнувся Андрій.

— Все одно. Бо далі буде ще важче, жнива підуть. А до вересня школа має стати до ладу.

— Нікого ж, здається, вільного.

— То тільки здається, — осміхнувся Грибов. — Ось, приміром, ти. Сьогодні ти міг там попрацювати? Міг.

— Але ж...

— Але ж ні до чого. Збирай свою комсу, радьтеся, і хоч по кілька чоловік, двоє-трьох нехай прийдуть. Уже буде поміч. Еге ж: як це ви миритеся з тим, що дівчата од вас тікають? — обляя Грибова розпливається в усмішці.

— Ви маєте на увазі вчительку?

— Кого ж іще? Дівчина як дівчина, а збирається тікати. До райвно зверталася, Хомина підмовляла, аби не перечив як голова сільради.

— Не до душі їй наш клімат, Миколо Федоровичу. Звикла до міських зручностей і нічого більше не хоче знати.

— Не в зручностях справа, зацікавити її треба.

— А Галина Микитівна ось, бачте...

— Е-е, брат, Галина Микитівна, скажу тобі, своє на умі має. Чи не братовою скоро матимеш.

Андрій зиркнув зачудовано.

— Братовою? З якого дива?

— А з того самого. Ночувала, кажуть, у Степана. Була ж недавно в Копані? Ну, от.

— Не може бути. Молодша ж...

Грибов голосно засміявся.

— Цьому, брат, перепон нема. А Степан Андронович чоловік видний. Та й козак ще!

Андрій стояв замислений, враз у його думках промайнув той вечір, коли Степан був у них, вечеряв... Але ж тоді наче нічого. Втім, хто його знає. І незгірше було б, коли б зійшлися, пощо має самотою вік вікувати? Життя сюди-туди, та й по ньому. А йому й так дісталося.

Школа виростала в центрі села, на місці, де стояла колись управа. Зруб і дах її були готові, зоставалося потинькувати, настелити підлогу, зробити двері, завезти парти, класні дошки... Словом, як казав Хомин, розпочати та кінчити.

— Зовні тинькувати можна й потім, — бідкалася Галина Микитівна, — головне всередині, внутрішні роботи.

Завідувача бігла на будову вранці і поверталася, як сутеніло, коли вже нічого не було видно. Не вистачало то глини, то вапна, то дранки, то всього разом, не говорячи вже про майстрів чи звичайні робочі руки. Кілька вчителюк, що їх вона просьбами й погрозьбами, на власний страх і ризик не пустила у відпустку, щодня разом з нею ж місили, мазали, забивали шпарини. За згодою батьків та опікунів на допомогу були залучені й старші учні.

— От закінчимо, обов'язково всіх на екскурсію повезу, — обіцяла Галина Микитівна.

— А куди? — допитувалася дівора.

— Ну, це вже придумаємо. У Брест, до Луцька чи Рівного. А то й до самого Львова!

— От коли б то! Я б так хотіла побачити Львів! — мріяла найстаршенька Гудимчукова, в котрої напровесні побувала Галина Микитівна. — Там, кажуть, такі пишні будинки, мов палаци.

— А Брест?! — заперечував рудий вихрастий хлопчина. — Брестська фортеця...

— Ну, це близько, осьдечки.

— А мені хотілося б у Почаїв, — обізвалася середульша Хоминова. — Бабуня розказували, що там матір божа...

— Черниця! Черниця! — підхопила дівторня. — А ще піонерка...

— Ану цитуйте, не галасуйте! — прикрикнув на школярів Гривняк. — Пані вчителько, скажіте їм. У голові макітряться од їхнього лементу.

— Либонь, не од лементу, Романе, — встряв Іллюх.

— А то з якої ще холери?

— Випив же, певне, учора для втіхи? З доччиного повернення.

— Пощо не випити? — радий, що сельчани примітили таку оказію, сумирно відповів Роман.

— То чого на дівчаків вернеш?

Еге ж, свято нині у Гривняків! Наталя, донечка, зі школи вернулася. Аж і з самого Копая. Та не як-небудь, а з папером, гербовим. У папері ж тому, чуєте, пропечатано: така, знать, і така, Гривнякова Наталка Романова, однині зоо... Панунцю милий, і не вимовиш до пуття!.. Зоо-технік. Словом, усі мають її нині слухати, навіть Гураль. То це, чуєте, не респект?

— Маєте радість, Романе. Я би на вашім місці ніц не робив нині.

— Е-е, то дурне кажете, Микито. Як то ніц не робити? Та мені тепера наче розвидніло. То все комусь щастя до двору стукалось, а нині й мені воно рипнуло.

— То запри добре, аби не вивтікало.

— Це ж як? — дивувався чоловік.

— А от пожениться з твоею Наталкою той-таки Микола Філюк, посадовить її на трактора, та й прощавай, панунцю гойний.

Гривняк не сподівався такого повороту, примовк, і довкола засміялися.

Андрія непутила школа. Знав: є вказівки райкому, райвиконкому, відпущені кошти — і все це правильно, однак... однак будується вона мов мокре горить, хіба що оце останнім часом взялися. А скільки його, того часу? До жнив? За тиждень-два розпочнеться збирання, тоді й Гуралеві, й Грибову все ні до чого, тоді хліб, хліб, хліб.

Отже... А що, як організувати ударну молодіжну бригаду? Ні з кого? Всі на своїх роботах? Тоді, може, нічну? Нічна молодіжна бригада.

— Як, товариші?

— Знову-таки: з кого її збирати?

— Ну, це вже простіше, вночі всі вільні. Менше поспимо — от вам і вихід. Не на цілу ніч, ні, — переконував, —

попрацювали, приміром, звечора сім-вісім годин, і все, ще їй відпочити встигнемо.

Позачергове комсомольське зібрання, де не було ні президії, ні протоколу, а велося воно самим секретарем, пристало на його пропозицію.

І ось кількоро їх, на чолі з Андрієм, стали до діла.

— Ну, тепер я спокійна — школа напевне буде готова, — сказала першого вечора Галина Микитівна.

— А ви, між іншим, можете іти відпочивати, — мовив їй на те Андрій. — Бо Марійці одній лячно буде.

— Справді-бо, Галино Микитівно, — обізвалася Наталка Гривняк, що так само виявила бажання працювати в нічну зміну. — Вам і вдень вистачає біганини.

Завідуюча одразу піти не наважувалась, ще трохи побула.

Андрій з Миколою Філюком стелили підлогу, а кілька дівчат мазали. У класах пахло свіжою стружкою, глиною, половою, що її підмішували, аби добре тримався тиньк, крізь незасклені вікна струменіла нічна вільгість. Ніч була тепла, тиха, ясна, над селом низько висів Великий Віз — Андрій любив це сузір'я, деś на полях любилися перепели, кликали одне одного, а між їхнім чигиканням недоречно верещав у когось вечірній півень...

А тут, у школі, в освітлених «летючими мишами» кімнатах, лунко, стукотіли молотки, глухо бахкали об стіни кавалки глини.

Працювали в різних місцях, тому чулося лише оте стукання та бахкання, крізь яке час од часу прохоплювався або сміх, або окремі голоси.

— Як це тобі вдалося загітувати оту павянку? — запитав Микола, маючи на увазі вчительку Людмилу Тарасівну. — У неї ж тільки й розмов, що про від'їзд.

— А що її агітувати? Законні два роки має відпрацювати там, куди послано, і квит. Сказав, напишу в міністерство, батькам, так одразу присмиріла. Гадала, на простаків натрапила: ви собі, мовляв, тут будуйте Радянську владу, а я й на готовенькому проживу. Дідька лисого! Таку характеристику видам, що...

Насправді ж було не так, розповідаючи, Андрій кривив душею. Вчительку зустрів він яқось біля річки, коли напував коня, а вона чи прала, бо тримала в руці мокру білизну, чи поверталася після купання. Була свіжа, розкішна, Андрій аж засоромився, побачивши її отаку зблизька, мимоволі звернув увагу на зачовгані свої штани, побурілі від

пилюки черевики й зашкарублі на вітрах руки; хотів був одвести коней далі, не помітити, та дівчина сама обізвалась до нього.

Відповів щось невпопад, закинув на коней повід, став остовпіло.

— Ви наче боїтеся мене? — підійшла, усміхнулася.

«Холера би тебе лякалася», — подумав неприязно, однак мовив сумирно:

— Пощо маю боятися? Ви ж не русалка.

— А раптом.

— Нараз і я дідьком обернуся, що тоді?

Розсміялася, розчервонілася, по-дитячому мило закидаючи красиву, у накручених кучерях, голівку.

— От було б цікаво: дідько з комсомольським квитком!

Виждав, поки пересміється, і сказав не зовсім гречно:

— А комсомольського квитка, між іншим, не чіпайте. Жарти жартами...

— Ой, який ви грізний! Сподіваюся, на збори за це не витягнете!

— Ліпше скажіть, чому надумали тікати? — одважився, глянув дівчині у вічі Андрій. — Труднощів злякалися?

— Хоч би й так! Не всім же бути героями. Герої — це одиниці, обрані, а я, бачте, така собі, звичайна, батька-матері донька.

— Звичайна, — не спромігся на інше і повторив Андрій. — Між іншим, звичайні й стають героями. — Вони так і стояли на березі, на мураві, у річці пирхали, напившись, коні, не хотіли виходити з води, щедро пригрівало сонце, а їм наче раптом зійшовся, звузився світ, виокремився на неї і нього. — Ви дівчина, як можете тікати? Від сиріт, батьків, що втратили дітей і ждуть бодай лагідного слова. Ви, комсомолка, вихована, вивчена на всьому готовому...

— Досить! — мало не верескнула дівчина і заплакала.

Вона плакала по-справжньому, злегка оголені й порожевілі на ласкавому сонці плечі її здригалися; Андрієві нараз стало лячно, він подумав, що даремно напався так-о на неї, і не знав, як зарадити біді, оглядався, аби ніхто не нагодився й не подумав про них казна-що.

— Вибачте, я не гадав... — заговорив він поспішливо. — Не треба плакати, перестаньте, ви ж доросла... Ви самі викликали цю розмову. — Він навіть узяв її за плече, взяв як тільки міг ніжно, як не брав, може, нікого в житті, навіть Марійку.

Дівчина, зрештою, затихла, тільки схлипувала та витирала вогкою сукнею зчервонілі очі.

— Всі готові тільки повчати, — мовила, — нема, щоб зрозуміти тебе...

— Так ви ж — мов ота черепашка, — радо заговорив Андрій, — замкнулися в собі, навіть Галина Микитівна, подруга ваша, нічого не знає.

— А що їй знати? — звела на нього зволожені очі. — Вона одного ладу, я — іншого. Вона може день бігати за своїми дошками, цеглою, цвяхами, а я ні — чуєте? — ні! Мені потрібна розрада, в герої я не годжуся. Можете ви зрозуміти?

Андрій стояв ошелешений, не думав, що ця неждана зустріч, невимушена оця розмова, в якій було стільки грайливості, жарту, нараз обернеться таким чином, поставить його в якесь дивне становище. В душі іще бриніла озлість на примхливу, виховану на всьому готовому і, певне, з якоїсь випадковості направлену сюди, в глушину, дівицю, хоча й з комсомольським квитком, а розумом, глуздом уже починав усвідомлювати якусь її правоту. Справді-бо, не можна однаково від усіх вимагати. Ця, мабуть, з тих, кому треба говорити приємні речі, тоді вони розкриваються і нерідко дають суспільству користь. Галина Микитівна — та здатна працювати за будь-яких обставин, для неї чим більші труднощі, тим більша напруга й віддача, а ця...

— Чого ж, — сказав розважливо Андрій, — розуміння тут просте: не готові ви, Людмилу Тарасівно, до труднощів, тому й коверзуйте. Не бачили ви смаленого вовка. Може, й не ваша в цьому вина, не цілком тобто ваша, але відповідати за свої вчинки доведеться вам. Отаке моє щире слово. Вибачайте, коли що не так... Чиніть, як велить вам ваша совість.

На тому вони розсталися, коні, напившись досхочу, вийшли і попаски віддалилися, Андрій подався за ними, сів і підтюпцем потрюхикав до двору, а вона, вражена одвертістю, ще довго стояла в роздумі, дивилася вслід.

Увечері наступного дня, як посходилися додому, Галина Микитівна, зумисне голосно, аби чула й Марійка, що саме поралася в кухні, сказала:

— Наче пошептало що моїй Людмилі Тарасівні. То все рвалася, не могла діждати кінця навчального року, а це побуду, каже, допоможу по школі. Що б воно могло означати, га, Андрію Андроновичу?

— А я при чому? — байдуже відповів, хоча звістка й зацікавила.

— Так-таки й ні до чого? А каже ж: просили ви її та благали,— лукаво зиркнула.

— Ну й попросив, спасибі, коли зважила,— схитрував Андрій.— Чи ви не вдоволені, Галино Микитівно?

— Чого ж? Коли б і зовсім zostалася, дівчина вона порядна і вчителька гарна, ото й тільки, що з претензіями.

— А без претензій, аби знали, людей не буває.

— Та вже ж,— погодилася вчителька.— Не знала, однак, що ви такий ладний агітатор, тепер залучатиму вас до шкільної роботи.— В тоні Галини Микитівни бриніло лукавство, відчувалося, ніби вона чогось недовомляє, проте Андрій уперто не помічав цього, не піддавався жіночому бажанню повести розмову в такому руслі.

«Хитрі ж до холери! — думкував.— Що одна, що друга. Певне, вже чогось наплели. Не міняють їх ні звання, ні дипломи — жінка жінкою, хоч ти їй що!..»

Усе це враз постало в пам'яті, і Андрій усміхнувся. «Чи й Микола, бува, чогось такого не чув... Але нехай. Добре, коли вчителька зважила, не все, отже, в неї втрачено».

Раз чи два вони з Філюком навідувалися до дівчат, допомагали переставити козли, важкезні ноші з глиною або й просто перекурити, і Андрій ловив себе на тому, що погляд його чомусь весь час натикається на вчительку. Дівчина була в старенькому, вицвілому платтячку, замалому на неї, і, коли вони заходили, поспішливо поправляла його, обсмикувала, намагалася бути оддалік, десь у кутку, аби менше потрапляти на очі.

— Спасибі вам, Людмила Тарасівно,— підступив до неї Андрій.

— Радійте,— мовила стиха.

— А я й справді радий.

— Тільки не думайте, що ваша агітація вплинула.

— Байдуже що, аби вплинуло.

— Краще відступіться, бо заляпаю.— Людмила взяла чималий кавалок глини, обмочила його і кинула в розпадину, однак не вцілила, глина ляпнула просто на стіну, бризнула, почала сповзати, і дівчина хапкома підбирала її.— Ідіть ліпше,— попросила.

Андрій зрозумів, що заважає, і повернувся.

Опівночі, натомлені, закінчили роботу. Поки Андрій збирав інструмент, всі якось раптом зникли, zostалися тільки вони з Миколою, Наталка та вчителька.

— Я з Наталкою, — тасмниче шепнув Філоқ.

— А... вчителька? — самохіть вирвалося в Андрія.

Микола стенув плечима, мовляв, я того не відаю, побажав доброї ночі і поспішив.

«Отакої! — подумав Андрій. — Цього ще не вистачало». Однак робити було нічого.

— Мені випадає проводити вас додому, — просто і якомсь аж надто буденно сказав дівчині.

— Коли... випадає — наголосила на слові, — то я сама.

Була вже переодягнена, в руках тримала пузату торбину, куди, певне, запхала оте платтячко та взуття.

— Ні, так не годиться. Ходімо.

— Чого ж? Ніч місячна, не заблуджусь. А то ще... — і примовкла.

— Доказуйте.

— Ніби самі не знаєте.

— Може, й не знаю, просвітіть.

— Дружина просвітіть. — Сказала і знову притихла, очікуючи на його реакцію.

— Ну, ну...

— Зустріла якомсь біля крамниці — глянула, мов жаром обсипала. Ви щось говорили їй про ту нашу зустріч?

— Розмову, — поправив.

— Не розумію.

— Розмову, кажу.

— Розмова без зустрічі не буває, коли вже ви такий.

— Буває. Нічого я вдома не говорив. Все Галина Микитівна. Звідки тільки довідалась?

— Я розповіла.

— І про те, що я просив вас, так само?

— І про те. Це вас дивує?

— Ні, — засміявся Андрій. — Однак я думав, що ви доросліша. А ви ще зовсім дитина.

— То й добре! — кинула зліе. — Можете сміятися. Скажу більше: не поїхала я через вас.

— Еге ж! — сторопів Андрій.

— Так, так. З'явився в мене інтерес.

Дивився на неї, опромінену голубим місячним сяєвом, у котрім зеленаво поблискувало волосся. Стояла близько, не криючись, дивилася йому у вічі. От уже чого не сподівався! Правду кажуть: захоче бог покарати — на рівному спіткнешся. «З'явився інтерес». Холера ясна! Неврівноважене дівчисько! Провокус. чи... насміхається? Бувають

же між ними й такі: подивився — дівчина як дівчина, а виявляється — дідько в спідниці, тільки й гляди, аби в халепу не ввела.

— Що, злякалися? — відверто кепкувала. — А чому б ні? Чому б мені не закохатися? У вас, скажімо. От візьму й...

— Годі! — рішуче обірвав її. — Як ви можете? Ви, комсомолка... вчителька...

— А комсомольці, вчителі не люди? Вони що, кам'яні, замість душі у них порожнеча? — Голос її затремтів, Людмила відвернулася, затулилась долонею.

Андрій бачив зсутулені, по-дитячому гоструваті плечі, чомусь подумав, що вони ще не мали на собі тягаря, який неодмінно покладе, вже почало класти на них життя; і що ніхто, певне, не обнімав їх, бо нікому, бо хлопців, ровесників, перебила війна, а молодші, котрі підросли, не до пари; і що, як і його колись, настала її пора, пора любити, страждати, плакати; і не працювати б їй оце серед ночі, а милуватися зорями, місяцем, слухати ніч і мліти в солодких обіймах...

— Гаразд, Людо, — несподівано для самого себе назвав її лагідно, мовби давню подругу, з якою мав багато спільного, провів з нею не один вечір. — Уже пізно. Я, звичайно, неправий, вибачайте, але... жарти ні до чого.

— Не жартую я! — обернулася раптом. — Андрію! Чому всі мають бути щасливі, а я... я що?.. Неповноцінна якась? Чи час для мене зупинився?

Розгублений, ніби зненацька на чомусь застуканий, не знав, що чинити. Залишити отак-от не залишиш, стояти, ходити запізно, та й... чого? Чого має вислуховувати оці признання, претензії, примхи? Тому що випадок? Не звів би віп їх, чи була б оця ніч, ця незвичайна розмова, ці сльози?

— Все правильно, всьому свій час, — заспокоював, а перед очима, блискучі од сліз і тому ще звабливіші, були її очі, у місячнім сяєві тремко погойдувалися легенькі, геть невагомі кучері. — Я вірю: настане ваш час і щастя прийде, бо куди ж йому дітися, не може воно обминути вас...

— А якщо він уже настав? Що — тікати од нього? Хотіла, так утримали, тепер...

— Заспокойтеся, Людо, ми не маленькі, розумієте, що до чого. Не треба. — Узяв її за руку, аби йти, відчув, яка

вона вся напружена, трепетна, мов берізка на весняному леготі.— Ходімо. Уже досвіток, піч нині коротка.

Додому повернувся на світанку, в хаті вже блимав гасничок — Марійка готувалася на рапкове доїння.

28

Живе на світі людина й дивується незбагненному своєму покликанню. А що воно дивне і нерозгадане і вічно ставить не завше посильні проблеми, Степан Жилюк переконавався не раз. І якщо раніше йому здавалися зрозумілими власні успіхи і неуспіхи, він готовий був робити все, аби перемагала правда, то останнім часом, коли, здавалося, все стало на свої місця,— відчувся непевно. Враження було таке, наче раптом земля, якою ступав, на якій стояв, з невідомих причин захиталася і він утратив на ній рівновагу. Так буває, коли йдеш і раптом замість тверді ноги натрапляють на баговину, не провалюються, але й не стоять міцно.

Надто вдарили по чоловікові оті розмови про Павла. Звичайно, боротьба й нині не припинилася, вона тільки набрала інших проявів, однак запідозрювати його в чомусь такому — явне безглуздя. Тут або якийсь непорозуміння, або чийсь злий умисел. Але в ім'я чого? Кому це може бути вигідним?

Степан губився в здогадках і роздумах. Удень ще сяк-так, відволікали різні поточні справи, намагався гасити надокучливі свої гадки в поїздках, зустрічах з людьми, а наставала ніч — і все поверталось, брало його в щільний полон, і годі було з нього виборсатися. Знову й знову перевертав минуле, розкладав його, аби жодного вчинку не зоставалося десь у затінку, не на видноті, судив найсуворішим власним судом, проте не міг знайти в колишніх своїх діяннях чогось негідного, підступного, підлого. Усі вони були на видноті, перед людськими очима, за них не раз доводилося потерпати, платити високою мірою. І підпілля за панської Польщі, й Береза Картузька, й леґіон у республіканській Іспанії, де вони, інтербригадівці, уперше лице в лице зішлись з фашизмом, і повернення в тридцять дев'ятім, і пізніше... Не боготворить себе, але й даремно брати на власну голову нема підстав. Так, під час війни, в партизанах, зустрічався з братом. Чому не покарав зрадника? Бо сам був затриманий оунівцями,

заледве живий зостався. А потім не траплялося, інші були завдання. Єдине, за що готовий відповідати, — партдокументи. Але ж, коли розібратися, то й тут не його вина, так склалися обставини, це навіть було передбачено інструкцією.

Друзі радили Жилюкові не очікувати, а діяти. Можливо, навіть звернутися як не до ЦК, то до обкому. Але для такої акції потрібні тутешні, місцеві висновки, результати, чи як їх іще назвати, а їх нема. Навіть заява лежить без руху, — не писати ж другої!.. Отже, сиди, жди, поки тебе викличуть...

Подією, що підштовхувала розв'язку, була несподівана Мирославина смерть. Про неї Степан довідався у райкомі, в кабінеті Кучія, де після невеликої оперативної наради Малець вельми вузькому колу розповів про смерть коханки розшукуваного органами безпеки колишнього ооунівця Павла Жилюка.

Всіх зацікавило те, що небіжчиця була, як свідчать лікарі, на четвертому місяці вагітності. Чия дитина? Ніхто не наважувався сказати щось напевне.

Уночі Степанові стало погано. Розболілося серце, стукотило в скронях, шуміло в голові. Степан смоктав пігулку, однак це не допомогло. Не хотілося серед ночі турбувати лікарів, та відчув — не витримає. Подзвонив.

«Швидка допомога» з'явилася не одразу, десь за півгодини. Перед тим лікар, що постійно мав з ним справу, подзвонив і попередив, аби не вставав, не піднімався, він відчинить сам («Так, так, — згадав Степан Андронович, — я ж дав йому на всякий випадок ключа... Колись, після першого серцевого приступу»).

— Лежати, голубчику, лежати, — наказав, обстеживши його, лікар. — Ви не залізний. Полежте до ранку, а там, як усе буде гаразд, відправимо вас до обласної лікарні. А взагалі, — не переставав наставляти, — відпочивати треба, давно казав — у санаторій з'їздили б.

Після уколу Степанові одпустило, він полегшено зітхнув, подякував старому, пообіцяв неодмінно послухатися його ради.

— От і гаразд, — згорнув своє начиння лікар, — лежить собі, а я побіжу.

Він іще приніс і поставив біля хворого склянку води, оглянувся по кімнаті, аби чогось не забути, і попрощався. Як тільки за ним зачинилися двері, перед Степаном знову постали ота нинішня, либонь, уже вчорашня сцена, всередині знов запекло-защеміло, і він знепритомнів.

Лікарня стояла у центрі міста, в невеликому глухому завулку, в садку. Сюди майже не долітав вуличний шум, удень, після процедур, можна було посидіти на самоті, почитати, подумати.

Степан Андронович облюбував собі лавицю у найдальшому закуті, серед розкішних кущів жасмину, що саме цвів, дихав запаморочливими пахощами «панського дерева»,— так у них у селі називали цю завезену звідкись рослину.

Старання лікарів таки дали свої наслідки, повернули Жилюка до дійсності, бо стояв він, казали тепер, однією ногою там, а другою дивом тримався життя.

— Боргів у мене до біса, от що,— жартував Степан,— не міг я так просто з ними розстатися.

— Еге ж, еге,— говорив головний лікар,— якби ми не встигли, куди й поділися б ті борги. Гостра серцева недостатність, передінфаркт, вам пощастило, Степане Андроновичу.

А було так: певдовзі по своєму нічному візиті лікар вирішив на всякий випадок подзвонити Жилюкові, переконалися, чи все гаразд; на його настирливі дзвінки ніхто не відповідав, і старого охопив неспокій: довго не роздумуючи, він завернув до знайомої квартири, відчинив її і застав свого пацієнта непритомним.

— Довго думаєте мене тут тримати? — поцікавився Степан.

— Спішити нікуди,— відповів головлікар.— Підлікуємо, затим направимо в санаторій.— Він говорив розважливо, і Жилюк зрозумів, що осів капітально, що ескулапи справді триматимуть його стільки, скільки вимагатимуть обставини.

— Жива ось-ось,— благально мовив, не знаючи, що їм більше казати.

— Жива були й будуть. Ви що, вважаєте себе незамінним?

— Та ні,— почервонів од такої відвертості Степан,— не звик я відлежуватися.

— Ну, це справа така, звикнете,— усміхнувся лікар. Він на хвилину задумався, розглядаючи «історію», і несподівано запитав: — Ви самотній?.. У вас нікого нема?

— Самотній,— мимохить відповів Жилюк.— Але маю брата... А що? — поцікавився.

— Нічого, нічого,— поспішив заспокоїти лікар.— Вас ніхто не відвідує, окрім офіційних осіб.

— Далеко, а пора нині гаряча.

— Авжеж,— глянув на нього лікар, і Степан зрозумів, що той знає про нього більше, значно більше, а запитання оті — данина ввічливості.

Вони так і розсталися — в недовомленості, почувавши один перед одним якусь ніби незручність. Лікар викликав чергового хворого, а Степан, прихопивши жмут газет, пішов до звичного свого місця, де на нього чекали затишок, пахощі квітів і спокій.

...Одного дня по обіді, коли Жилюк лаштувався відпочивати — лікарі настійно вимагали дотримання цієї процедури, — його покликали. Сестра, що зайшла до палати, якось утаємничено всміхалася, і хворий вирішив перепитати, чи не сталося, бува, помилки, та жінка грайливо взяла його під руку, вивела до невеликого, заставленого фікусами холу, — місця зустрічі з відвідувачами.

— До вас, — кивнула на дівчину, що сиділа на лаві, і підштовхнула.

Забачивши його, незнайома скочила, однак не ступила ні кроку, стояла насторожена, бентежна, і Степан ураз впізнав учительку Галину Микитівну.

— Ви?! — запитав здивовано і зовсім недоречно. — Як мене розшукали?

Дивилася на нього зачаровано і мовчала. В очах бринули сльози.

— Щось сталося, Галино Микитівно?

Заперечливо схитнула головою і, мовби опам'ятавшись, мовила:

— Все гаразд... Вітання вам од Андрія й Марійки... І ось іще, — простягнула вузличок, — просили передати.

Степан так само мимохіть узяв вузлик, подякував і, на мить розгубившись, згадав, що належить же запросити гостю принаймні сісти.

— Можете вийти до саду, Степане Андроновичу, — ніби вгадуючи його стан, обізвалася медсестра.

— Справді, підемо в садок, — заспішив раптом Жилюк, — там гарно... тихо. Ви давно приїхали? Певне ж, не обідали? Заждіть, я зараз...

— Ні, ні, я не голодна, — ледь утримала його. — Заходила в кафе, перекусила.

— Глядіть, а то минулого разу... Мені аж незручно, їй-богу, кинув тоді вас саму...

— Що ви, Степане Андроновичу? Я не в образі. Спасибі, що прихистили.

— Все думав заїхати, попросити пробачення, а от бачите, де опинився.

— Ви ж не винні, так трапилося.

— Та так.

Посадив її, примостився поруч, весь час почувуючи якусь ніби незручність.

— Ну, як там, розкажіть, що нового в селі.

— Усе наче те саме. З сінокосом, казав Андрій, управились як ніколи..

— Погідне літо, рідко таке видається.

— Готуються до жнив.

— А школа? З школою як?

— Потроху рухається. Молодь взялася працювати в нічну зміну.

Однак усе це було не те. І за її оповіддю, і за його запитаннями вгадувалося щось більше, вартніше, що цікавило обох, проте не знаходило виходу, ждало свого часу. Жиллюк був несказанно радіє цим одвідинам, їхній стрічі.

Галина ж, ідучи сюди, налаштувала себе на звичайність, навіть мимохідність свого завітання — мовляв, приїздила у справах і вирішила відвідати, проте, побачивши його, одразу ж відчула, як летять шкереберть усі ці її приготування. Так хотілося сказати йому щось розважливе, аби засміявся, звеселів, одвihnувся од постійних своїх думок, а говорила буденщину, що, певне, й так набридла йому гірше від гіркої редьки... Та й він же! Міг би так само заговорити про щось інше, не про школу й колгосп, але ж ні, цікаво йому, бачте, саме те. Ну й нехай! Як йому так хочеться, так подобається...

— Я вже, мабуть, піду, Степане Андроновичу, — мовила, коли, здавалося, все було переговорено. — Лікарі кажуть, вам не можна перевтомлюватися.

— Лікарі, Галино, багато чого кажуть. Проте вони, баче, й самі того не дотримуються, бо над усіма нашими казками владарює життя. Життя, — повторив у задумі. — Жаль мені, що знову не можу скористатися з вашого товариства, а то пішли б, поблукали містом. Ви неодмінно подивіться його, тут багато цікавого. Сходіть на Замок, на річку, до собору... Окупанти зруйнували чимало історичних споруд, але дещо й зосталося. Подивіться неодмінно. А наступного разу, як прийдете, підемо удвох, гаразд?

Глянула на нього, усміхнулася.

— Спасибі, Степане Андроновичу. Підемо обов'язково.

А голос — завважив — тремтить, очі блискучі, рухи якісь непевні, як у людини, що робить одне, а в гадці інше, зовсім інше.

— Вітайте наших. Та спасибі вам.

Кивнула мовчки, не обертаючись, поспішила до виходу.

Дзвонив другий секретар обкому.

— Степане Андроновичу, вітаю. З чим? З одужанням. Лікарі доповідають, що скоро виписуватимуть...— Розмова відбулася з кабінету головлікаря, при цих словах Жилюк запитально глянув на нього, той розвів руками, мовляв, судить, як хочете.— То ви, кажу, не зникніть, зайдіть,— вів далі секретар,— і взагалі... Вони радять санаторій, то путівку вам виділено.

— Нікуди я не поїду,— заперечив.

— Ну, це побачимо. Zobов'яжемо, то й поїдете, здоров'я — штука серйозна, з ним жарти кепські. Справи в районі неогані, так що обійдуться без вас. Кучій згоден, він вам подзвонить. До речі, до вас завітає товариш Соколов, раніше ми йому відмовляли в аудієнції, а зараз зустрінетесь з ним. Одну хвилинку, ось він у мене, домовимося про час... Сімнадцята година підходить? — запитав перегодя, і Степан майже мимохить підтакнув.— От і гаразд. До побачення.

У трубці клацнуло, почувлися гудки, і Жилюк поволі поклав її.

— Дякую за приємне повідомлення,— сказав головлікареві.— Чомусь хворий дізнається про свою долю від сторонніх людей.

— Коли б од сторонніх,— усміхнувся лікар.— Ви навіть не уявляєте, Степане Андроновичу, як мене тут обсадали, поки ви не вийшли з кризи. Так що, даруйте, сторонності не бачу.

Степан не став сперечатися, подякував і вийшов. Згадка про Соколова викликала неприємне почуття, що з часом пригасло, в кожному разі, втратило свою гостроту. Що він повість нове?

До зустрічі зоставалося ще понад годину, і Степан посидів біля іграшкового водограйчика, де заспокійливо плюскотіла вода і купалися горобці.

Соколов приїхав рівно о сімнадцятій. Степан чув, як до воріт легко підкотила машина, клацнули дверцята, однак сидів, не піднімався з лави,— сестра знає, де він, покличе.

За кілька хвилин па доріжці почулися шурхотливі кроки, і він мимоволі глянув у той бік. Авжеж, веде сюди!

Начальник був у цивільному, і Жилюк, дивлячись на нього збоку, подумав, що, не знаючи, ніколи не прийняв би його за військового,— хода розслаблена, якась ніби втомлена, постать трохи розповісла.

— Так ось де ви! — урочисто проголосив Соколов.— Здрастуйте, Степане Андроновичу.

Вони потиснули один одному руку, медсестра, попрощавшись із Соколовим, пішла.

— Бачу, ви на коні,— мовив гість.— Як каже мій добрий знайомий: подарунок жінкам на Восьме березня.

— Зцілила медицина,— усміхнувся жартові Степан.— Не знаю, як щодо подарунка, а впрягатися давно пора. Обіцяють на днях виписати.

— Устигнете. Ви жодного разу як слід не відпочивали.

Степан підтримував розмову, а думку свердлило одне: з чим він приїхав? Невже справа набрала нагальності?

А Соколов не поспішав, довго закурював, зі смаком кілька разів затягнувся.

— Організувати свій відпочинок нам треба вчитися у великих людей,— вів далі гість.— Дивуєшся інколи, як Володимир Іллєч при всій своїй зайнятості знаходив час і для прогулянок, і для книг, і для музики. До речі, ви завважили: зараз починає більш з'являтися мемуарної літератури — про видатних революціонерів, учених. Таких книжок нам бракувало, молодь повинна знати справжніх борців за оновлення світу і брати з них приклад. Пригадую, як ми колись зачитувалися «Оводом». Це був наш кумир. Або «Андрій Кожухов».

— Наша епоха народила героїв не менше,— мовив Жилюк.— І ви праві: нам бракує знання їхнього життя. Приміром, той же Степан Бойко. Що знає про нього підрастаюче покоління? А на його прикладі... Та таких десятки! — Степана поступово захоплювала розмова, і що більше піддавався їй, то яскравіше поставали в пам'яті події, імена, що справді могли б служити справі виховання молоді.

— Степане Андроновичу,— звернувся раптом Соколов,— а як ви дивитеся на те, щоб виступити перед працівниками нашого управління?

— З чим? — вихопилося в Жилюка.

— Ну, з лекцією, спогадами — як хочете, так і назвіть. Степан глянув на нього з подивом.

— Як це розуміти, товаришу Соколов?

— Отак і розумійте.

На очі Степанові навернулися сльози. Він не витирав їх.

— Ну от! — розвів руками Соколов. — Так звані позитивні емоції. Їх так само слід остерігатися у вашому стані.

— Вибачте, — таки змахнув сльози Жилюк. — Нерви.

— Буває.

Вони помовчали мить, і Степан додав:

— Одне запитання, товаришу Соколов. Що все-таки з моїм колишнім братом? Вам щось напевне відомо?

Соколов подумав, узяв Жилюка за рукав.

— Правду кажучи, нічого, — сказав. — Відомо тільки, що у вашому районі діють один-два бандити. Активізувалися вони у зв'язку з проникненням на нашу територію представника так званого центру. На Станіславщині було висаджено шпигунсько-диверсійну групу, частину з них винищено першого ж дня, дехто потрапив до рук правосуддя пізніше. Одному все-таки вдалося зв'язатися з кимось із колишніх прихильників оунівців. Яка в цьому роль Павла, покаже час. Гадаю, недалекий. Оце й усе, Степане Андроновичу, що вам потрібно зараз знати. Решта — компетенція наших органів.

— Дякую.

Соколов глянув на годинника.

— Ого, проговорили ми з вами добру годину. О пів на сьому маю бути в школі, на батьківських зборах. Шибеник у мене росте, тільки дивись за ним. У кого вдався — не доберу... — Він попрощався і, вже відійшовши, обернувся, домовив: — Та не сидіть, ходіть побільше.

Жилюк помахав йому рукою й важко опустився на лаву.

29

Тепер здавалося легше. Пес вносив видимість різноманіття, у кожнім разі, Павло відчув поруч істоту, до якої можна обізватися, а це в його становищі було не байдуже.

Першого дня, відхекавшись од майже непосильної — так охляв! — ноші, Жилюк відрізав собаці до колін перебиті задні ноги, що теліпалися на сухожиллі, як умів, перев'язав їх і, хоча й розумів марність своєї затії, турбувався, аби швидше загоїлося. Особливої хитрості в тому клопотанні не вимагалось — належало добувати поживу.

Харч — знав віддавна — незаміними ліки, надто при пораненнях. Для псини також.

За тепла з їжею стало простіше. Спіймавши тетерука, Павло неймовірно зрадів здобичі, щедро вділив од неї собаці, кілька днів одлежувався і, зрештою, відчув, як в ослаблених м'язах прибуває сила. І взагалі схоже було на те, що йому везе, що ті, кого остерігався, мов вогию, забули про нього або ж просто махнули рукою, залишили без уваги — нехай, мовляв, сконає, коли досі ще не сконав.

Якогось дня по тому вдалося відбити козеня. Видно, воно недавно народилося, нетривко стояло на ніжках, наляканий чимось табунець, у яким ходило, дромчав, залишивши його між густої ліщини, і Павлові без особливих труднощів удалося влучити в нього важкою палицею, що її мав нині при собі постійно.

Однак тепера докучало іще: не було солі. Птицю він споживав, майже не помічаючи цього, але зараз шматок не ліз у пельку або — ще гірше — хотілося блювати. Павла нудило, вивертало, він з огидою кидав м'ясо псові, однак минав час, і голод брав своє.

«Кроть його ма! — лаявся. — Таки не обійтися без села. Треба солі, запалок, треба...» О, коли б же був край отим требам? Ще недавно все ніби ішло до кінця, він уже змирився з тим, прикидав тільки, яку ціну заплатити за свою смерть, у що обійдеться вона тим, хто цього прагне, а нині мовби обертається по-іншому. Знову мусить дбати про існування, опікуватися дрібницями, яким раніше не надавав ваги.

Що ж, коли так, коли життя дає йому відстрочку, він побореться. Цікаво ж, зрештою, спостерегти, що воно буде далі. Може, дійсно, як торочив пап представник, знову розпочнеться... Замість пімців американці... Втім, що вже йому з того?

Ясної днини, присівши над потічком, Павло вдивлявся у власне відображення і не впізнавав себе. Те, що виглядало звідти, — чорне, заросле, волохате, — не можна було назвати людиною. То був скоріш мавполюд, він колись бачив такого на картинці і, пригадується, вволю насміявся з того видовиська.

Але ж...

Примітив якимось на околиці Великої Глуші землянку, у якій жив самотній дід, то чи не спробувати, не завітати? Вже кілька разів наважувався, навіть підходив по-тай до оселі — й нічого, гаразд, ні з ким не зіткнувся.

Видно, дід відлюдько, нікому до нього немає діла. Тож ліпшої нагоди не трапиться.

Раннього досвітку, добре причинивши ляду, аби пес, що почав уже повзати, не міг вилізти, Павло подався в мандри. Дорога була неблизька, добрих кілька кілометрів, і він, одпочилий, зміцнілий в ногах, невдовзі вийшов на узлісся, став, прислухався: недавно на заплаві косили трави, було людно, обачність не зашкодить.

Долина лежала в солодкій дрімоті, лиш зрідка соннодесь обзивався водяний бугай; недалеко ріка дихала світанковою вільгістю, пахло сінами, вранішньою зорею, що висіла над усім оцим зеленим роздоллям.

Павло стояв зачудований. Щось давнє, ледь пам'ятливе раптом забриніло в ньому, задзвеніло на весь свій голос, скувало і руки, і мову, і мислі, окрім одної, — слабеньким промінчиком висвітлювала вона з далекої минувшини стежину, що вилася поміж трав і зникала десь у голубій невідомості, в сивій, мов лунь, безвісті, стежиною брело хлоп'я — в полотняних штанцях на ішлейці, у брилику, що неслухняно наповзав на очі, в руках тримало зав'язане в хустині горня — обід батькові-матері... Над травкою, наполохані хлопчиком, спурхували метелики, коники перестрибували йому дорогу, стригли крильцями, в кущах, очеретах щебетали пташки, і від того луг бринів, дзижчав, сюрчав, гув, і все довкола, здавалося, співало...

Жилюк напружував пам'ять, силкувався пригадати того хлопчину, адже він його колись бачив, та так і не спромігся і з того ошалів, сіпнувся, наче у сні, й посунув далі.

Намокле од роси одіння холодило, Павло прискорив ходу. Вогкі холощі захльостали по ногах, заважали ступати, — він підв'язав їх трав'яними перевеселцями. «Квапся, квапся, коли хочеш жити, — підганяв сам себе. — Село прокидається рано, місток через Прип'ять один, то аби не здібав кого. Та й на цей бік маєш устигнути затемна».

Дорога була знайома. Минали роки, мінялися влада й устрої, а вона зоставалась одна. Споконвіку, мабуть од тих найдавніших часів, коли вперше ступив отут поселенець, ходили-їздили нею поліщуки, возили сіно, ліс, носили гриби, горіхи, чорницю й журавлину, а інколи, бувало, й тікали нею, аби заховатися од нападників.

Не раз міряв дорогу й Павло. Відтоді, як зіп'явся на ноги, ходив-бігав нею купатись у Прип'яті, ловити верховодок та слизьких в'юнів, старшим ганяв худібку, а потім косарем, дроворубом, їзовим ганяв нею, мовби власним

двором, аж поки... аж поки не покликали до війська, не став жовніром... Знав на ній кожен вигин, поворот, низинку чи пагорб, міг пройти, здавалося, з зав'язаними очима або ж глибої, які бувають лише отут і лише восени, поліської ночі.

Біля містка в кущах постояв. Тиша. Ніде нікого. Ураз хлюпнуло у воді, аж здригнувся, мабуть, сом вийшов на полювання або щука вигулює. Хапкома перетнув дірявий настил і попід городами, що спадали до річки, левадами поспішив до заповітної землянки.

Ось і вона — під крутосхилом, що так само спадав до берегів, при одному віконечку-шибочці у дощаних дверях, серед сяких-таких деревець. Не міг пригадати, хто тут жив раніше, кому належало обійстя. Їхній, жиликівський, двір був на протилежному кінці села, сюди якось не вчащалося, тож важко сказати. Зрештою, нині це не мало значення. Не в гості прийшов, не свататись.

Обережно підкрався, потягнув на себе двері — вони не подалися. Замкнені. Ну, звісно ж... Постукати, прикинутися подорожнім?.. Ще не визначивши, як бути, сильніше торсонув дверцята і тільки тепер побачив, що замкнені вони з цього боку і що замкачка та — звичайний, ввігнаний в просвердлену дірку кілочок.

Павло миттю висмикнув затичку, одхилив двері, пригинці ступив у землянку. Тут панувала сутінь, і він кілька хвилин тремтів од нетерплячки швидше розгледітись. Почав розрізняти деякі речі: саморобний дощатий стіл у кутку, щось схоже на піл, ослинчик, побіч дверей, у кутку, відро з водою. Однак не це його цікавило, не це! Де якась скриня, бодай судиик? Нишпорив очима по закутах, лааявся подумки. Не може ж бути, щоб отак нікчемно жила людина! Деся щось та має вона! Однак де, де?..

Над столом, на покуті, висів образок, Павло шаснув за нього рукою, вийняв жмуток якихось папірців, повертів їх і, аби не лишати зайвих слідів, засунув назад. Колера ясна! «Знайшов до кого податися, — картав себе. — Лайдак якийсь, не чоловік... Його ма!»

Зневірившись у власних пошуках, кинувся до груби, що бовваніла у прикутку. Має ж таки бути хоч що-небудь у цього поганця! Сіль, запалки... Колись у них, ще за батьків, на припічку завше стояв черепок з сіллю, а в закапелку... О! Хвалити бога, здається, щось є. У пригрубку — маленькій ніші між стіною та мурівкою — стояла торбина. Жилик згріб її, мов щось найкоштовніше, хапнув звідти

дрібок, сунув до рота. Сіль! Жував її, хрумкотів, ковтав нерозталу. Більшої насолоди, мабуть, не мав у житті!.. Так, а це що? Змилок? Сюди його, до кишені!.. Але де запалки? Невже старий носить при собі?.. А що йому! Коли курящий, то й носить. Зоставляти нікому!..

Нараз пальці наткнулися на щось тверде, буцім каміничик... Еге, таж це кремень! Кремень!.. Отже, має бути й кресало... Дідько з ними, запалками, кресало навіть краще. Однак де?.. Ага, ось і шмат залізочки. Тепер все. Западеться вона йому нехай, ця землянка. Скоріш од неї!..

Тінню вимахнув надвір, запер дверцята і знайомими стежинами подався до лісу. На сході вже займався світанок.

Поки звозили та складали сіна, Михтодь Печерога сторожував у тваринницькому таборі. Сторожування кіпчалось на світанку, як тільки доярки сходилися на ранкове доїння; проте старий не поспішав. Дома його ніхто не ждав, не очікував, так до когось заходити — рано, люди зайняті кожен своїм, а тут життя вирувало, і зайвий чоловік для нього не був на заваді. Та й жінкам охочіше — не самі з собою, не одна при одній, а все-таки стороння людина, гляди, щось і принесе на язичі, хай навіть збреше — і то веселіше. Досхочу поїли старого молоком, ще й додому наливали в гофрований трофейний термос, з яким не розлучався, носив при боці на поясі, бувало, й сорочицу котрась випере.

— Ви, діду, тільки Гуралю не кажіть, — раяли, — бо одлучить вас.

— Хто, Устимко? — хоробрився Печерога. — Та він, казав той, сам поїтиме, аби сторожував. Ходив же, просив.

— Та й того... — жартували, — заспані ви, як на сторожа. Ще помітить.

— Я заспаний? Та я... я кожную звірину примічаю і од товару її — геть, кричу, бо встрелю!

— А бадиліни у шапці звідки?

— Торкнувся десь, прихилився, знать, а щоб спати — крий боже.

Збирав у лісі й рубав жінкам дрова, розпалював у складеній тут-таки, під навісом, плиті вогонь, грів воду для миття-прання, наводив сякий-такий лад.

— Женилися б, діду. Молодиць он скільки.

— Погнатися, казав той, не штука, та чи дожену, — віджартовувався.

— Чого ж його самому? Ви ще ж ого!

— Ого, та не того,— сміявся Михтодь.— А вам, казав той, не згук любий, а сук.

— І-і-і, соромітник старий! — втручалась у таких випадках Катря Гривнякова, що була в таборі за старшу.— Ішов би собі.

— Мосе, Катре, встигнеться,— не гнівався старий.— Людині посміятися — і то на душі легше. Так що неправа ти, вважай. Наталка он твоя іншої гадки.

— А Наталка ж до чого?

— До того, що хи-хи та ха-ха їхнє щовечора понад річкою.

— Чис їхнє?

— То вже вона тобі повість, я не виказувач якийсь, не донощик. По мені — сміються, то й сміються, весело, знать, людям. А раз весело, то й душа тоді для добра розкривається. От подумай сама: коли ти сміялася? І як тобі потому?.. Отож, казав той.

Нині Печерога був чимось стривожений. Гураль, що нагодився на перше доїння і був обізнаний з його постійними витівками, запитав:

— Чого похнюпилися? Недоспали, чи що?

— Е-е, Устиме, не правий ти, їй-бо, не правий,— скрушно мовив Михтодь.— Гадаєш, як чоловік старий, то й душа в нього зсихається і не бачить він нічого, не чує.

— Не думаю так, бо й сам не молодий. Кажіть, у чім справа.

— Та воно, казав той, хтозна, як і казати,— не наважувався старий.— Придибенція зі мною приключилася. Нині вранці, як ще жіноч не було. Стою я, знать, он тамечки, зорюю, туман піднімається, аж бачу — суне щось, пре, та таке, що... господи, одверни й заступи. Чоловік не чоловік, проте в штанях і лейбик наче на ньому...

— Чоловік, значить,— ствердив Гураль.— Що далі?

— Наче й так, хоча... приглядаюся я, казав той, до твару, а твару й нема, не видно, все щетиною взялося, чорне, як у антипка. Я на голову глядь, може, думаю, роги,— нема й рогів. От тобі й заковика.

— Ну й...

— Щезло отамечки оно, в кущах. Таж ішло, чуєш, Устиме, з села, пливаком нашим... Оняж перехрестився, одвіку такого не видів.

— Довго вам перехреститися,— задумався Гураль.— От що,— додав,— про бачене нікому ні гу-гу.

— Боронь бо!.. А тільки страшно мені тепера, Устиме, може, то який нечистий до худоби стежку топче. Дав би ти мені когось у поміч.

— Нема кого давати. Спїть менше, то й усяка чортівня в очі не лізтиме.

Образився Михтодь: він тут, казав той, життям ризикує, а з нього іще й насмішки строят!

Десь під обід, зайшовши до крамниці — послухати; чи нічого не гуторять про ту дивовижу, Печерога приплентався до своєї обителі. Усе тут було, як і раніш, як зоставляв; кілочок на місці, відро з водою, стіл, лавиця.. Старий намив молодой картоплі, поставив до груби варитися в казанку і хотів посолити.. А от чим посолити, не знайшов. Шукав-перешукував, може, поспїхом не там десь поставив, однак солі й знаку не зосталося. Що за дивина! Вийшов надвір, постояв, дав одпочити очам, передивився знову, ні, нема. «Чи не мара яка на мене сьогодні? — злякався Михтодь.— Там щось привиділось, тута дрібки солі не відшукаю. Мо, це вже п о р а моя настала?»

З такої думи, з такого ляку залив у грубі вогонь, причинив двері, й гайда. Куди ж його? Ну, певне, до Устима? З ним уже розпочав таку мову, то й докінчити треба. Можна й до Гриба, партійного, так сказати, начальника, таж де він? Шукай десь у полі!

Гураля також не було. Бухгалтерка, яка виконувала обов'язки секретарки, сказала, що десь поїхав, має бути, а коли саме — достеменно не знала.

Звістку про те, що Печерогу обікрадено, сприйняли по-різному. Хто в насмішку, хто не надавав цьому ніякісінького значення (своїх, мовляв, клопотів стачає), хто всерйоз. Тим паче, що по збігу обставин до цієї — хай і комічної — події прилучалася інша.

Цими ж днями, будучи в полі біля підгортальниць, Андрій завважив дивну річ: в однім місці, од лісу, картоплі мов не садили. За полоття гадалося, що просто ще не зійшла, не встигла виткнутися, а тут ставало явним: картоплю або ж украдено під час садіння, або її вирито з землі.

Андрій перевірів одну ямку, другу — ні знаку. Викликали Микиту Іллюха, що підвозив навесні мішки з бульбою, жінок-садівниць, — клялися, що посадили, рядок за рядком, заступ у заступ.

— Може, свині забралися, — мовив Іллюх.

Однак ніхто ніде навіть не чув, аби з'явилися в пуці венри, це одразу привернуло б увагу. Зоставалось одне, а що саме — гадай, думай.

— А чи не один, чуєш чи ні, Андрію, безрогий напаскудив і там, і тут? — казав Устим. — І в полі, і в Печероги оце. Є картопля, нема солі, в сіль — нема картоплі, га? І стайня наша, мабуть же, його рук діло. Треба повідомити, кого слід. Та й самим бути насторожі, — в жнива увиходимо, то аби не напоганив нам іще більше.

30

Марійка була сама не своя. Те, що їй під великим секретом повідала Наталка, не вкладалося ні в яке розуміння. Андрій проводжав учительку Людмилу Тарасівну! Проводжав опівночі, один на один... Не вірилось, не хотілося вірити, але не буде ж Наталка верзти абищину. Та й прийшов він справді, якось на світанку, коли збиралася на ферму, — якої й від кого ще треба казки?

Говорити йому чи ні? Виставляти на очі чи вдати, що їй нічого невідомо, усе гаразд? Поклала за краще змовчати, бо як повести ту розмову, чим її розпочати й закінчити, не могла придумати. Ніколи ж не гадалося, що доведеться ще й цим колись сушити голову. Адже на край світу, казав, на руках ніс би, зорю з неба дістав би...

Все їй валилося з рук, було осоружним, ні на чому не могла зосередитись.

— Щось ти, Марійко, мов у воду опущена, — зауважила якось Катря.

— Нездужається, — злукавила, а самій збігло на думку: «Знає чи ні? Сказала їй Наталка чи ні?»

— То чого ж? Посиділа б дома днів кілька. Підмінімо.

— Спасибі, тітко Катре, коли не мине, то справді прийдеться.

А саму залило рум'янцем, обдало жаром, — одвернулася за корову, нагнулася над яслами, аби не помітили. Почуття образи, ошуканості гнітило, і Марійка, закінчивши поратися біля худоби, заспішила додому.

Стежка від табору лежала через колгоспне подвір'я. Марійці й не хотілося б у такій своїй розпуці показуватися на люди, однак що вдієш, доріжки не зміниш, мусила чимчикувати. Частенько траплялося, що звідти підвозив хтось до села, то й нилі плекала надію, бо так же чомусь занили ноги!

Підійшла до кладки, яку щороку після повені ладнали на Прип'яті, і зупинилася. Це ж отут, де в отих оно ложах, сиділи колись вони з Андрійком у партизанській засідці перед нападом на масток. І цієї ж пори літньої, бо теплінь була і зорі висіли низько-низько, над самою, здавалось, заплавою. Він ще сказав тоді...

Згадка роз'ятрила душу, Марійка заплакала. Жаль було себе, Андрія — того, ще не мужа, навіть не нареченого. Жаль було чогось невідомого — з тих далеких, любих, хоча й сирітських літ.

З пагорбка хтось спускався, і Марійка, аби уникнути сторонніх очей, зайшла за кущ, що виступав прямо на піщану вимілину, переждала, поки пройдуть, і зайшла в воду. Вода була по-вечірньому тепла, парна, і їй раптом захотілося покупатися, цього літа ні разу ж не піжилася у прип'ятським літеплі. Проте і намір, і спогад, і весь оцей настрій здалися недоречними, треба було поспішати, і Марійка тільки помила ноги.

На подвір'ї, як завше о цій порі, панувало безлюддя. Ніде нікого. Лишень з кузні, що її обладнали в колишній псарні, чулися дзенькіт, бряжчання заліза та громокі удари молота. Марійка постояла в сподіванні якогось попутного транспорту, але ніде нічого не побачила і вже надалася було йти, як окликнули. З ганку гукав до неї голова сільради Хомин.

— Думав, зайдете, — сказав, привітавшись, і повів далі: — Оце мене зараз чухрала за ясла, дитячі ясла. Думали-гадали, кого б його наставити над дітьми, і майже нічого не придумали. То чи не згодніся б ви, Марійко? Дамо вам ще кілька дівчаток, бо дорослих жінок, самі видите, обмаль.

Марійка мовчала, пропозиція спантеличила її несподіванкою. Йй, молодій, дужій, бавитися з дітьми! Та з ними бабі б якійсь...

— То що? — чекав Хомин. — З Гуралем я домовлюся, а вам пора на іншу якусь роботу, легшу. Гривнякова й порадила вас.

Молодиця зашарілася.

— Та чи справлюся з ними? Сама ж іще...

— Ну, це діло наживне, — весело мовив Хомин. — Я так вважаю: кожна жінка тут раду дасть.

— Не знаю, — справді не могла визначитись Марійка, — певне, порадижуся вдома.

— Авжеж, авжеж, порадижуся, Андрій, звісно, перечи-

тиму, та ми його гуртом уламаємо. Бо як же інак? Воно ж діти, сироти.

Цілий вечір була під враженням цієї розмови. І радісно почувалося — клопочуться ж про неї, майбутню матір, і лячно якось. Поралася, а з голови не виходило. Забулися навіть о ті прикромці, що ними жила вдень. Тому, коли повернувся Андрій, одразу ж і сказала.

— Ну от іще! — мовив на те. — З дівок та в баби одразу.

— А я гадаю, він таки правий, — заперечила. — Однак мені скоро пора. Хоч жнива перебуду, бо справді — кого ж їм наставити?

Вечеряли, Андрій смачно їв пирога з квасолею, запиваючи молоком. Сиділа навпроти, їла не їла — милувалася ним. Ач, який виріс! Руки — немов прачі: шорсткі, широкі в долонях. Згребе ними — і не пручайся. «Невже ж ото і її, вчительку ту, тримали?» — подумалось, і Марійка шарпнула, перекинула чашку, з якої пила.

— Ти чого? — глянув на неї гостро.

— Так чогось... Здалося.

Помовчали, хоч обоє відчули, що мовчання те неабияке, стоїть за ним щось значущіше.

— А де Галина Микитівна? — поцікавився Андрій.

— До Луцька поїхала, чи що. — І раптом у неї вирвалося: — Це правда, Андрію?

Спокійно допив молоко, твердо поставив чашку.

— Правда.

Ніби чекав цього запитання, знав, до чого і до кого воно стосується.

— І ти мовчав, не знайшов за потрібне?..

— Як бачиш, — невідривно дивився їй в очі.

— То як же?.. — Марійка не стрималася, упала чолом на руки, заплакала.

Андрій якийсь час сидів незрушно, дивився на неї, втомлива усмішка ледь бриділа на його устах.

— Які ж бо ви невсипущі, — сказав скрушно. — І уважні до всяких нашептів. Я й говорити тобі цього не хтів, гадав, між нами все домовлено.

— Але ж... — схлипнула.

— Послухай ліпше. Так, я провів її, не міг не провести, бо було пізно. І що? Щось од того змінилося?

— Ть став не той, Андрію. — Вона плакала, образа давила її, і Марійка давала їй вихід.

— Не той... — з гіркою повторив Андрій. — Виросли ми з тобою, Марійко, от що. І клопоти лягли на нас зов-

сім інші.— Поклав їй на плечі втомлені і тому, певне, ще важчі свої ручища, і тягар той ніби пригнітив Марійчану осмоту.

— Прости мені,— глянула на нього віддано.— Вірю тобі. Як завжди, вірю. Тільки...

— І ніяких «тільки»,— перебив її.— Не в таких вогнях гартувалися наші чуття, аби чийсь випадковий поштовх зламав їх.

Того вечора вони чи не вперше задумалися над своєю дорослістю. Ні житейські труднощі, ні навіть весілля не утвердили їх у тій зрілості так, як ця розмова. Правду кажуть: сльози любові і очищають, і підносять людину у власних очах, бо бачить вона, що змужила для випробувань.

Ось-ось мали розпочатися жнива, все було до них готове. Гураль з бригадирами та механізаторами об'їжджали поля, визначали, звідки взяти найперший сніп. Ниви не однакові, більші і менші, вищі, сухіші і мочаристі, то й дозрівало на них неодноразово. У кожному разі, нарікати не було підстав,— зважаючи на тутешні умови, жито та ярові обіцяли врожай непоганий.

— Будемо з хлібом,— мрійливо казав голова,— вихопити б тільки до дощів. Чуєш чи ні, Миколо? — звертався до Грибова.— Як з комбайном, не передумали там?

— Ет! — махав рукою Грибов.— Дивився вчора — там таке, що тільки й гляди, аби не розсипалось.

— Нічого, нічого,— заспокоював Гураль,— аби працював.

— Обіцяють. Комбайнер запевняє.

— Старє хвали, а з двору, кажуть, гони,— кинув Хомин.

— Себто й нас із тобою? — із сміхом глянув на нього Устим.— Але ж ми ще згодимося. Так ото й з технікою. Мені б першому тут повстати, але звідки тій державі одразу наставити? Будемо обходитися тим, що є. А підкинуть якусь машинерію — подякуємо.

Довозили останні центнери сіноздачі, ставили скирти, а Устим, вибираючи з того вільніші години, пропадав на кам'яниці. Захопила його та робота. День від дня вивільнялася брила од зайвини, чіткішали обриси майбутнього пам'ятника. Приїжджаючи сюди, Гураль випрягав коника, пускав пастися на буйній, ніким ніколи не кошеній траві, що зеленим розливом виповнювала котловину, а сам, попідв'язувавши рукави, аби не заважали, брався

за молоток і зубило, лупав шорсткий, жиливий граніт. Часто, так само урвавши часину, допомагав йому Андрій. Устим доручав йому чорнову, як казав, підготовчу роботу, показував, де скільки знімати породи, а сам легеньким постуком дрібка за дрібкою надавав каменю форми.

Яким буде пам'ятник? Таким, як доводилося бачити по великих містах чи цвинтарях? На це бракувало хисту, не говорячи вже про час. Хай буде так: на живій породі, немов на листку паперу, значитимуться імена господарів, а поруч — кількість членів родин, що полягли од рук окупантів. Годилося б назвати усіх, малих і дорослих, та велими вже багато їх, великий має бути той кам'яний лист, щоб умістив усіх полеглих. А скільки й донині знаходять іще по болотах та пісках трупів,— солдатських і селянських. Не збагнеш, буває, чії вони,— смерть усіх рівняє, праведних і неправедних, тільки в пам'яті вони зостаються різними, як були за життя.

За цим ділом і застав їх якось Кучій.

— Так ось ви де,— мовив, не привітавшись, і неможливо було збагнути з тих його слів: схвалює чоловік а чи гудить.— Старе нагадалося? — звернувся до Устима.

— Ні, нове, товаришу секретар,— відповів йому Гураль.— То, чуєте, було для панів, здирників, а це мученикам нашим, героям пам'ять.

— Добре сказано,— обдивлявся роботу секретар.— І діло добре, а тільки чи на порі. Село з землянок іще не вилізло, господарство ледь на ноги стає, а ви — пам'ятник. Подождали б. Як, Андрію? — звернувся до Жилюка.— З комсомольського погляду, питаю, як?

Андрій затримався поглядом на граніті, наче там, на кам'яних тих скрижальях, десь мала бути відповідь, потім перевів його на Кучія і, дивлячись на його орденські плашки, сказав:

— А ми й внесли цю пропозицію, комсомольці тобто.

— Отак! — вигукнув секретар.— Чому ж ми, в райкомі, про це не знаємо?

— Ми не інформували,— признався Андрій.

— Чому ж?

— Зробимо, тоді й скажемо. Бо раптом щось не вийде,— усміхнувся.

Кучій обійшов іще раз брилу, сказав:

— Гаразд.— І додав, звертаючись до Гурала: — А зараз сідаймо та оглянем поля. Андрій, якщо хоче, нехай зостається. Хліб не менш важливий.

— Воно наче й так, — несперечливо мовив Гураль, — але ж винні ми перед ними, заслонили вони нас од смерті, то як маємо віддячити?

— Перемогою на всіх ділянках, — відповів секретар. — З фашистом справилися, а тепер примножимо той успіх трудовими здобутками. Ото й буде спільна дяка.

— Окрім спільної, й така-от мусить бути, — вів своєї Гураль. — Вони, чуєте, не десь полягли, а тута, і не чужі вам, а свої, рідні. Тож і шана їм зосібна.

— Хай буде по-вашому, — рішуче сказав Кучій. — Поїхали.

Устим поскладав своє знаряддя, розказав Андрієві, де та що той має зробити, і пішов слідом за секретарем до старенького «віліса».

Андрій побув іще години зо дві, коли сонце почало сідати, потім запряг коня і неспіхом поїхав до села. Побіля цвинтаря назустріч йому вийшла Людмила. Дівчина мовби ждала його, наче саме тут вони домовилися зустрітись.

— От і добре, — зраділа Андрієвій з'яві. — А я стою й думаю: хто б підвіз?

— Чого ви тут опинилися? — не підтримуючи її грайливого тону, запитав Андрій.

— На кладовищі була. Люблю старі кладовища. Там ціла історія. У вас воно, правда, біднувате, а в наших краях...

— Як жили, такий і цвинтар.

— ...А в наших краях, — вела далі дівчина, — як тільки не прикрашають могилки. Хрести, пам'ятники, написи... «Усі ми гості на цьому світі», — наприклад. Хиберно, але й правдиво, коли вдуматись. Вам не здається, Андрію?

— Ні, не здається. Коли вдуматись, то замість вивчення цвинтарної історії ви могли б зайнятися сучасною. У Великій Глуші вона досить багата.

— Ну, це всі можуть. А от вивчити якийсь період за археологічними даними... Все жпття мріяла бути археологом. Експедиції, розкопки... Невідоме раптом постає перед тобою то якимсь похованням, то зброєю, а то й звичайною, здавалося б, неістотною якоюсь річчю, наприклад, черепчком, уламком амфори, за якими треба побачити світ.

— Красиво ви говорите. І що ж перешкодило вам стати археологом?

— Війна, — зітхнула. — Все, Андрію, перекапустила війна. І мрії, і дійсність.

— Ви любили? — запитав Андрій.

Дівчина глянула на цього скоріш з цікавістю, ніж з подивом.

— Так, — мовила скрушно. — Але то була шкільна любов, вона швидко забувається.

— Хіба є різниця в любові шкільній чи, скажімо, студентській, робітничій або селянській?

Людмила цереламала стебельце ромашки, що її весь час вертіла в руках, не підводячи погляду, сказала:

— По-моєму, є. А ви як гадаєте?

— Не задумувався, — щиро признався Андрій. — Як на мене, то справжня любов не залежить ні від чинів, ні од звань. Це те, що не зважає ні на вік, ні на що. І перша любов, кажуть, найсильніша.

— Отже, — роздумливо сказала дівчина, — вона в мене була не справжня. Просто якесь дитяче захоплення. Росли разом, до одної школи ходили... А ви, Андрію?.. — запитала раптом.

— А я, Людмילו Тарасівно, закоханий по-справжньому. Не знаю, як можна любити так собі.

Тільки тепер зауважив, що вони як зустрілися, так і стоять побіля входу на цвинтар. Оддалік попасається кінь, дятел обстукує суху деревину, од лісу, заплави ще майже невидимі поповзли перші сутінки. Час і додому.

— Ви сьогодні не на будівництві? — запитав учительку.

— Сьогодні зелені святки, до вашого відома, — відповіла сміючись. — Вирішили перепочити.

— Не пригадую такого рішення.

— Ну, я зустріла Наталку, Наталка мене і ще когось... Так одне по одному... Ви поспішаєте, Андрію?

— Їду додому.

— А я?.. А мене?..

— Вам так само, мабуть, пора. Вечоріє.

— Може б... — глянула на візок, — а б так хотіла побачити поля!

— Гадаю, нагода для цього буде. І незабаром.

Дівчина дивилася на нього нерозуміюче.

— Маєте на увазі жнива?

— Так, жнива. Пречудова пора!

— Але я хотіла зараз, удвох.

— Але це неможливо.

Двоє нижніх озерець дивилися на нього зачудовано, з подивом, і Андрій не витримав того погляду, одвів очі. Ніколи не був у такій становищі, і воно шокувало його. Чого шукає в ньому — розради невірноваженим своїм

чуттям, взаємності? Хіба дав для цього привід? Невже ота розмова біля річки, нехай і жарти під час проводжання вона приймас по-своєму?

— Боїтеся? — грала очима Людмила.

— Чого чи кого маю боятися?.. І взагалі: що за балачки? Я провів вас зовсім не для того, аби дати підстави...

— А без підстав, по-людському, ви можете мене зрозуміти? Я люблю вас...

Андрій стояв розгублений. Думки хаотично шукали якогось рішення, однак не знаходили, і чоловік червонів, долоні йому зволожились. Холера! Ось-ось може хтось нагодитися...

— Ви, здається, збиралися виїздити, Людмילו? — сказав ніби мимовільно, хоча в голосі відчувався холодок.

— Але ви затримали мене, умовляли, — зле кинула дівчина.

— Вибачайте. Я чинив не з власних інтересів. Я можу...

— Що? — у голосі почувся страх.

— Допомогти вам у відкріпленні. Поговорю в райкомі. Плечі, що досі гордо тримали красиву її голівку, враз опустились, поникли, в очах зблиснули сльози.

— Розумієте, — вів далі Андрій, — вам... усім нам разом буде тяжко. Я люблю Марійку. Вона — мене. Це в нас по-справжньому, dawно. Дуже dawно. Був би великий гріх і перед нею, і перед вами... Розумієте? Вам справді краще поїхати. Скажіть, що вдома щось, із батьками... Інакше не можна. Ви молода, красива, зустрінете своє щастя.

— Ех, ви!.. — кинула презирливо і одвернулася.

— Такий удався, — сказав, не знайшовши нічого іншого. — І не будемо сердитись. Чуєте, Людо?

Та вона раптом зірвалася і, закривши лице руками, стрімголов кинулася в береги.

31

Валка саней та легких однокінних бричок вихошилася з лісу і помчала до села. «Їдуть!.. Їдуть!..» — кричали звідусіль. З обійсть, із хат на дорогу, на вулицю повалив люд. День видався гарний, ясний, час — коли все ніби попорано, стрічати молодих ішли старші й зовсім іще дітлахи, а попереди усіх, святково одягнені, батько та мати.

Перша бричка, на якій вони, Мирослава і Павло, влетіла па околицю і, перепинена юрмою, стала, Павло пе-

спіхом зліз, допоміг Мирославі і, невміло підтримуючи її під руку, повагом пішов до людей.

Натовп притих.

Не доходячи кількох кроків, молоді зупинилися, поклонились батькам і людові, що все прибував, прибував, заповолював вулицю. Од гурту відділився і вийшов, став попереду високий, у великій заячій шапці бородань.

— Чолом і вам, добрі люди,— звернувся до приїжджих, що тим часом устигли позіскакувати з сашей і вищукуватися позад молодих.— Хто такі і куди путь держите? — допевнявся.

Павло червонів од десятків звернених на нього і Мирославу очей, однак тримався хвацько, бо поруч була Вона, та, яку шукав, про яку мріяв вдень і вночі, в радості і в журбі. Він тримав її за руку, відчував її тепло, її дихання.

І тоді — де не візьмись — виригнув Стецик.

— Люди ми тутешні,— відповів бороданеві,— а їдемо з поповання.

— Так,— пристукнув костуром старий Жилюк,— а що ж ви, скажіть, вполювали?

— Вполювали ми, діду, куницю — красну дівицю,— вів далі, чомусь підморгуючи Павлові, Стецик,— ось вона,— поклонився Мирославі.— Просимо прийняти до гурту.

— А це вже як громада скаже,— звернувся до людей старий.— Прийнемо їх чи як по-вашому? Ловці-молодці наче нічого, та й куницю — красну дівицю спіймали гарну.

— Слава молодим! — загукали довкола.

Павло узяв Мирославу за руку, поцілував, підвів до батьків.

— Благословіть, тату й мамо.

Сивий Жилюк високо зняв руку, перехрестив їх.

— Благословляю вас, діти, на життя спільне, на щастя й радість,— мовив, а стара Жилючиха заплакала.

— Здоровимо й ми тебе, брате-товаришу,— підступив Стецик, і вони тричі поцілувалися.— Зичимо вам жить-поживати, добра наживати, та й нас, побратимів своїх, не забувати. А тобі, Мирославо,— звернувся до молодої,— ще й окремих наказ: синами свого чоловіка обдарувати. Аби нашому роду та не було переводу.

Люд розступився, даючи дорогу, вони з Мирославою пішли до старого жилюківського двору, а ззаду, обіч лунало: «Слава, слава!..»

...Павло зі стогоном прокинувся і довго не міг збагнути, де він та що з ним щойно коїлося. В голові ще гуло

оте «Слава!.. Слава!..», лунав урочий голос батька, материні, засльозені очі світилися щастям, а свідомість погрожувала йому до дійсності.

У землянці тхнуло смородом, біля дверей скавучав пес. Все — як усі оці дні, що один по одному зливалися в сіру, нудну суціль. До чого цей сон? До чого оте химерне весілля?.. Стецик?.. Не інакше, як на халепу. Вже запримітив: як тільки присняться рідні,— чекай лиха. А тут ще й весілля, Мирослава...

Павло цитькнув на собаку. Підвівся, одхилив ляду. Знадвору ковзнув промінець денного світла, дихнуло росяним ранком, ледь змусив себе одірватися від отвору.

Намацав під стелею рештки їжі, дав псові, аби заспокоївся, але той тільки понюхав і одвернувся. «Що, не смакує? — злагідно обізвався Павло.— Балували тебе, напевно...— Хотілося поговорити, хоч якимсь чином виявити свою людську зверхність, зрештою, просто почути власний голос, власне слово.— Зажди, ось вийдемо з тобою на лови...»

Пес підповз, скавулів, ніби чогось благав, зблискував у сутіні оливковими очима. Кілька разів Жилюк випускав його, радів, що таки виходив тварину, хоча й каліку, мав з того неабияке задоволення. Бувало, сам чогось не спожив, йому дасть, ще й погладить, попестить. Та чим більше собака видужував, чим краще гоїлися рани, тим ставав нетерплячішим. Чи темне підземелля, чи якісь згадки про минуле, коли був здоровим і сильним і міг досхочу наїстись, напитися чи, може, те й інше, дедалі дужче нуртувало в ньому, тягнуло на лісове привілля, де стільки птиці, дрібної звірини та всякої іншої зваби. Не раз, бувало, підкрадаючись до свого лігвиська, Павло ще здалік чув легке повискування, скавучання і з острахом думав про те, що варто комусь наблизитися, приміром, до струмка, як уся його утаємниченість зникне. А небезпека день від дня зростає,— з теплом, літом, грибами та ягодами люду в лісі більше й більше. Єдине, що бодай трохи заспокоювало, це оддаленість урочища від села, доріг, якась його ніби пустельність. Вже тільки те, що схропувало досі не виявлено, свідчило про надійність місцини, її невразливість. Тимчасову, звичайно.

Павло справився по малій нужді — біля лазу, в кутку, був зовні замаскований рівчачок, що нижче землянки впадав до струмка,— таким чином, усе, що збігало ним, не псувало питної води, хотів було відхилити ляду, впустити

свіжого повітря, як раптом слух його уловив притлумлені кроки. Закляк, рука мимовільно схопилася за ніж, що постійно висів при поясі. Кроки ближчали — серце Жилюкове калатало дужче і дужче. Здавалося, ще трохи, і воно зірветься, вибухне, рознесе вщерть і самого Павла, і його лігво. У вухах од напруги задзвеніло, в скронях забахкало... Ось воно!.. Ось він, кінець!.. Весілля... Довго чекав його, та таки дождався.

Наче вгадавши господарів настрої, підповз і заскімлив собака.

— Цить, Фердинанде, — приласкав, згадавши, що одного разу, на самім початку, назвав його чудернацьким цим іменем. — Тихо...

— А кроки чіткішали, затим припинилися — ніби вгорі, над ними, внизу, — у Павла трохи відлягло од серця.

Коли хода затихла, Жилюк, перечекавши ще якусь хвилю, обережно зрушив ляду. Його розбирала цікавість: хто з'явився біля лісової оселі, в якій мірі це небезпечно? Повільно розширюючи отвір, намагався окинути зором місцину, побачити гостя. Але ніби ніде нікого. Причаїлося, вичікує? Хоче вистежити? Дзуськи! Не на те він роками сидів у підземеллі, щоб отак просто відкритися якомусь «стрибкові». Нехай сидить, стежить!

Ляда знову зачинилася, Павло ще й узяв її зсередини на засув. От, тепер спробуй дістань. Від дверцят, однак, не відступав — прислухався. Нараз навіть тут, у землянці, почулося лунке ревіння — наче хтось дув у гучну срібну дуду, як то буває на великих ловах! «Лось! — чомусь зрадив Павло, наче тварина дужим своїм голосом віщувала йому щось гойне і вельми гарне. — А я так перепудився...» Знову відчинив дверцята, висунув голову: холера ясна! Біля струмка стояв красивий червонястий лось. Тварина, видно, напилася і тепер кликала свою пару, що десь блукала в пуші.

Жилюк мимоволі замилувався звіром: струпокопгий, гордо посаджена голова, — стояв мов намальований... Кроть його ма! Нагнати б, бо лосі неодмінно приваблять мисливців. Нині чи потім, а прийдуть по їхніх слідах люди, і тоді, звісно, все.

Ранкова благодать, якась піби примарна, картинна присутність тварини, що нехтувала небезпекою, жадоба й самому прилучитися до навколишнього виштовхнула Павла із сховку. Він обережно, злодійкувато ступив крок, другий і ошипився, здавалося, в якомусь іншому, досі не зна-

ному середовищі, де співало, гуло, стиха вишумовувало у верховітті, над яким у просвітах голубіло високе, в легеньких хмарах небо. Ніби туга чародійна хвиля вдарила чоловікові в груди, виповнила їх вщерть цілющим духом, і не міг він порушити тої диводивної миті. Стояв, спершись плечем на шорсткий стовбур, усім єством вбирав зненацький отой наплив щедротності і чи не вперше за багато літ зрозумів, що все втрачено, що доводиться йти з цього світу. Йти, невідомо кому полишаючи любий серцеві лісовий гомін, струмок, що пречисто жибонить у виярку, сходжені вздовж і впоперек поля, річку, що манить літеплом, рибою, квітучі луки, — все, все, чому радів, за що стояв, за що...

Припадаючи на задні, підповз пес.

— І тобі не сидиться? — потрінав його по зашийку. — Погуляй, погуляй. Бач, і ти вже приноровився, як не є, ходиш. — Хотілося сказати собаці ще щось ласкаве, однак нічого на думку не спадало...

Йти з життя. Спостеріг: чим дужчало з настанням літа його тіло, чим більше повертався душею до дійсності, тим сильнішала в ньому жадоба існувати, бути, зоставатися на цій землі, серед цих людей, що для них обернувся він дичаком, беззаконником, дорога якому одна. Вона ще може, простягтися, поманити, однак на краю її не слава, не добра пам'ять, що їх заживає чоловік гарними своїми ділами, а прірва, де знаходить свій кінець всілякий непотріб. Ні обминути безодні, ані уникнути тої долі. Кожен уготовує її для себе сам, не одним роком, не одним вчинком.

Поруч упала гілка. Павло здригнувся. Отак! Кожна деревина, галузка будуть тебе лякати, кидати в тваринний страх...

Однак треба принаймні налякати лося, аби забув сюди дорогу. Міг би пес, нацькував би, а так — йти самому.

Павло взяв дебелиого дрюка, гушавиною продерся до струмка. Лось, певне, зачув його, повернув голову. затрубив гучно і побрів у хаці.

І одразу ж загавкав пес. Не тужно, як міг би зі страху чи самотності, а владно, мовби відганяючи когось або захищаючи довірене. Жилюк насторожився, вироблений за ці роки інстинкт самозахисту напружив його, змусив присісти за ліщиновим кущем. Наступної миті подумав, що треба ховатися, зникати, бо ліс, досі вірний йому та надійний, раптом почав здаватися зрадливим — чим саме, до стемненню сказати не міг, але внутрішньо не відчував уже

в ньому попередньої відданості. Покрадьки, збоку підступив до криївки і тільки тепер побачив, що Фердинанд гавкає педаремно: за кільканадцять метрів од нього стояла і спокійно видивлялася вівчарка. В душі похололо. Павло раптом обм'як, мов лантух, осунувся на землю, проте наступної хвилі схопився і вдруге поглянув туди, де щойно була вівчарка. Але тепер вона зникла, хоч його пес і не переставав страхати її своїм голосом. Одним стрибком Жилиук підлетів до Фердинанда, схопив за саморобного, власноруч змайстрованого з Юзекового пояса нашійника, силоміць потягнув до землянки. Собака впірався, гарчав, та Павло, зчавивши йому ремінцем горлянку, таки заволік до сховку й тремтячими, неслухняними руками заперся там. «Ось тобі й сон,— вкотре за цей недовгий час мовив сам до себе.— Бути нині й весіллю, і, мабуть що, похоронам». Навіщо ж поправив на собі одяг, підперезався тугіше. Хоч би ж одна граната! Чи цукалка яка-небудь... Бо що ж ніж супроти автомата чи пістолета? Однак... Утім, що за цим виразом, чим запереченням, не знав. Тільки й твердив його подумки, якимось механічно, напівсвідомо, не знаходячи жодного логічного продовження. Що так просто не дасться, не здасться — це вже покладено, іншого рішення не існувало, проте... хотілося, аби якомога довше. Може, за той час щось змішилося б — у ньому, його переслідувачах, зрештою, в самому житті. Є ж над усім буденним, земним щось зверхнє, незалежнє ні від кого, що може вмить переінакшити і долю людини, і весь одей довколишній світ з його правдою і неправдою, борнею і спокоєм, великими й малими, мізерними людськими клопотами, з яких усе й починається. То чому б йому не виявитися саме нині, тепер, цієї вирішальної години? Невже для того потрібне щось виняткове? Хіба його життя, життя Павла Жилиюка, не виняток?

Це було схоже на молитву, на сповідь, котру чинять смертники останнього ранку поцейбічного свого життя. Ранку? Так. Саме так. Десь він чув, що всі страти відбуваються на світанку. Така мовби виробилася в людей звичка. Та й вони — «солов'ї, нахтігали», — діяли колись у Львові так само. Ранняго ранку й охрестив його «дичаком» професор, якого вони забирали з домівки на Вулецьких горбах... На світанку. Ніби грядущий день прагне позбавитися зайвини, аби розпочатися у повній своїй значущості, сутності, не витрачатись потім на щось стороннє.

Оперативна група, до якої увійшли Хомин та ще кілька активістів, обстежила околиці Великої Глуші та ближчі урочища, проте ніяких підозрілих слідів не виявила. Було, звичайно, взято до уваги і пограбування Печероги, і риття картоплі, але засідки у всіх можливих і передбачуваних у зв'язку з цим місцями бажаних наслідків не дали. Люди поверталися втомлені, розчаровані, сердиті, що доводиться тратити таким-от чином і дорогоцінний час, і сили, і снагу, яку можна було б віддати чомусь реальнішому.

— Навідайтеся до Поташні,— сказав якось Гураль,— там напровесні були якісь сліди.

— Ет,— махнув Хомиц,— де та в дідька Поташня! Свої рубали ліс, то й наслідили. Це б той, що там сидить, лавив до наших полів.

— І все-таки, чуєш, навідайтесь. Сидить же він десь, той душогубець. Ось-ось жнива, який гарант, що не пустиє нам червоного півня?

До Поташні кілометрів сім, а що дорога лісом, пущею, вся в корчах та вибоїнах, то вважалася довшою. Група вийшла на світанку, вели її Хомин та оперуповноважений, старший лейтенант, при яким, то забігаючи вперед, то надаючись убік, чухрала здоровенна вівчарка. Вівчарка була стара, поранена, вона вже не мала тих якостей, що колись різнили її од звичайної псини, проте, певне, інстинктивно вгадувала чи відчувала небезпеку, принаймні коли та була явна.

Перед Поташнею, відмахавши добрий шмат дороги, група присіла перепочити, бо хтосьна, як воно складеться далі. Вівчарка ж десь зникла. Чоловіки перекурювали, перемовлялися, як раптом старший лейтенант попросив тиші: здалося — десь загавкав собака. Коли голоси змовкли, усі вразно почули віддалене гавкання.

— Дивно,— обізвався оперуповноважений,— наш пес ніколи не зчиняє галасу, в нього поранена горлянка.

Всі піднялися, насторожились.

— Ходімо,— сказав старший лейтенант.

Та не пройшли й кількадесят кроків, як назустріч із гушавини, вся заросена, вискочила вівчарка.

— Що сталося, Дим? — звернувся до нього господар.

Собака завертівся, замахав хвостом, захрипів,— всі збагнули, що гавкав не він, справді безголосий.

— Там інший пес? — зауважив хтось.

— Де він міг узятися?

— У тім і річ,— сказав офіцер.— На всякий випадок, приготуватися. І розсипатися, зайняти якомога більшу площу. Пішли, Дим.

Пес знову пірнув у хащі і незабаром вивів до лісового струмка, давно колись і невідомо ким перегородженого низенькою гребелькою.

— Місцина підходяща,— сказав, обдивляючись, старший лейтенант.

А Хомин ніяк не міг пригадати, хто користувався цим урочищем під час війни, їхній чи інший, сусідній загін.

Вівчарка стояла в нерішучості, вигляд у неї був розгублений. Пса, що недавно брехав, не було й сліду. Може, вона помилилася? Але ж ні, он і долинка, і вода, й запах іще наче не вивітривсь. Десь отут...

Люди були проінструктовані, тримаючи зброю напоготові, перебігали від дерева до дерева, від куща до куща. Та й знані були їм звички бандитів. Однак ніде нічого підозрілого. Ні зчорнілого вгорі стовбура сосни, що могла бути димарем, ні побурілого, підсохлого моху, яким нерідко прикривали ходи, ні прив'ялого кущика, що під ним так само ховався лаз...

— Од струмка треба починати,— сказав Хомин.— Без води жодна твар не живе.

Вони спустилися до рівчака, проте, окрім лосячих, ніяких інших слідів не побачили. А пес вертівся на одному місці. Старший лейтенант підійшов до нього.

— Що, Дим?

Пес намагався гавкнути, проте це в нього не виходило, чулося лише хрипіння.

— Добре, Дим, заспокойся,— мовив до нього уповноважений.

Раптом слух учепився в якийсь віддалений і здушений гавкіт, що одразу обернувся в щось подібне харчання, і Дим стрімголов кинувся до густої ліщини неподалік на підгірку. Старший лейтенант поспішив за ним і тільки тепер помітив, що зверху між кущів веде ніби стежечка, в кінці якої, старанно замасковане зеленню й дерном, виднілося щось схоже на дверцята...

— Сюди! — гукнув уповноважений, хоч кілька чоловік, помітивши його ривок, уже поспішали на допомогу.

Пес перший відчув наближення людей, насторожився, а коли до обох їх долинули віддалені голоси, нетерпляче і радісно загавкав.

Павло кинувся до Фердиваанда, крутнув за ошийник, зчавлюючи горлянку, а сам припав коло дверей. Що, кінець весілля, настає похмілля?.. Чи, може... може, знову якась дурна випадковість, на зразок тієї, з лосем? Не чути ж ні пострілів, ні... Хоча які мають бути постріли, по кому? Його ж поки не викрито, він ще у власних, а не в чіхось руках. От тільки пес. Не думав, беручи його тоді та виходжуючи, що матиме таку з ним халепу.

Не встиг додумати, як згори загунали — вочевидь, добиралися до ходу. Належало вирішувати, як повестися далі, адже настає остання хвиля, остання перед безкінечністю мить, за якою або життя, або смерть.

Жилюк вирішив не обзиватися, не виявляти себе, — може, все-таки... До болю в пальцях затиснув ножа, а другою тримав ошийника.

— Ей, відчиняй! — гукнули знадвору.

«Я вам відчиню! — наливався тугою злістю Павло. — На той світ, до раю, пани комісари».

— Відчиняй!

І по хвилиній тиші:

— Може, там нікого й нема.

— Тоді ламай!

— Обережно.

«Ану, давай! — приготувався, став за виступом стіни Жилюк. — Хто перший, кроть вашу ма?»

У дверцята вдарили, однак чимось тупим, неважким, і вони не зрушились. «Гамсельте, гамсельте, — злостився Павло. — Хтось-таки з вас свого діждеться».

Ляда скрийнула, Павло шарпнувся, зірвав у собі останню заслінку, що досі бодай трохи стримувала його осканеність, і, не тямлячи себе, кинувся на химеру, що засіріла в отворі. Увігнав ножа по саму рукоять і тільки тепер збагнув, що то не людина, а звірина, пес. Іще встиг відчутти якусь від того огиду, як щось важке зблиснуло межі очі, і Павло упав...

Десь знову вдарили бубни, загриміло: «Слава!.. Сла!..», звідкись виметнулася Мирослава; залунала пісня — їхня улюблена — про дівчину, що проводить коханого. І Павло осміхнувся: «Минулося. Одспівало солов'ями — нахтігалиями». Лиш тирчаки шемрають над полями та над лугами. А там і їхній слід пропаде під снігами глибокими. Наче нічого й не було. Темна хмара — ось-ось вона насувається, — укриве його. І місце, де зліг головою. Де опадє гнане вітрами чорне його, дичацьке сім'я...

Широкий піщаний майдан у центрі Великої Глуші не-наче побільшав. Чи не вдруге за всю його багатолітню історію зібралось тут стільки людей. Уперше, либонь, в тридцять дев'ятім, у вересні і оце пині, переджнивної неділі, пропахлої молодими житами. Щоправда, проти того, вересневого дня люду сьогодні й менше, бо мало його зосталося у селі, виморила страшна коричнева моровиця, проте рясніють і хустини, й кашкети, і непокриті голівки. Прийшли старі і малі, а на додаток ще й з доокілля, бо нема на Україні, як і по всій, мабуть, землі, села так собі, окремішньо, найтіснішими узами не зв'язаного з іншими. Споконвіків вони дружать, у щасті й нещасті знаходять спільність, одні до одних засилають сватів і потім разом гуляють на весіллях та на родинах,— коріння їхнє переплітається так, що важко буває визначити, де чие.

Степан Жилиук прийїав зранку, задовго до відкриття пам'ятника, і одразу ж разом з Гуралем подались на поля. З щоденних райвиконкомівських зведень знав про рівень підготовки до жнив кожного господарства, свій «кущ» устиг після повернення з лікарні обстежити до найменшої, здавалось, дрібниці, а проте не лишав нагоди подивитися ще й ще.

Тим паче потрібні були вони йому тепер. Тепер, після ще однієї нагальної смерті в їхньому, жиликівському роду. Коли йому доповіли, що в бандитові, котрого взяли мертвим у лісовому схроні в Поташні, розпізнали Павла, він пічого на те не сказав, тільки попросив залишити його на самоті і потім довго міряв важкими, втомленими кроками невеликий кабінет, час од часу спрагло ковтаючи зігріту за день у карафці воду. Єдиний, кому подзвонив, з ким мав розмову,— Кучій. Набрал його телефон і без делікатних вступів, підходів підтвердив, що заява, котру подавав десь напровесні, зостається в силі. «Не поспішай поперед батька,— мовив йому на те Кучій.— Приїзди краще, та повечеряємо». Проте Степан ніби не чув того його запрошення, вийшов з райвиконкому і довго, до ломоти в суглобах, блукав глухими вулицями Копаня, думав-передумував трудну свою і безвідрадну думу. Вона соталася десь аж із піввікової давнини, з їхньої-таки, жиликівської, старої хатини, з того, обсаженого дуплистими вербами, подвір'я, звідки пролягла йому дорога у світ, сягала

нишнього і майбутнього і неодмінно натикалася на Павла.

Був він йому братом чи ні? І чи досить для справжнього братства тільки родинної крові, чи потрібно для того щось більше, вартніше, значущіше?

Пекло у грудях, він часто зупинявся, ковтав прохолодне нічне повітря й, затамувавши біль, пригасивши пекельний отой вогонь, ішов далі, аж поки не відчув, що знесилів, що зараз ось упаде і невідомо чи підніметься. Тоді завернув додому. А коли наступного дня повідомили, що труп Павла Жилюка привезено, чи не хотів би він на цього поглянути, — Степан Андронович сказав, що смерть запродавця його не цікавить, в житті він бачив чимало благородних смертей і перед ними схиляється, тож нехай, кому те належить, чинить згідно із законом. Пошкодував тільки, що доводиться мати до того стосунок і що таким пустопорожнім виявляється життя, якщо воно одірване від загальнолюдського. Життя, що дається раз, дається на віру, на борг, як велике земне і суспільне благо, котрому немає рівного, нема заміни, нема повторення.

...Оглядниками Степан zostався вдоволений.

— Коли думаєте розпочинати? — запитав, як поверталися до села.

— Та, може, й післязавтра, — невпевно сказав Гураль. — Техніки малувато, комбайн отой — що він є, що його нема...

— Не маю зараз кращих, Устиме.

— Знаю. Подивився, що в містах діється, скільки всього будується, а тут... Усе з неї, з землі, уваги ж їй, чущ, на гріш. Там заводи, там шахти, домни, фабрики, а ми...

— Настрій у тебе, одначе... — усміхнувся Жилюк.

— Та це я так, до слова, — мовив Гураль. — Хоча, як подумати...

— Певне ж, думав? — гостро глянув Степан.

— І думав, і думаю. І ось що я тобі скажу, Авдроновичу: поки ми не повернемося до землі душею, не стаємо рахуватися з нею, діла, чущ, не буде. Це я тобі кажу потовариськи, по-свойськи, перед іншим, звісно, промовчу.

— Не пізнаю тебе, Устиме. Червоний партизан, комуніст, і отаке...

— Еге ж! А ти попробуй, повоюй хоч би з тими плановиками. Такого тобі накрутять, що сам дідько не розплутас. З ними краще по-мирному. Спустили, приміром, директиву посадити-посіяти того — стільки, сього — стіль-

ки, а ти дивись, як тобі випадає, що краще вродить на твоїх землях. Головне — аби хліб.

— Правильно,— погодився Степан,— хліб — головне. Одначе коли кожен почне господарювати отак, як ти кажеш, то що ж вийде? Самочинство, га?

— Чому ж? Я за те, аби вони, плановики оті, та до нас, грішних, прислухалися. Я, скажімо, на своїх землях дам більше жита або там ячменю, тож не плануї мені проса чи гречки, бо вони в мене зроду не давали гарного врожаю. Навіщо переводити землю, гвалтувати її, коли можна по-іншому. Ти на це зваж, Степане, колись до цього дійдеться, бо не може так бути, щоби господар не був господарем, а тільки виконавцем. От я до чого хилю. Не за анархію я, за розумний порядок. Інакше діла не буде, згадаєш моє слово.

Двоколку погойдувало, підкидало, і в такт їй вони то хнябилися, то підплигували на запашному сїні, якого щедро намостив Гураль. Коник неспіхом прямкував знайомими, десятками разів ходженими польовими доріжками, ширшими, й вужчими, і ледь примітними, взрослими спорішем та плоскухою, норотив скубнути на ходу трави, але Устим сїпав за віжки, і лошак невдоволено косував оком, не розумів нинішньої поведінки господаря: і не гонить його, як завше, і не дає попастись.

— Отже, ставите пам'ятник. Не було вам якихось з цього приводу розпоряджень, самі дійшли. І правильно. Бо розумне діло таки переважить. І не задля того ми з тобою пройшли вогонь і воду, аби нині спочивати на лаврах. Не святі ми, земні, а на землі всяко трапляється. На те життя, воно одного виміру не має.

— Тоді скажи мені таке,— Гураль нахилився, замотав віжки і рвучко повернувся до Жилюка: — Хліб усім потрібен? Усім. То чому не допомогти їй, землі, найпершим чином? Чому вважається, що заводи, фабрики — то головніше, до них он яка увага?

Жилюк скупо осміхнувся, затим, давши відстоятися думкам, сказав:

— От вона, наяву, однобока твоя політика. Земля та земля! Залізо це, між іншим, так само земля. Земля, яка захищає і нас, і хліб наш насущний. Чому заводи та фабрики? Та тому, що на полі не виростиш верстата, комбайна чи трактора... Чи й танка. А без них, брате, з'їдять нас імперіалісти. З'їдять разом з паляницями та пирогами. А от коли в нас буде чим давати їм по зубах, тоді й хліб

наш буде цілий, і села не доведеться піднімати з руїн, і пам'ятників ставити отаких. Кинь оком далі Великої Глушні — що там чиниться? Гадаєш, так би нас слухались, так би спішили за один стіл, аби не відчували нашої міці? Ого! Не тої б вони співали і в Ялті, і в Потсдамі. Тут і доводити не треба. Так що, Устиме Григоровичу, як казав той мудрець, палиця з двома кінцями. На одному в неї хліб, а на другому меч. І розділяти не можна.

Під'їздили до села, до перших обійсть, розмові надходив кінець, і Гураль, аби все-таки поставити своє зверху — таку мав натуру, — кинув:

— А ми, чуєш, ніколи того й не забували. Хай не мечем, а косою, гвинтівкою чи й кулаком, скажімо, робимо своє діло справно. Проте хліб, Степане, все-таки головне. З нього починається, ним і кінчається.

Курною вулицею, обабіч якої в бур'янах гороїжились старі розвалені печища, а подекуди уже жовтіли свіжі зруби, вони поїхали до майдану.

На невисокому підмурівку, наче він виростав просто з землі, височів на сільському майдані гранітний, однобіч обтесаний обеліск, що його всі чомусь урочисто називали пам'ятником. Десь колись, ще до війни, як постійно займався цим ремеслом, Гуралеві доводилось бачити, що до офіційного відкриття монументи належить запинати, мовби ховати від дочасних посторонніх очей, і він так само розпорядився, аби зусюди, в усіх сілрадівських та правлінських столів зібрали червоні скатертини, що ними користувалися тільки заради свят, зшили їх та й укрили їхній з Андрієм витвір. І горів він тепер, щедро підсвічений сонцем, наче незгасна ватра.

Ополудні, коли всі посходились і більше чекати було нікого, Іван Хомир, голова місцевої влади, од хвилювання мнучи в цупких своїх ручищах кашкета, оголосив мітинг відкритим.

— Сьогодні ми, товариші колгоспники і знову-таки трудова інтелігенція, — розпочав він, — вшановуємо тих, хто поклав пайдорожчє своє, оддав, значить, життя в ім'я Радянської нашої Вітчизни й народу. — Ця перша фраза ніби аж виспівалася з нього, чоловік аж подивувався власній такій красномовності, але далі Хомир мов захлинувся, нервовий спазм здавив йому горло, і він, забувши навіть спустити покривало, доказав: — А тепер, сельчани і гості, слово має, тобто говоритиме до вас, наш дорогий Степан

Андронович, якого усі ви знаєте і любите, як свого, значить, районного керівника...

Легенські оплески розтеклися майданом. Жилиюк виступив наперед, нагадав, що варто ж відкрити пам'ятник, і Андрій кинувся розв'язувати поворозки та стягувати полотнище. І ось воно жужмом упало допису, а очам відкрилася густо вимережена рядками прізвищ кам'яна сторічка, що на віки вкарбувала імена полеглих. Угорі, вирубана в граніті, червона зірка — Андрій всупереч Гуралеві таки вифарбував її в червоне, а внизу, при землі, список вінчало колосся.

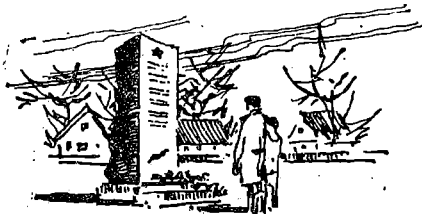
Глушани підступали ближче, виштовхували наперед грамотніших, аби читали ті кам'яні карби.

— Устиме Григоровичу, — звернувся до Гуралю Жилиюк, — прочитай-но вголос, аби всі чули. Потім будемо промовляти...

Гураль прокашлявся, бо йому так само чомусь задерло в горлі, і поволі, на весь голос, одне за одним назвав вибиті на камені імена. Всі вони були знайомі присутнім, знані ними, бо багато з тих, хто стояв пани на майдані, прізвища мали ті самі...

Устим читав. Вітерець куйовдив йому ріденького сивого чуба, проміння грало на бронзі медалі, що самотньо звисала на грудях, вище кишепки вицвілої солдатської гімнастерки, а він, мовби на перекличці віків, називав і називав імена, і простір всотував їх, убирав, як земля вбирає дощові струмені, дощові краплі, що несуть їй життя.

1977—1979 рр.

Микола Яковлевич Олейник

СУДНИЙ ДЕНЬ

Р о м а н

Видавництво «Радянський письменник»

(На українському мові)

Редактор *В. Г. Омелянчук*
Художник *О. В. Бессарабов*
Художній редактор *Д. О. Лукомський*
Технічний редактор *В. В. Чала*
Коректор *Л. П. Яблонська*

Інформ. бланк № 1274.

Здано на виробництво 20.08.81. Підписано до друку 02.12.81.
БФ 21314. Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський №3. Звичайна нола
гарнітура. Високий друк. 6,75 фіз.-друк. арк., 11,34 ум.-друк. арк.,
11,55 ум. фарб.-відб., 12,23 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. Зам. 1-327.
Ціна в оправі 90 к.

«Радянський письменник», 252133, Київ-133,
бульвар Лесі Українки, 20.
Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57,
вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Олійник М. Я.

О-54 Судний день: Роман.— К.: Рад. письменник,
1982.— 215 с.

Широкій читачській громадськості добре відома диалогія М. Олійника «Дилеми».

Новий роман українського радянського письменника продовжує і завершує події попередньої книги, хоча й написаний як цілком самостійний твір.

Це гостросюжетна оповідь про складний і драматичний період становлення Радянської влади на західноукраїнських землях.

Долі людей, їхні особисті стосунки, любов розкриваються на широкому соціальному тлі.

О 70303-006 12.82. 4702590200
M223(04)-82

У2